

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ
ОЙБЕК

МУКАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

ЎН ТЎҚҚИЗ ТОМЛИК

Таҳрир ҳайъати:

Марат Нурмуҳамедов, Қомил Яшин,
Шоназар Шоабдураҳмонов, Иззат Султон,
Ҳомил Ёқубов, Зарифа Саидносирова

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

МУСО ТОШМУҲАММАД ЎҒЛИ
ОЙБЕК

МУҚАММАЛ АСАРЛАР ТЎПЛАМИ

ТЎРТИНЧИ ТОМ

ДОСТОНЛАР

ТОШКЕНТ — 1976

Нашрга тайёрловчилар:

Ҳомил ЕҚУБОВ

Гулёз ЕҚУБОВА

Масъул муҳаррир:

Мурод ИБРОҲИМОВ

Ўз
О—38

Ойбек Мусо Тошмуҳаммад Уғли
Мукаммал асарлар тўплами. Таҳрир ҳайъ-
ати: М. Нурмуҳамедов. К. Яшин, Ш. Шоабдураҳ-
монов ва бошқ. 19 томлик. 4-том.
Т., «Фан», 1976.

(ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил
ва адабиёт ин-ти).

4-т. Дастонлар. Изоҳлар билан
нашрга тайёрловчилар: Ҳ. Еқубов, Г. Еқубова.
Масъул муҳаррир М. Иброҳимов. 1976.
284 б.

Ойбек. Полное собрание сочинений.
В 19-ти т. Т. 4. Дастаны.

№ 59—76
Навоий номли ЎзССР
Давлат кутубхонаси

70403 — 377
О $\frac{355(06) - 75}{100 - 76}$

ДОСТОНЛАР

ЗАФАР ВА ЗАҲРО

I

- Шундай иссиқ, гўё кўк-ер оловлашир,
Ҳазил эмас, Ҳиндистоннинг қуёшидир.
Алангада пальмаларнинг соябони,
Қўтос сувда ҳарсиллайди, жўшиб қони.
Зафар аста тентирайди ёнса-да кун,
Ёши ўнда, жингалак соч, кўзи туйғун.
Эгнидадир парча латта кир ва ямоқ,
Товонларин туёқлаган қизгин тупроқ.
Ориқ, кучсиз қўлда чўлтоқ супурги бор;
10 Бошида гўнг сават; тентир, битган мадор...
Узун-узун йўллар босар, гўнг терар у,
Чўпдай қора баданида қайнар шўр сув.
Зафар ерсиз бир деҳқоннинг боласидир,
Ижарага олган кафтдай даласидир.
Ота-она қўш ҳўкиздай меҳнат қилар,
Оч ер бағрин улар тирноқ билан тилар.
Ҳосилга чанг солар йиртқич, қув заминдор,
Улар қолар кийимга зор, таомга зор.
Ўғит учун гўнг йиғмаса Зафар, у чоқ —
20 Ҳасис ердан унум чиқмас, аҳвол чатоқ!
Лекин Зафар узун йўлда эмас ёлғиз,
Тентирайди кўп тенгқурлар — ўғил ва қиз.
Деҳқонларнинг бари ҳам кўз қорачиғи,
Мактаб, ўйин, шўхлик нима — билмас бири.
Қўнғироқлар жинғирлатиб ўтар карвон,
Лунги тутган қанча бола кетда сарсон.
Лекин гадой бўлмоқликдан қўрқар Зафар,
Тиланчилик қилар қанча ёш болалар.
Қишлоқда ҳам, шаҳарда ҳам йўқ бошпана,
30 Юрадилар гадойчалар гала-гала.
Бойқишларнинг кўзларида йўқдир учқун,
Улар юзи ҳамиша кир, қонсиз, сўлғун:

— Бахшиш¹, соҳиб², бахшиш! Бахшиш —
дерлар фақат.

- Қошиқчадай қўл чўзишар кўриб овқат.
Бирон ерда ачинмайди тўқлар қитдай,
Қувадилар, сўкадилар қўтир итдай.
Теваракда кенг далалар, боғлар яшил,
Олмоқ мумкин уч мартадан бунда ҳосил.
Лекин деҳқон йилдан-йилга бадгар хароб,
40 Болалари гадойланиб, чекар азоб.
Машҳур Лоҳур ё қишлоқда — узоқ, пастқам,—
Эл боласи яшар чекиб қайғу-мотам.

II

- Юра-юра ўтиради Зафар ҳорғин,
Чинорларнинг соясида олар дамин.
Зафар кўрди: физиллаган машинадан
Четланай деб йиқилади қиз тос билан.
Ёрдам учун тез отилди шунда Зафар,
Қизчани у турғизару ҳолин сўрар.
Чангда учган машинани қизча қарғаб,
50 Кейин дарров солар тосга гўнгни кафт-кафт.
Зафар сўрар: «Тузукмисан? Кетайлик, юр!»
Шундай: тос-ла сават йўлга тушиб борур.
Мана улар ўртоқ бўлди дўст, қадрдон,
Турли-турли ҳинд қушлари сайрар ҳар ён.
Сўзлашади бир-бирига боқиб ялт-юлт,
Кўпроқ ёқар бир-бирига ҳар бир минут.
Жажжи қизча Заҳро, ёши саккиз-тўққиз,
Сочи қуюқ, кўзи ўйноқ, қорамтир юз.
Бурнидадир арзон ҳалқа, лекин порлоқ,
60 Кўйлагининг туси ўчган, ямоқ-ямоқ.
Бу қизчага Зафар — қўрқмас ва раҳмдил —
Бола бўлиб кўринади, ҳам у эпчил.
Зафар сезар: пишиқ, туйғун янги ўртоқ,
Қишлоқдаги қизчалардан бошқачароқ.
— Қай қишлоқдан?— кулиб сўрар Зафаримиз.
— Мен Лоҳурдан?— жавоб берар хўрсиниб қиз.
— Толмас оёқ экансан-да!— дейди Зафар,
Унинг бундай мақтаганин Заҳро севар:

¹ Бахшиш — садақа.

² Соҳиб — жаноб.

- Мен шаҳардан. Узоқ кетдим, юрдим қанча,
 70 Горишовга³ етмак учун йўл бор пича.
 Биласанми сен парашют фабрикасин?
 Дадам унда иш қилади. Аҳвол қийин.
 Терлаб-пишиб у ишлайди, оила оч,
 Ингирма беш рупия олар, нонга муҳтож
 Оиламиз моянаси етмас нонга,
 Камбағаллик жуда-жуда тегди жонга.
 Қайда дейсан бир кафт кўмир, бир тутам чўп,
 Тезак ёқиб, қайнатамиз сувни, ғам кўп.
 — Шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам оч кўп, ғам
 мўл,—
- 80 Дейди Зафар катталардай, бош қашир қўл.
 Уҳ тортади — Заҳро унга тақлид қилар.
 Ака-сингил бўлиб, йўлда илгарилар.
 Йўллар узуи, ловуллайдди чангли ҳаво,
 Қарвонларнинг «ёнғоқлари» сийрак аммо.
 Тентирайди ҳар томонда тўп-тўп одам,
 Кўпчилиги жулдур, касал, кўзларда ғам.
 Заминдорнинг ерларида ғуж-ғуж хурмо,
 Олтинланган бананларга⁴ қарар Заҳро.
 Кўзларини шўх ўйнатиб дейди кейин:
- 90 — Оҳ, бананлар! Мен ҳайитда есам мумкин!
 Биласанми, ҳайит кунни дадам чиндан
 Сотиб олар менга икки дона банан!—
 Чангли, қуруқ лабларини Заҳро ялар:
 — Заб пишипти! Ошардим қуш бўлсам агар!
 Чапати⁵га уйда ун йўқ. Лекин бугун
 Жўхори ош тўйиб ичай мен кечқурун!
 Зафар, Заҳро тўхташади боғ ёнида,
 Сарой яшнар гўзал гуллар орасида.
 Шўх музыка янграйдди кенг деразадан,
- 100 Ҳар ёқда сув, ҳар ёқ кўм-кўк, ҳар ёқ чаман.
 Мана найнов бир инглиз йиғиб олтин,
 Роҳат қилар саройида, у — хўжайин!
 Бошда шлём пробкадан; эгнида оқ
 Енгсиз кўйлак, қисқа иштон; сўл кўз порлоқ —
 Унга ойнак қистирилган; кўкрагида
 Бир итчани силаб юрар секингина.

³ Горишов — Лоҳурда ишчилар яшайдиган район.

⁴ Банан — бир навъ мева.

⁵ Чапати — юпқа нон,

- Уникидир бу атрофда ерлар бари,
 Елгиз ермас, у сувларнинг хўжайини.
 Теваракда буни бўри дер ҳар деҳқон,—
 110 Шивирлади ўртоғига Зафар шу он.
 Афти одам бу бўрини қарғар Заҳро,
 Яна икков йўл юришар чанглараро.
 Лекин энди айрилмоққа етди фурсат,
 Зафар турган жойни Заҳро эслар фақат.
 Зафар — ғамгин — учрашмасми, учрашарми,
 Моҳурлик қиз билан яна гаплашарми?
 Шаҳар яқин қолганида айрилишар.
 Хайрлашар — ўз йўлига қайрилишар.

III

- Зафар келар қишлоғига кечга яқин,
 120 Ниҳоят у чарчагану, очдир қорин.
 Қинғир-қийшиқ, хароб уйлар ва чайлалар
 Оралаб ўз кулбасига етар Зафар.
 Бироқ бола уйда кўрар зўр қайғу-ғам:
 Ота, она ва опанинг кўзлари нам.
 Чунки келмиш солиқ йиғар золим киши,
 Бирин икки қилиб олмоқ унинг иши.
 Бу солиқчи қарға кўздир ва боши кал,
 Қишлоқларда дам у тулки, дам у шақал.
 Отага у ҳайқиради, қилади дўқ,
 130 Соғмоқ учун ҳеч нима йўқ, ёнда пул йўқ,
 Солиқчи дер: «Бойга бўлсин чўри қизинг!
 Пул топмасанг, қамаласан, битар изинг!»
 Йилтирама бошин силкиб, бобиллайди,
 Овозини йўғон қўйиб у додлайди:
 — Бунақанги одамларни сўксанг ҳам оз!
 Пулим йўқмиш! Қўшнилاردан пулни ол қарз!—
 Қалтирайди ота безгак тутган каби,
 Ҳар тарафга югуради пул топгали.
 Қўшнилари деҳқон, батрак — бари қашшоқ,
 140 Бари қарам бой қўлига, рўзғори қоқ.
 Шу маҳалда келиб қолар қишлоқ бойи,
 Салласи зўр, бўёқ соқол бир ёввойи:
 — Худо ҳофиз. Оқшомингиз қутли бўлгай,
 Қори-хайр! Қани, келинг, тез иш битгай...—
 Четга имлаб деҳқонни у беради пул
 Ва дер: «Менга бўлсин мана шу ўғлон қул!»

- Дехқон бойқиш, иложи йўқ, рози бўлар,
Солиқчининг кафти шунда пулга тўлар.
Зафарнинг бой қулоғидан чўзар секин:
150 — «Чидайсанми? Ишлайсанми? Сўзлайвер чин?»
Бу зулмга чидолмайди Зафар асло,
Ғазаб билан қичқирар у: «Йўқол, бало!»
Тақдири — шу, нима қилар бола Зафар,
Мағрур судхўр бу қулчани олиб кетар.

IV

- Хиёбонлар дарахтларга, гулларга бой,
Улар бўйлаб қатор-қатор уй ва сарой.
Эгалари инглизлар, ҳар хил пулдор —
Қимда ер бор, фабрика бор, магазин бор!
Катта шаҳар гувурлайди — ҳар ён сурон,
160 Минорада азончилар айтар азон.
Инглизлар, ўзга бойлар боши баланд,
Сўлим боғлар ва паркларда юрар хурсанд.
Минглаб-минглаб оч-яланғоч, гадой, етим,
Скелетдай қўрқинчлидир, тентирар жим.
Мана «фақир» ўйнатади қора-илон.
Бироқ Заҳро қарамайди — йўқдир дармон.
Бошида у гўнг кўтариб, оёқ судрар,
Ишчиларнинг маҳалласи томон юрар.
Мана турар «йўлбон» кўча ўртасида,
170 У ўраган қизил салла; қулоғида —
Сариқ ҳалқа; қўлда таёқ. У, тўрт томон —
Қулоч ёйган кўчаларки, гирдобсимон,
Машина ва туяларга кўрсатар йўл,
Қим чўзади кўмак учун Заҳрога қўл!
Ялангоёқ, зўр саллалаи у Покистон —
Инглизга малай бўлар тоқай нолон!
Заҳро уйи «жин кўчалар» орқасида,
Катта, қора хунук бир уй. Унга сира
Шамол кирмас, қуёш тушмас бир қилча ҳам.
180 Бунда яшар икки юздан ортиқ одам!
Заҳро ўзи туғилган бу ғорга кирар,
Кўзларини аччиқ тутун заҳри кесар.
Ғор-уй ичи ҳар кунгидек шовқин-сурон,
Оилалар ҳар бирида бир қанча жон.
Девор бўйлаб қоронғуда ётар бари,
Бу ерда соғ, касал билан ёшу қари.

- Ишчиларнинг болалари нимжон, кир-чир,
 Ҳашакларда ўтиришиб бадан қашир.
 Заҳро қўяр гўнгли тосни ерга секин,
 190 Она унга кўз ёш билан очар бағрин.
 «Нима бўлди, онажоним, айтинг ҳозир!»
 Қизча боқар онасига титраб дир-дир,
 Она дейди: «Икки полис бир оз бурун
 Дадангни хип бўғиб олди қамаш учун...»
 Узин отиб ерга Заҳро йиғлар шу дам
 Ва сўрайди: «Нима гуноҳ қилган дадам?»
 «Инглизга: ҳамма бойга отанг душман,
 Чунки халқни шундай ҳолга улар солган.
 Шу сабабдан қамаб қўйди шум инглиз,
 200 Яхши замон келар бир кун, йиғлама қиз!»—
 Дейди она, кўз ёшлари дув-дув оқар,
 Қиз онасин, йиғлама деб маҳкам қучар.

V

- Бирор соат ўтар-ўтмас буйруқ, кейин
 Бош инглиз ҳайдар маҳбус оиласин.
 Рўзғордаги латта, синиқ-миниқ идиш
 Қопга тиқиб кўтаради Заҳро бойқиш.
 Бу оила хўжайинга ишлаб кўп йил,
 Орттиргани бир қоп бўлмас! Қоп — еп-енгил.
 Она ўзга бир қизи ҳам ўғилчани
 210 Етаклайди, кўз ёшлари булоқ каби.
 Покистонда миллионларча аҳоли бор —
 Бошпанасиз: юлдузлардан эл айлар ор!
 Қоронғуда тентирайди бечоралар,
 Улар энди инсиз қушдай қайга борар!
 Чарчайдилар юра-юра кенг шаҳарда,
 Чўзилишар дарахт ости тротуарда...
 Тинчлик топмас бу ерда ҳам улар бирпас,
 Тепар, сўкар бир инглиз — офицер маст,
 Кўксин тошга қўйиб, инграр она уйғоқ,
 220 Ҳар шарпага, ҳар товушга солар қулоқ.
 Ахир ўчар чироқларнинг сариқ лоси.
 Қесилади кўчаларнинг сўнг нафаси.
 Пайпелларнинг⁶ тепасида ой серсавлаг,
 Қуш ниларин ел тебратиб берар роҳат.

⁶ Пайпеллар — катта дарахтлар.

ذوق و ذوقه زاهد

شوقه و شوق ، ~~عمریا کونده آرزو نامی~~
دیزیلیمس - پالستانق تورا شیدر
بیلگه لرینده نه انکاره سایه یانی
خود قاس سوزده ها سملاییده می کویب تان
شوقه ذوقه ستمه تهنده یه لایینه هم کون
یاچی شنده ، جنگلی کی ساج ، کوزن کویغون
شوقه در ۴ رجه لسته کهرده یامان
تا دانلر رجه قویا قورگن قندض تورا پر اوق
آریق کویچینه قولده پورتا سوزور بار
باشیده چو کور سوزده تهنه ، بگننه مه دار
کونزون - کونزون یه لایه سار ، کویچینه تهنه کون
چو پده ۲۵۰۰ قان به درینده ترینه رشتور سوز

«Зафар ва Захро» достонининг оққа кўчирилган автографидан саҳифа.

- Буталарда, дарахтларда гул мавжланар,
 Ҳинд кечаси! Манзарага бой — сеҳргар.
 Шундай тунда мижжа қоқмас бизнинг Заҳро,
 Унинг кичик юрагида қайғу — дарё.
 У ўйлайди — не қилишар бошпанасиз?
- 230 Эрта билан қай томонга судраламиз?
 Топиларми майли арзон ва оғир иш?
 Қандай қилиб у тилайди элдан «бахшиш?»
 Унинг кичик юрагида ғам чақилар,
 Ота сўзи хотирида кенг очилар:
 «Биласанми, бир мамлакат дунёда бор,
 Унда барча тенг ва эркин ҳам бахтиёр.
 Бошқаради идорани ишчи-деҳқон,
 У мамлакат олтин, халқлар бахтли ҳар он.
 Кўчаларда судралмайди унда инсон,
- 240 Мактабларда шўх болалар — олтин замон.
 Далаларга, заводларга халқ хўжайин,
 Порлар унинг қуёши кундан-кун сайин.
 Ленин фикри юракларда мангу яшар,
 Мендайларни кураш сари илҳомлатар,
 У мамлакат порлар тоғлар орқасидан,
 Биз, еримиз нур оламиз доим ундан.
 У мамлакат ишчи-деҳқон учун азиз,
 Чин курашиб шундай бахтни топармиз биз;
 Қизим, ёнсин юрагингда умид — юлдуз.
- 250 Биз ҳам бир кун қайғуларни унутармиз!»
 Қиз қалбидан узоқлашар қўрқинч, ваҳим.
 Қўнар қизнинг лабларига бир табассум:
 Ўйлаб Заҳро эрта билан одимлайди.
 Узун-узун йўлда кўзи жовдирайди,
 Қайда экан, қайда экан дўсти Зафар,
 Бахтли кундан Заҳро бермоқ истар хабар.
 Зафар унга айтажакдир «Бир қуш бўлсам,
 У мамлакат қуёшига томон учсам!»
 Ухла, ухла, гўзал Заҳро, тонг яқиндир,
- 260 Учар Зафар, кураш йўли — кенг оқиндир.
 Буни аниқ билгил: эрклик талаб қилар
 Ҳар қадамда тўзум, кураш, ботирликлар.
 Эрк, ҳақиқат инсонлари айлар кўмак,
 Тинчлик учун курашчилар сенга керак.
 Покистоннинг болалари — етгай муддат —
 Сизни эркли, бахтли ҳаёт қучгай албат!

1950 йил.

ҲАҚҒУИЛАР

I

Сакна уйда жиддий ўй билан машғул:
Кечаги ишларга яқун ясайди,
Қунги вазифани тахминлайди ул,
Покистон учун у тинчлик тилайди.

Бизнинг Сакна ўйчан, ҳаракатчан қиз.
Унинг ёши ўн беш — шундай паллада
Қўп қизлар болали бўлади, афсус!
Ҳайтовур Сакнани сийлар анъана..

Сакнанинг юзлари қорача келган,
10 Қошлари қорадир, кўзлари қора,
Қадди — барно, сочлари узун, қора, шан.
Ҳиндининг сулу — гўзал қизидир Сакна.

Лекин ўқиганди у оилада.
Урдуча дарс берур қизнинг отаси.
У уйига кўп ҳорғин қайтиб, янада
Отага юк бўлиб Сакнанинг дарси.

Сакна кўпдан ўқур мустақил, жиддий,
Унинг қўлига не китоб тушса — бас!
Поэзия дарди юракда эди,
20 Шоирликка ҳар чоғ қайнарди ҳавас...

Мактабларга кириб ўқимоқ ўзга:
Унда ҳар ён сузар денгиздек киши:
Ногоҳ умид юлдузи кўринар кўзга
Мударрис устозлар соз парвариши.

Меҳнаткаш аҳлини босмишдир зулмат.
Қўли қадоқ ёшларга илим — қотоғон.
Мактаблар очиқдир — рупия бор кат-кат!
Талант, қобилият — беҳуда замон.

Нима қилар эди Сакна бечора
30 То ўлгунча мактаб, коллеж¹ деб қақшар.
Сакнанинг дардига йўқ эмиш чора,
Қиз бахтли?— Юрда халқ саводсиз яшар.

Ота-онасининг удир ёлғизи,
Кўп гўдакларни қучкандир ўлим
Улғаяр бу уйнинг овунчоқ қизи,
Фақирона безак сингари сўлим.

Дадасининг ҳоли қиз учун маълум.
Оилалар борки чексиз дардлидир:
Ишчилар, батрақлар қуллардек маҳкум
40 Машаққат тоғидан учқун иладир.

Ҳиндининг ўлкасида қуёш шундай мўл,
Наҳотки ҳаёти нуқул бир зулмат.
Наҳотки қуёшли ва сулу тупроқ
Бахш этса ҳаётга бало, фалокат?

Кўпинча кўнглини хаёл безатар.
Хаёлда кўради турли манзара:
Олим ва шоира — турли газетлар
Мақола, шеърларин босар оммага.

Мана қалам ҳаққин йиғар он — ба он,
50 Узи бино қуриб мактаб тузади,
Халқ қизларин тўплаб беради урфон,
Бу ёқимли хаёл кўпроқ юзади.

Тинчлик учун кураш зўраётган замон,
Тинчлик идеалига муаллим содиқ
Лекин аралашув — сиёсий бўрон,
Қизига дардини айтади очиқ:

— «Ерга сингмасданоқ халқларнинг қони,
Харобалар ҳали битмасдан, ҳайҳот
Жаҳонгирлар тайёр олов ёққани
60 О, урушга! Тамомдир
маданий ҳаёт!

¹ Коллеж — ажнабий мамлакатларда олий мактаб.

Қизим, замон оғир, лекин халқлар бор.
Тинчликчун халқларнинг жони-тани бир.
Одамларнинг кўзин очмоқлик даркор,
Қитъалар, ўлкалар тинчлик истайдир».

— «Ота, сиз ҳақлисиз, замона ёмон.
Америка — бало, ҳалокат боши.
Оловда забт этмак истайди жаҳон.
Мудом Англиянинг уруш йўлдоши.

70 Инглизлар тузган — бизнинг ҳукумат,
Уруш бошласалар — бизда жафоси.
Бизнинг тушимизга кирмаган кулфат!
Курашларга боғлиқ тинчлик биноси...

Бутун оч ҳинднинг урушга нони,
Бутун ҳаммол бари борсин сафарга.
Бутун қўл меҳнати, бутун тер, қони
Инглиз ҳукмида — барча зафарга!

Элнинг ярми эрксиз, ҳуқуқсиз аёл,
Етар заифаларга кучларим бироқ,
Қучоғимни очиб худди нақ шамол
80 Эшикларга киргум... сўзим — илғор, ҳақ».

— «Қизим, ташвиқот қил аёлларга сан,
Мен — рози! Бу йўлда бўлгин муваффақ.
О, мен сайрар эдим севги, вафодан...
На қилай, муаллим — сулҳ сўзи ясоқ!»

Қиз иш бошлади, қиз тинмас бир пас,
Бугун бир ҳафтадир — жангда ҳар гали.
Покистон аёлин, о, Сакна билмас:
Юлдузни бир тосдай дейилган каби...

Адиба хотинлар турмуш-тақдирин,
90 Улар азобидан биронта шингил
Ҳақгўй ёзса, қоғоз куярди лекин.
Энг чуқур, энг чуқур дардли ҳар кўнгил.

Шўринг қурғур аёл ифлос пардада —
Мана бу дўзахда мусулмон хотин.

Бу ҳам етмагандек эски анъана
Мусулмон аёли судрар кишанин.

- Сакнанинг умрида очилди кўклам.
Қалбида мақсадлар, ўйлар, хаёллар.
Дўсти — халқ, тенг шерик — нашьа, дардда ҳам,
100 Англинди халқдаги эзгу идеаллар.

Бир киши ёдига тушар баъзи он,
Авжи фикр чоғи, авжи қизиса иш.
Шунда юрагида ҳислар саратон:
— «Севдимми?— қиз кулар — йўқ, Мумтоз таниш!»

Эсга ҳозир тушар, иш чоғи ҳозир,
Дарчадан мўралаб турганга ўхшар:
«Ёқтирмайди, мани у йигит нодир»
О, қиз хаёлида у мард эр яшар.

- Қиз — бахтли, севсада уйланса агар,
110 Покистонда ажаб бўлур улуғ иш,
Шодланса бўлурми ҳамма чўрилар —
Ўз севги, ўз эрки билан топишиш!

Қуёшга қарар у ўн бир чамаси.
Турди-да ўралди кир-чир пардага.
— «Кеч қайтаман, митинг кечқурун, ойи!»
Юзини яширди, чиқди кўчага.

II

- Лоҳур тасвирга бой — қашшоқлик, шавкат...
Баъзи даҳалари қосирғо, сурон,
Оломон чуввоси, тошқин ҳаракат,
120 Босириқ каби ваҳим ва аччиқ бўрон.

Яна бир ёқда тинч Лоҳур — оғочлар,
Хиёбонлар, парклар олтин уйқуда.
Завқни бузар фақат оч, яланғочлар...
Гўзал Лоҳур, лекин чуқур қайғуда.

Қуёшли йўлларда чиркинди турмуш,
Гадейлар қичқирар бутун растада.

Варрак учуради эрлар — бетопиш,
Қартага зўр берар ишсизлар яна.

- 130 Хина соқол бобо — торта бер чилим!
Ҳар қадамда учрар — жуда кўп фолбин.
Машинада учар киярак шлем
Инглизлар ҳиндини шилиб хуб мойин!

Сакна оломонда кетар шошқолоқ.
Одими тезланур ҳар минут, ҳар зум,
У куйган, ўртанган, тери — ёпишқоқ,
Орқага боқар у: келар Дев кўз шум!

- Кеча кўрганида шундай берди ном,
Чунки малъунона кўз боқар хунрез!
Ҳаллослар, югурар — куч-қувват тамом,
140 Жони суғурилди, қовжиради қиз.

Яна хансирайди, ортга қарайди.
Танголар, тевалар, чуввос оломон,
Дев кўз калхат каби овин овлайди,
Сакна қочишни билмас қай томон...

Сакна хансирайди, куч биткан лекин,
Чап бериб, эшикка урди ўзини.
Ямоқ тикар эди қайнона, келин,
Атрофда ғуч-ғучди бола-чақалар.

- О, жосус! Гестапо! Қутқаринг мани!
150 Қайнона бадгумон, келини жиддий.
— «Қувлади, мен қочдим. Эшикда ҳали»
Келин тор ҳужрани очди ва деди:

— «Киринг ичкарига! Вой-бўй олинг дам.
Мен бормен, ҳужрага киролмас ҳеч ким.
Бечора! У итлар чўчитарлар ҳам!»
Қиз кирди, эшик берк. Иссиқ. Ҳаво дим.

Қизга секин-секин киради дармон.
Бўшлигига кулар... Учрашар яна!

Мана беркитишди — халқ учун осон!
160 Омманинг кучини ўйлар тобора...

Бир маҳалда келди келин шод-ҳуррам
— «Ушами тўнғиз ва эшак қулоқ?»

— «Нақ ўша!»

— «У кетди! Кўчада мен ҳам
Пойладим... У жосус кўзини бир чоқ

Узмади, олисда — қўшни эшикдан,
Ё билган орқада бузуқ девор бор.
Ҳайтовур кетди ит!»

Сакна бўлди шан.

Сўнг чиқди, танитди, бўлишди дўст-ёр...

Гапирди жосула учрашканин у:
170 — «...Сухбатчун йўлгага ўтирдим шу чоқ,
Ёнимда кампирла кучоқ ўтинни...
Оёғида чориқ, кўйлак қирқ ямоқ.

— Она,— дедим,— хорманг! Она, қайдансиз?
Болам, ман даладан... Олай пича дам»,
Сўзлаша кетдилар... Гоҳ кампир, гоҳ қиз:
— «Сотгани бораман ўтин, оҳ, бўтам!

Пулига чапати сотиб оламан.
Ўғлим бор — қамоқда унга элтайин.
Оҳ, юрак қон бўлди. Оқшом йиғлайман,
180 Кундуз ўтин териб юраман ҳорғин.

Нега қолганин сўрайсан, қизим...
Ерсиз деҳқонларнинг ғами не учун?
Заминдорлар қамаб қўйди ёлғизим.
Ҳақ, адолат енгар бир кунмас-бир кун...»

— «Боёқиш кампир-е,— деди қайнона,—
Ҳақ, адолат кучи учун ишонар!
Кўрсатарди ҳақда куч бўлса яна...»
Келин дер — «Бу кучга менда ишонч бор!»

— «Мен куйдим кампирнинг дарди-ғамидан
190 Ташвишим пасайтиб, гапирдим хазин:

Замоннинг аҳволи, ер-сув ҳақида,
Жанг, тинчлик ҳақида маълумот мўл, чин...»

Юзига нур ташиб кампир суюнар:
— «О, қизим, жанг қурсин... куяр хону мон.
Юртда тинчлик бўлсин. Тинчлик нуқра — зар.
Урушда бой — ғажир, йўқсулга — нуқсон».

— «Розилик берди у. Юрагим қувноқ:
Муштипарлар аро сўзингиз ўткур,
Ташвиқ-тарғиб қилинг!

— Ташвиқ қилай ҳақ!

200 Қувончимга чек йўқ. Кампир юкланур.

Мен кўрдим қаршимда дев кўз қопоғон,
Ушлагудай бўлиб келмоқда бироқ,
Тез қочдим, эс йиғдим сизни кўрган он...»
— «Дўстларга марҳамат...» — келин дер шу чоқ.

Ҳасратин очади қайнона, келин.
Бир темир йўлчининг топиши нонга
Етмайди! О, қани кийим? Ҳаётин
Кечириш. Кун кўриш тегибди жонга...

— «Барча машаққатлар, барча мушуқлар
210 Ҳақиқий ҳаётла унутилажак
Озодлик ва иқбол истовчи қуллар
Тинчлик курашчиси бўлиши керак.

Сиз учун мен тинчлик келтирдим, инсон
Шаънига тинчликлар, севгидир — гулшан!»
Ҳали қайнона эди бадгумон,
Қизни келинига мақтади чечан.

Қиз сўйлар, аёллар тинглайди шу дам:
Ҳаётнинг ачиғин, мудҳиш азобин,
Инглиз зулмидан ҳаёт жаҳаннам,
220 Заминдор аҳлининг душман ниқобин:

«Дунёда халқларнинг, қавмларнинг бари
Тинчлик, дўстлик, вафо, ишқу муҳаббат —
Баланд умидларнинг курашчилари,
Тинчлик қўриқлашга олам ҳамжиҳат!

Оламга озодлик, иқбол ва севги
Сочкан совет халқи тинчликка устун.
Лениннинг қўллари қуёш сингари
Тинчлик байроғини кўтарган бутун».

- 230 Келин қанотланди, яширин жойдан
Бир суратни олди қувонган келин...
Ленин эди бу! Қиз юрак билан
Тикилди кўзлари лим тўла учқун.

— «Очлар болалар, ейишга йўқ нон!
Ленин — умидимиз, бутун нашъамиз.
У кўрсатган йўлда — нон, мактаб, эрк, шон!»
Сўйлар эди келин меҳрла чексиз.

- 240 Хаёлга берилиб, Сакна тикилар,
Кучди бу расмни ўпди, қайтарди.
Қайфи чоғлиқ билан Сакна хат битар —
Аёллар бош бармоқ қўйиб юборди.

Сакна дер — «Унутманг қўшнилари ҳам!»
— «Мумкинми унутиш?— дер хурсанд келин —
Ленин сочади ҳаётга кўклам,
Дунёда барқ урсин тинч турмуш ёрқин...»

Қайнона, келин шод, ўз қизи каби,
Улар хайирлашар очишиб қучоқ,
Сакна ваъда берар келиб тургали,
Ва кетди курашга ишончли қувноқ...

III

- 250 Муаззинлар нақшин миноралардан
Асрга чақирди. Шафақ. Кечқурун.
Сакнанинг омади, илгарилардан
Товушни кўп йиғди мана шу бугун.

Шўнғиди гирдобга Сакна — зўр сурон.
Баъзи вақт қарайди орқага: йўқ у
Мумтоз эшигига боргач, қиз шу он
Кўрар айғоқчини.

«У бир боло-ку!»

Сакна жони чиқиб ичида қарғар,
Эшикка отилган гўё у чақмоқ.
Дев кўзни эшитиб Мумтоз хохолар:
260 — «Ҳаққа қадайдилар золимлар пичоқ!

Виждонли қалбларни чақади фақат
Дев кўзлар, шабкўрлар, муттаҳам, олчоқ...
Майли, юраклардан тошар ҳақиқат.
Халқумлар, қиличлар, сўзлагумиз ҳақ!»

Ечмайди пардани, юз очиқ лекин.
Тор ҳужра. Стулга ўтирди Сакна,
Қора кўзларини уялибгина
Мумтоздан яширган... Гапирар секин.

Мумтоз қилиқлари Сакнага ёқар:
270 Шундан бошланади қалбда муҳаббат!
Қиз уятчан ҳисла телмуриб боқар,
Баъзан сўз тополмас қилсада ғайрат.

Ешгина наборшчик, жингалак сочи,
Мўйлаби қопқора бахмалдек қийиқ.
Туйғун кўзларининг қуюқ киприги,
Манглайи ақилли, юзлари очиқ.

Кийим-бош бут бўлса, бу гўзал одам,
Фақат ҳинд фақири — бут эмас кийим.
Лабида кулгиси ўчмас чекса ғам,
280 Мумтоздай кишини эл дер фарзандим!

Мумтоз диққат билан тинглайди ишни,
Сўнг сўйлар Сакнага завқу шавқ билан
— «Асримиз буюрди шундай юмушни,
Фурурла биз адо эткумиз қалбдан.

Элга сўйлаш керак надир ҳақиқат,
Биз башар ҳурмати учун ҳақгўйлар,
Қўрқмаймиз, толмаймиз, биз ҳақмиз фақат:
Эгрини фош этиб, тўғрини ўйлар.

Озодлик, тинчликнинг малъун душмани
290 Инглиз жаноблар ва заминдорлар.

Улар — ўғри, қароқ, гапнинг очиги,
Бутун халқни шилар у олтиндорлар.

Уламо сўзлари заққумдир лекин.
Имомларнинг тили ёғлама зотан.
Давлат полисларин қувватлайди дин...
Лекин ҳақгўйларга халқ беражак тан

Кураш оғирлашди, аҳвол кўп қийин.
Лига сиёсат дер, осий, кофир дер,
«Миш-миш»лар тарқатар сер ваҳим лекни
300 Майли, қўрқмас ишқ, нур тараткан ҳар эр.

Ерга қанот ёйган заминдорлар ҳам
Ниқобли маъмурлар, инглиз думи.
Улар ўз мавқини сақлашга сер ғам.
Уларнинг мақсади — тилладор хуми!

Бизнинг халқ тинчликка ҳаммадан муҳтож,
Бошидаги етар балолар фақат:
Эл мазлум, ҳуқуқсиз, оч, қип-яланғоч...
Санашга тоб борми — фақат фалокат!

Қуёшли, ҳур ҳаёт келажак бир кун,
310 Инглиз зулмидан қутулур ватан.
Заминдор ва бойлар йўқолур бутун.
Покистонни халқлар қилажак гулшан.

Халқники заводлар ва ерлар у чоқ.
Ҳар шаҳарда бўлур дорилфунунлар.
Бутун халқ — эр-хотин ўқур тиришқоқ.
Янги жамиятга керакдир фанлар!»

Гапирар қизариб Сакна шу онда:
— «Келармикин шундай эркин замонлар...
Халқ ўқур, ҳамма шод озод ватанда.
320 О, менинг умидим! Укир, бўронлар!»

— «Бўлур шундай замон, йўқдир ҳеч шубҳам...
Тарихнинг оқиши ўша томонда.
Ҳамма гап ғайратда, курашда, Сакнам,
Чолишсак — кўрамиз яқин замонда.

• • • • •
Умидла курашсак, йўллар ёришар,
330 Ватанда бўлажак шундай бир замон.
Эрк учун курашган — абадий яшар!
Сиз парда йиртасиз нақ эски жаҳон...»

Мумтоз сукут эткач, Сакна уҳ тортиб,
Кетди қанотланиб, дер дардли шу он:
— «Айтганингиз келсин! Пардани йиртинг,
Оловга отайин нақ эски жаҳон!»

Бу сўзлар йигитнинг ёқди юрагин,
Сакнани севарди: эркили замонда
Иккови яшайди — озод қўш лочин.
340 Завққа тўлиб Мумтоз сўзлар янада:

— «Пориллайди қуёш! Озод Ҳиндистон!
Тугар ҳамма яра, ҳаёт барқ урар.
Оч халқ, кийимсиз халқ — эрта фаровон
Буқун жон қийнасақ келажак шошар!

Қизларимиз бўлсин Раймонда каби
Тинчликчун жонини аямайдиган.
Бир француз қизи — уруш душмани
Темир йўл релсига бошини қўйган.

Мақсад — қуроолларни ўтказмасликчун!
350 Америка тўпига шундай бўлсин ғов,
Ёзилган журнални топишим мумкин...»
Сакна ранги ўчуқ, қалбида олов...

Тафсилли маълумот олгандан кейин,
Бош эгиб жим қолди, ўйлари чуқур,
Бу қизни севар чин, қудсиланур чин,
— «Журнални тез топинг. Раймонда—бир нур...»

— «Мажлисга борайлик!»—

Мумтоз хурсанд — шан

Сакнани боадаб этади даъват:

— «Сиз бир оз илгари,

Ман ҳам орқадан!»

360 Бир зум боқишади — порлар муҳаббат.

IV

Кенг майдон, сурон зўр, одамлар қалин:
Ишчилар, косиблар, ишсизлар шунда.
Оломон ичида тўплари зангин
Ва салладорлар ҳам ярқирар тунда.

Аёллар, қизларни Сакна ахтарар:
Четроқда тўрт аёл — бирси пардасиз.
Сакна шошиб-пишиб у ёққа ўтар,
Ҳаммаси ўзидек жамоатчи қиз.

370 Мажлис очиқ. Тинчлик, вафо, муҳаббат
Ҳақида потиқлар оммабоп — ўткир
Сўзлайди — мажлис зўр олқишлар фақат.
Оддий халқни тинчлик севгиси ёқур!

Сакна халқ ичида ўзида йўқ шод.
Шунча халқ тинчликни истайди албат.
Нотиқ сўзласа эди керакли сўз ёд.
Йўқ аёлларга нутқ айтиш қабоҳат!

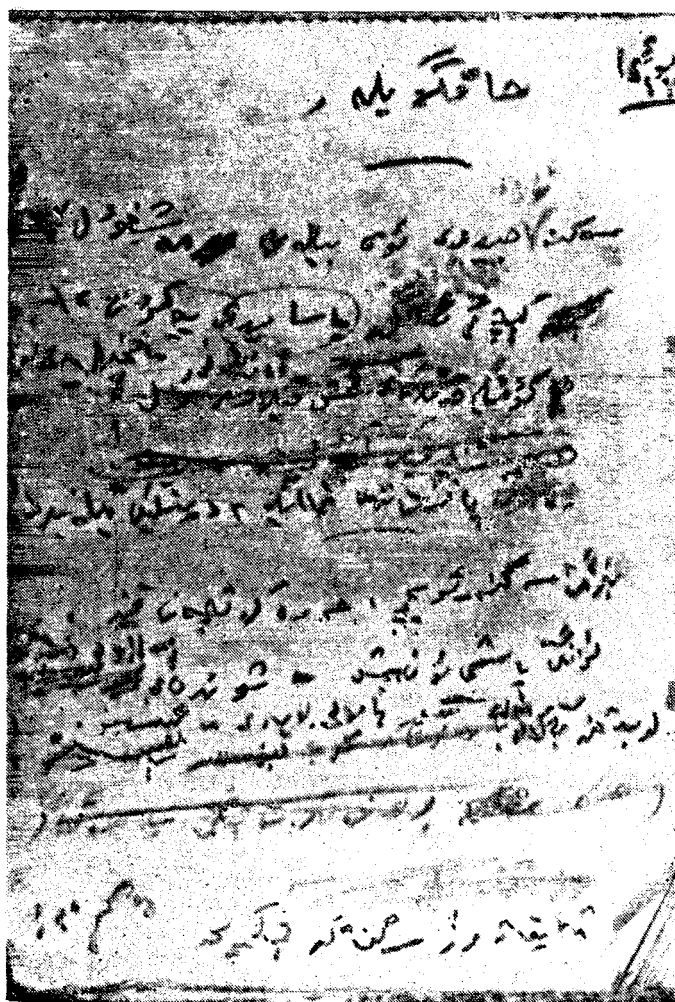
Нашъага лим тўлди севгучи юрак.
Гапиради Мумтоз: «Соз, оҳанг. Муштум!
Ҳамма жим. Товуши нақ кўрғошиндек.
380 Ҳаттоки полислар тишлаб қолди мум».

Сакна боқар қизга: «Қайдандир булар?»
— «Бу — америкали! Маъмур анави...»
Ажнабий — ранг ўчуқ: ейман дер кўзлар.
У асабий титрар, халқда — алами!

Полисларга қарар аччиғ, дарғазаб,
Дегандай — аҳ, халқни бошингга миндир!
Покистонли маъмур — лигада сернаф,
Унинг қовоқлари солиқ, кўзда — сир.

Кетишди майдондан. Сакнани кейин
390 Мумтознинг сўзлари қучар баҳордай.

Ҳали кўринсайди, ё эрта... индин...
Мумтозни огашин нутқичун табриклай

«Хақғўйлар» дostonининг қоралама автографидан саҳифа.

Сир ўтди, сирни ким қизга ёритур?
Ажнабий ва маъмур йўқолгач, минут
Ўтмасдан полислар бошлайди ур-сур...
Ҳамма ҳайрон. Қий-чув. Кўзлари ялт-юлт

Чақнар полисларнинг.

Сакна асабий

Югурди уйига очиққан, ҳорғин.

Уйда отаси йўқ — қиз гапирсайди.

400 Она таом берар — қиз қўймас гапинн...

Таом ҳам тугалди, Сакна гап узди,

Столга ўтирди қоғоз ва қалам

Олди-да хаёлда кўп замон сузди.

Фикрлар ва ҳислар, тасвирлар мўл ҳам,

Шеър қийин нарса... Ёқут теришмас.

Санъатда янгича — Сакна тушунар.

«Раймонда» — қалами юрди бир нафас.

Биринчи шеърини унга бағишлар.

V

Биринчи синфни ўқитар дада:

410 Ургатар алифбо, тиловат қуръон.

Пешинда қутулар, асабиятда

Пешин намозини ўқийди шу он.

Бу ерда намозхон барча муаллим.

Барча табиатни худо яратган!

Мактабда дарсларда шу руҳдир ҳоким.

Даҳрий номини олур тақдир қарғаган...

Масжиддан чиқди-да мўйсафид ота

Дўстининг уйига кирди суҳбаткаш,

Чолларга ярашар чой билан ҳолва

420 Жўр бўлиб, гап қизди ажойиб, дилкаш...

Уй-уйга жўнайди хуфтондан кейин

Дуч келди ҳовлиққан унга бир таниш:

Сўкди Американи, унинг консулин...

Ватан хоинларин фош этиб бойқиш.

Санаб улгурмади — қочган, қамалган...
Хат берди хотинига: «Хайр!»— сиқди қўл.
Ота ҳайрон қолди, одимлайди йўл.

Минут сайин унда бўғилди виждон.
430 Йўллар сукутланди — дарё ва жар-жур.
Орқадан мушт еди — қулади шу он.
Муаллим тепилди, мажақланди зўр.

Ўлимтук эшитар иккита товуш:
Бири шанғиллаган, бири хирилдоқ.
Сакнани сўкишар, отани... «фуруш».
Муаллим ҳушидан кетди мумталоқ.

Дев кўз шеригига гапирди шу он:
— «Бас-э, бу гал етар, оз-моз ухласин»
Шериги — ўзи бой, машҳур қопоғон:
440 — «Энди гал қизида, юл қитиғ патин!»

Олчоқлар кетишди.
Қолди беҳуш чол.
Очди кўзларини анчадан кейин.
Боши — ғув, оғзи қум, оғирдир аҳвол,
Суяклар қақшайди, зир оғрир биқин...

Қария олчоқларни лаънатлар, қарғар,
Милтиллер кўз ёши — йиғлайди виждон.
О, келди йўловчи, қарар, турғазар.
Чўлоқ ва букчайган судралур шу он.

Эл ётар гайтида ўз уйида у.
450 Дадасининг аҳволи нақадар оғир,
Тош қотди Сакна. Мисра эди шу:
Мен сенинг орқангдан, ўртоқ, кураш — бир!»

Фикрлар йўқолди, қўрқув Сакнада,
Эрига қарарди титраган хотин.
Қиз кейин қучоқлаб сўрайди: «Дада,
На бўлди, айтингиз, не бало тагин?»

Отанинг ичида оғриғи — дарди.
Чуқур ўксунару, зулм аҳлин қарғар.
Олчоқлар қўлига тушканин дерди:

460 —«Қизим, эҳтиёт бўл! О, бор хавф-хатар!

Очилмоқда кўзим, юрагим, фикрим.
Онгимдан кетмоқда булутли ғафлат.
Афсус Покистонга боғланди кўнглим,
Шайдомен, энди мен топдим ҳақиқат...

На қадар Покистон мустақил эмас,
Ахир бир ажнабий даъвоси шундай...
Америка консули у итдан ҳам паст,
Ёлғиз Покистонда сакрар булутдай.

Инглизлар малъундан қутулмасданоқ,
470 Ҳали Американинг бормиди дови?
Сиёсат сотади заминдор олчоқ,
Бойлар ва маъмурлар халқнинг чин ёви!

Қамашлар, отишлар... Жазо — энг оғир.
Албатта зулм аҳли бўлур сазойи.
Қамалда бир тўда ёш-қари ҳозир...»
— Оҳ, дада — улар ким надир гуноҳи?

Ота санаб чиқди. Сакна уҳ тортар
Бошқалар қатори Мумтоз қамоқда
Сакнани бир ҳис-ки ҳовлига элтар,
480 Йиғлайди, йиғлайди қалбида ҳақ-ла.

VI

Кечади ҳафталар, кечди ойлар ҳам.
Сакнанинг юраги ғамгин ва қайноқ.
Дўстликка — соф, покиза севгиси байроқ!

Шаҳарлар, қишлоқлар сулҳга вафодор,
Курашар одамлар эзгу тилакчун.
Дўстликка чанқовдир ҳинди на миқдор
Ҳинди бениҳоя тинчликка мафтун...

Сакнанинг дўстлари кўпайди ҳар кун,
490 Азиз дўст эмасми тинчлик вафога

Байроқдош бўлганлар?— улар мақсадчун
Ағдарур тоғларни барча балога...

Хатнама

Сәккәтә түрүдә җиддә түрү җәлдә һә җәһүдә ;
Кәһҗәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;

җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;
җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә җәһҗә ;

«Җақғуйлар» достонининг оққа күчирилган автографидан саҳифа.

Сакнанинг дўстидир бусбутун олам.
Минг, миллионлаб дўстлар — маданий башар
Халқлар тўп ўрнига севги, дўстлик ҳам
Қон ўрнига тинчлик — дунё яшарар!

Қонунла Сакнанинг катта хатоси,
Мақтадан ҳайдалур мўйсафид дада.
Қизнинг гуноҳи улуғ, сиёсий!
500 Рўзғор онасида: кир ювар четда...

Кампирнинг топиши етмас юндига.
Ота чор тарафга изғир йўқ бир иш.
Балки чол зор бўлиб қолар лунгига.
Ҳаёт учун кураш ҳаддига бормиш!

Сакнани қоплайди баъзан босириқ.
Лекин у кесади туткан жойдан,
Унда мард ирода, унда дард — оғриқ.
У севган иш учун кечар жонидан.

Баъзан у боради зиндонга ғамгин.
510 Турма эшигида оломон: фақат
Профсоюз аъзоси (Лигачи — хоин!)
Сулҳчи одамларга қариндош, элат...

Мумтоз уста эди чиқаришга хат.
Қарайсан бир буюм орасида гоҳ
Хат чиқар! Юракда тошар муҳаббат.
Ўқийди кўзлари йиғлайди сиёҳ...

Хатда у ёзади — яхшимидир иш?
Ҳар хил масалани у уқдиради.
У фақат сўз демас недир қийналиш!
520 Қандай азоблар бор Сакна билади.

Ота дер қийналса ва чарчаса қиз:
— Зулмат мангу эмас, юксалур қуёш.
Мен бор, менга суян, мен тоғман чексиз:
Орқамда халқим бор, бил мени қардош!
Топди халқ қўйнида омонлиқни қиз.
Унга тайёрлашган ҳокимлар зиндон.
Полислар изғишар қизни изма-из
528 Сакна ҳақ сўз айтар, тинглар Покистон!

1952 йил

БОБОМ

I

Бир юз бешдир бобом ёши,
Кўз ва қулоқ ҳали бутун.
Дўқиллайди чўнг ҳассаси,
Юрар эди эғиб бўйин.

Набиралар, эваралар,
Чеваралар чолда мўл-мўл,
Усиб унган бу мевалар
Бари топган ҳаётда йўл.

- 10 Бири ишчи, бири техник,
Бири доктор, бири шоир.
Бири аскар... кўпи бешик
Ва мактабда етишадир...

Қайтиб келди сайловдан у,
Ўлтиради кайфи чоғ, шод.
Буришган юз тўла кулгу,
Уйда келди-кетди зиёд.

- Мана келди эвараси,
Бир рўмолга совға тугиб;
Оқ соқолли «ўғилчаси»
20 Ўлтиради газет ўқиб.

Сўзлар эди катта кекса:
— «Шукур, кўрдим барчасини...
Ҳафтамабил эшикда-я,
Йингит очди дарчасини.

Ҳафтамабил ҳар сайловга
Олиб борур, олиб келур,
Балли, балли ҳукуматга,
Кексаларга ҳурмати зўр.

Бўлар экан жон ҳузури,
30 Ярқирайди юмшоқ, тоза...
Шамолдан ҳам тез учувчи...
Соғиб олсанг куймас ақча.

Элтиб қўйди бир зумдаёқ,
Қўлтиғимда икки киши,
Қўй десам ҳам солмай қулоқ...
Сайлов ўрнин боплашипти.

Ҳамма ёқда байроқ, сурат,
Тўшалибди ерга гилам.
Бир қиз тутди қўлимга хат,
40 Мазмунини ўқиб шинам,

Солдим дарров яшикчага,
Шу ернинг бир каттакони
Қуюқ қуллуқ қилди менга.
Унга дедим, халқнинг жони —

Партияга, ҳукуматга
Мендан айтинг салом беҳад.
Уларга кўп раҳмат... бизга
Ғамхўр бўлди бениҳоят!

Бир йигит дер: «Ўтирингиз!»
50 Ўриндиғи мисли момиқ
«Табаррукдир суратингиз!»
Ялт этди уй — бирдан ёриқ!

«Спасибо, бобой!» деди
Бежирим, хушмуомала
Ўрис йигит, қаддин эгди.
Кулди Еқут ва Компла.

Чол кўзини аста юмиб,
Бошин мағрур солди қуйи.
Бир нафас сўнг у ўксиниб,
60 Ўз-ўзидан деди буни:

—«Бир вақт деди онам марҳум
Ҳомиладор бўлиб мэнга,

Туш кўрипти, катта бувим
Узатибди унга битта —

Янги, бақувват арава мих,
Онам олиб, шипга уни
Маҳкам қоққан — кулиб қиҳ-қиҳ.
Деди — чолнинг узоқ умри!»

Айтмаганди буни аввал,
70 Бунга ҳамма кулишади.
— «Мих ўлимни қувар дангал!»
Яна қаҳ-қаҳ уришади.

Сўнгра дейди бир эвара:
— «Ўтмишлардан сўзланг бир оз»,
Уста эди ҳикояга,
Яхши кўрар, қилмасди ноз.

Хотирасин титкилаб чол,
Ўсиқ қошин чимиради.
У ақлли ва сўзамол,
80 Ўйлаб оғир гапиради:

— «Ўтмиш қурсин, нима борди?
Ҳе, бекорга ўтди умр.
Бир чўпчакдан борми фарқи?
У замонда кўпди ур-сур.

Бир-бирига шаҳарлар ёв,
Қишлоқ қишлоқ билан душман.
Қилар эди хонликка дов
Ҳар бек, ҳоким, ҳар зўравон.

Уз ишида бўлар ҳар ким,
90 Шаҳарларда тинса ғавғо.
Чойхона зич, қўнмас чилим,
Бозорда ҳам жонли савдо.

Қарвон ўтар кўркам қатор,
Нортуялар жаранг-журунг.
Майдонларда хўроз, қўчқор
Уриштирар кўп ўспирин.

Боқибсанки бирдан: «қоч-қоч!»
Ҳа, нима гап? Ҳеч ким билмас.
Ярми қирриқ ва ярми соч
100 Бошинг билан, кутмай бирпас,

Сартарошдан югурасан,
Жон ҳовучлаб, гўё сани
Бало қувар... қутуласан
Топа олсанг бир гўшани!

Ҳамма эпик таққа ёпиқ,
Кўп ҳовлилар бўлар талон.
Жондан тўйсанг кўчага чиқ!
Думаланар бошинг чаққон...

Равшан бўлар аҳвол кейин:
110 Саҳройилар пайт пойлаб,
Бари отлиқ қилган босқин,
Яна тинчлик бўлар ойлаб.

Бир кун келиб Қўқон босар,
Яна ур-сур, яна ташвиш,
Дарвозалар сари чопар
Мард йигитлар, йўқ бошқа ин.

Ойлаб қамал бўлиб шаҳар,
Енгмас у ёқ, бермас бу ёқ;
Кеча-кундуз хавфи хатар —
120 Ер қаттиқди, осмон узоқ.

Қиролмасди даладан чўп,
Озиқ-овқат, туз ҳам танглик.
Бечоралар, косиблар кўп
Қийналади. Диллар ғамлик...

Маҳалламиз бари бўзчи,
Кўчамизда қатор-қатор
Ёйилади танда чўпи,
Ўткинчилар сўкар, йўл тор...

Бўз тўқирди катта-кичик,
130 Тунда ёқиб қора чироқ.

Ишлар эди ўлчов-пилик,
Ер қаттиқди, осмон йироқ.

Ҳар бир уйда хотин-халаж
Пахта савар, ип йигирар.
Бола-чақа қип-яланғоч,
Ўзи бўзчи, йиртиқ кияр.

Чарх тинмайди ҳар бир уйда,
Қиз, кампирлар то саҳардан
Ишлайдилар оқшомгача,
140 Безор эдик гув-гувлардан.

Ғалла билан тўла омбор,
Бойлар яшар ҳузур билан.
Озиқ топар ҳар амалдор,
Уриб, талаб халқ ичидан.

Бир кун боқсанг, қочқин бир бек
Бош кўтарган, мақсад — талов.
Фитналарга йўқ эди чек.
Кўпни кўрдим, қийин санов...

Шу ўтирган уй ўрнида
150 Бор эди бир катта айвон,
Кунга қарши, эскигина,
Чархчиларга бу ер макон.

Бизларда тўрт қиз бор эди.
Онам, бувим. Етмагандай,
Қўшни қизлар чиқар эди,
Улар бари бирваракай

Йигирганда чарх гув-ғуви
Ошар етти фалакни ҳам,
Чақич чайнар, қўлда дуги,
160 Тинишмасди қизлар бир дам.

Пешин вақти қайнар қумғон,
Зил сополдан пиёлалар...
Бурдаланар зоғора нон,
Апур-шупур ошар қизлар.

Баъзи вақтда бувим нйиб,
Даранғлатиб сандиқ очар.
Бир кафт қуршоқ туршак тўкиб,
Барчасини хурсанд қилар...»

Юзларини, соқолини
170 Кулги босди чолиннг шу чоқ.
У кунларнинг соясини
Кўрар эди гўё узоқ...

— «Аммо энди сизлар бахтли,
Уқинг, ишланг, яшанг хурсанд,
Насиҳатим: суюнг халқни,
Ҳурмат қилинг уни минг чанд.

Улсам энди қайғурмайман,
Бу замоннинг бир четини
Мен ҳам кўрдим, қувонаман».
180 Аста силар чол бетини.

Набиранинг дер кичиги:
— «Бобо, яшанг юз йил яна!»
Намланади чол киприги,
Табассуми ўчмас сира.

Барчамиз шод, барча мамнун,
Оилада тинмас кулги.
Боболарнинг кўпи бугун
Олқишлар бу улуг кунни.

II

Ҳафта ўтди, якшанба кун
190 Йиғилишар ҳар томондан —
Чеваралар эртак учун,
Ўтган ҳафта чол сўз берган.

Болалар ҳам апоқ-чапоқ,
Лекин қария унутарди
Бола исмин: «Ҳа, кел увоқ!»—
Ўпиб-ўпиб кўришарди.

Ёт набира келса агар,
Қувончдан кўз ёш оқур.

Маҳкам, узоқ у қучоқлар:
200 — «Лениндай бўл — одил, жасур!»

Озод, Еқут қилиб кенгаш,
Тушунтирар чолга секин:
— «Ҳамма келди — ўттиз бир ёш —
Еш авлодлар!
Ота, лекин

Ун-ўн олти ёшга қадар
Танлаб-танлаб айирдик биз,
Бўлмаса гап тузсиз чиқар.
Қани, бошланг!
Жим бўл, Юлдүз!»

Озод, Еқут сақлар тартиб,
210 Ана қария ёстукдан жим
Турар аста, «ёпирай» деб
Қатта уйни кўрди: азим...

Бола-чақа. Кекса ҳайрон,
Унинг кўнгли кўкка етар.
Қувониб у кулар хандон,
Болалар ҳам шод гурунглар.

Чол ёшлардан суруштирар
Ўқишлардан, ундан-мундан.
Бийрон-бийрон жавоб берар
220 Болалар ҳам кўп завқ билан.

— «Оббо!» деди секин Озод,
Чолга айтур Эркин шоир:
— «Қани бошланг, тинглаймиз шод!»
— «Эҳ-ҳе, тойчоқ, шошма!— чол дер —

Қорачиғдай азиз, ширин
Болаларни кўрай, роҳат...
Тинглай қўшиқ, эртак кейин,
Бола куйи — савоб фақат...»

Эркин сўзлар: «Жон, отажон,
230 Турмушингиз ҳикоясин

Тинглайлик-да, ундан ҳамон
Шеър, ўйини ҳам иложини

Топиб қилсак бир театр!»
Болалар ҳам хурсанд, чапак.
Чол ўйланди чуқур ҳозир:
— «Қандай бошлай? Қийин чўпчак...

Ўқиганман, эсимда бор,
Икки йилча этдим давом.
Етти ёшда, биринчи қор,
240 Тушган кунни дедим отам:

— «Езда ўйини, қишда ўйини,
Шўх бўб кетди ёлғиз ўғил.
Ишга сира эгмас бўйини,
Мактаб борсини, ўқисин ул».

Қўк йўл-йўлли олачадан,
Меҳр ва қунт билан онам
Тикди менга кўйлак, иштон,
Янги дўппи, нусха — бодом.

Бир сават нон, тахта, танга
250 Олиб отам бошлади йўл.
Қувончларим сиғмас дилга,
Мағрур эдим, орзулар мўл.

Тор кўчадан чиқиб гузар
Оша кетдик, Қарим баққол:
— «Йўл бўлсин?»— дер. Шодлик сузар
Қўзнимизда, силаб соқол

Отам бойқиш кулар аста:
«Ўғилчани мактаб элтай,
Чакки бўлмас савод чиқса,
260 Ўзим қолдим подон, нетай...»

— «Балли, балли, мулла бўлсин!—
Дер темирчи полвон Жалол —
Отам дўсти,— ақли тўлсин,
Бўлар еган нони ҳалол!»

Катга сувнинг бўйи билан
Тегирмонни босиб ўтдик.
Тўп қайрағочга суянган
Чурук, қийшиқ уйга етдик.

- 270 Шогирдлар зич — саксон, тўқсон,
Бари бирдан «Ассалом!» дер.
Хўб қизардим ва тепди қон,
Қуюлганди юзимдан тер.

Домла тулки, қўлда калтак,
Шогирдларга бир ўқрайди.
Чўчиб кетдим, сўнар юрак,
Қўрққанимдан кўз қорайди...

- 280 Тутди отам танга ва нон,
«Бисмилло» деб олди дарров,
Чўққи соқол, кўзлар тикон,
Аълам домла — ўзи бир дов!

— «Тақсир,— деди отам,— суяк
Бизники-ю, сизники гўшт...»
— «Мулла бўлур, қаранг тийрак»
Қани, ўқи «алиф!»
Дуруст!»

Ўқигандим чўзиб, қаттиқ,
Отам кулди, деди: «Хайр!»
Секин турди; чопон йиртиқ...
Домла деди: «Бас қил, ҳозир,

- 290 Анов жойга ўтир, ўқи!»
Тиқилиш, жой йўқ даҳлизда.
Ирғиб нари ўтирдиму
Ўқиб кетдим: «о» оғизда

Тупук битди, ҳалқумим қоқ,
Тахта қўлда, бурун оқар.
Жаврашим сал тинса, шу чоқ
Домлам калтак билан сўқар.

Ўқтин-ўқтин ура кетар
Ялписига барчамизни.

Суриштирмас саваб ўтар
300 Елкамизни, калламизни.

Домла чарчаб жим бўлади.
Бир уй бола егач калтак,
Бошлар кўпроқ чайқалади,
Дарс шовқини ошар фалак.

* * *

Бобом чойни ҳўплар, ўйлар.
Турғун, Камол, Эркин, Ҳамра,
Қўрғалашар, бобом сўйлар,
Ўспиринлар — бир зич давра.

— «Мабодо бир ишга агар
310 Домлам уйдан чиқса, ҳамон
Шогирдлари дув туришар...
Кўтарилар тупроқ, тўзон.

Тўда-тўда бир бўлишиб,
Қувалашган, тўбалашган;
Ёки улар хўб жишлашиб,
«Чучвара»га¹ қунт қилишган.

Ун саккиздан то етти ёш
Барча қилар зап тўполон.
Вағир-вуғур, айланар бош,
320 Похол, бўйра нуқул тўзон.

— «Домлам!»— деди биров бу чоқ.
Дув ўтирди. Китоб, қуръон
Шалоқ!
Домлам тоқати тоқ,

Даҳшат ила солар гаврон.
— «Ҳа, эшаклар!»
Иккитадан
Калтак билан аччиқ урар.

¹ Чучвара — ўйин.

Мўйлов чиққан болалардан
«Қийма гўшт» деб обдан савар.

- Уқийдилар довул каби,
330 Бай-бай — оғриқ, «қийма гўшт»да!
Пешин очмиз ит сингари,
«Озод»ликка барча ташна.

III

Мактабдан сўнг ҳар хил ўйини,
Ўйнар эдик, ошиқ, ёнғоқ...
Маҳаллада чуввос шовқини,
Ўспиринлар бўри синоқ

- Итларини олиштирар.
Эҳе, итлар еб қўяй дер!
Оғиз, бурун қон — олишар,
340 Ҳар итларки, гўё бир шер!

Енгилгани жим қотади,
Енгган эса ваҳшийлиги
Ошиб, қат-қат отилади.
Борми бунинг яхшилиги!

Ўйласам-чи: ваҳший ўйин,
Мана, ҳозир футбол, шахмат...
Еқалаш йўқ, синмас бўйин,
Жон ҳузури, қандай роҳат.

* *
*

- Мен ўқишда, фаслиди қиш,
350 Қорасовуқ. Юпқа кийим:
Биз бўз яхтак, чопон, кавуш...
Маҳси қайда, тақир дўппим.

Супургичи отам қашшоқ,
Онам, қизлар йнгирар ип.
Арпа нонга жуда ютоқ,
Ҳолимиз танг — фақир, ғариб.

Мен кетаман жуда эрта.
Кийим йиртиқ, бермайман сир.
Бойваччалар соз, олифта,
360 Юзларида ахмоқ ғурур.

Устларида мовут чакмон,
Бошларида савсар телпак,
Қўли тутмас асло кетмон,
Суруштирсанг зеҳни пўстак.

Данғиллама масжид улкан,
Катта ҳовуз, толлар, тутлар...
Ана, турар мактаб — вайрон...
Ким ғам ейди? Йўқ ғамхўрлар!

О, шогирдлар, сўккан, урган.
370 Домла келар, ўқув чув-чув!
Тахта қўлда, «алиф-бе»дан,
Ура кетдим, каллам ғув-ғув!

* *
*

Ўтди кунлар, домла хаста!
Сабоқ бермас, борсам ваҳим.
— «Халфага бор, ўқи аста»,—
Дейишади шерикларим.

Мен халфага қўрқа-писа
Ўтирдиму, ялиндим зор.
У бақалоқ, ғилай нусха,
380 «Оҳ!» деб туртиб, уриб бисёр,

Ўқитади манқа бурун,
Икки ҳарф ўргатар у.
Айланур бош, гўё қуюн,
Битди дармон, гавда жиқ сув.

Мен ўқийман. О, ҳаддан тиш
Чарчаб қолдим, товшим бўғик
Дам олайлик десам, мудҳиш
Катта калтак тушар тўсиқ!

Домламизнинг уч ўғли бор —
390 Тўрда, унинг нақ биқинида,
Ориқ, тириқ рангпар, бемор,
Домла ажаб хўб зиқна-да.

Домлам шумшук, очкўз, айёр,
Совға қўмсар жигилдонн.
Боёнларнинг ана тайёр
Хумда мойн, қопда донн.

Мойли патир, варақи сомса,
Баркашда ош, жаранг сўмлар,
Келтирурлар — хурсанд домла.
400 Лаганбардор, ҳамён зўрлар.

Домла тулки, бой боласин
Хушомад-ла силаб-сийпар,
Урар аста, хўжа кўрсин!
Халқ ўғлида калтак синар!

Ҳафтада бир пайшанба нон,
Кўмир пули, бўйра пули.
Ҳатто калтак пули йўгон,
Домла, очкўз, танга қули.

* *
*

Келди баҳор, бўлди ёғин,
410 Ҳа, ҳафталаб ёмғир-ёмғир.
Шогирдларнинг бир кўр ҳолин:
Чакка: «чиқ-чиқ!», том — бир ғалвир.

Эски бино, чурук бир том,
Шогирдлари сувда сузар.
— «Ҳечқиси йўқ, айланг давом!»
Бошимизда калтак юрар.

Тинар ёмғир... Қуёш, кўклам:
— «Чиқинг томга, азаматлар!»
Дейди домлам.

Шошиб илдам
420 Қайрағочдан томга ҳатлар

Катта-кичик шогирдлар мўл...
Томда маза, ғир-ғир шамол.
Диллар қувноқ... Боқсанг ўнг-сўл —
Қирлар, тоғлар яқин, яққол...

Кураш, «тўнка» ва думалаш —
Ҳар томонда ҳар хил қилиқ...
Соғинганмиз кўклам, қуёш,
Биз яйраймиз, кўнгил тиниқ.

430 Битар, ҳазил ва шўх ўйин.
— «Бас!» деб халфа ишга солар.
Том тепалар жиддий, вазмин,
Қўшиқ билан талабалар:

— «Том тепганга беш ёнғоқ,
Тепмаганга беш қумалоқ...»

Эсдан чиқди.— Тўзимсиз чол
Ачинади ғоят жиддий.
— «Ҳечқиси йўқ, жон оқсоқол!
Яшанг, ҳали...» ёшлар дейди.

440 Бобом дейди — «Эсимда бор,
Домлаларнинг ҳийласини...
Диққат қилинг, жуда маккор...
Сиз билмайсиз «қулоқ чўпни»!

Бу аломат,— кулар бобом,—
Ўзи қўш чўп, ёғочдандир,
«Қулоқ чўп» деб берилган ном,
Қўш гилосдай боғлангандир.

Шогирдларнинг бири агар
Ташқарига чиқар бўлса,
Қўл кўксида таъзим этар,
150) Бола бойқиш қўрқа-писа.

Ялинса сўнг берар изин...
Қулоқ чўпни тақиб бирдан
Ҳожат учун жўнар кескин...
Тута олмас... шўрлик баъзан...»

Ешлар кулмас, қўзар нафрат
— «Номус қани, инсоф қани?»
Домла жоҳил — зулм даҳшат!
Ажратмайди оқ-қорани.

Эргалабдан пешингача
460 Ерни тишлаб ўтирамиз.
Бош айланиб, кўз тингунча
Ўқиб-ўқиб бўғиламиз.

Пешин вақти деркан: «Озод!»
Барча бола дув-дув қалқар,
Шовқин-сурон... ҳаммамиз шод,
Сурон кўча томон оқар...

Чигилини оёқларнинг
Биз ёзамиз ўйнаб-сакраб.
Дарди кўпдир сабоқларнинг,
470 О, зиндондан чиқиш роҳат!

Ўнлаб чоғи ўспиринлар
Пешин вақти «нон хўрак»дан
Қайтиб хатга уринарлар
Шомга қадар диққат билан.

«Дуойи салом» битадилар,
Қирт-қирт этар қамиш қалам,
Йилларча машқ этадилар,
Ажаб бадхат — лекин домлам.

Бир эллик хат — бошқа нима?
480 Миси чиқар чайнар, чайнар.
Саводхонлар унда-мунда,
Ўйласам-чи — ғазаб қайнар...

* *
*

Домла боқар эди бир от,
От минишни биладиган
Шогирдларга: «Югуринг бот!»
Эрта ҳам туш жанжал билан,

Сурон билан югуришар,
Тозала, юв, супур хашак...
От чиннидай тозаланар,
490 Қашлағич-ла қашиб қат-қат.

Лекин увол от жонивор
Озгин, хароб у бояқиш,
Қари, найнов, ҳозир қулар,
Арпа кўрмас на ёз, на қиш.

Калта, юлуқ супурги дум,
Айнаб кетган олачовур.
«Олапар», ё «отин бувим»
От топганмиз ажаб товор.

Отда домла баъзан юрар,
500 Устга кийиб тўн тўрт қават,
«Чув-чув!» қўлда қамчи урар,
Парво қилмас от, эски пат.

* * *

Адо бўлмас бу ҳикоят,
Беш таноб боғ домлада бор,
Қучимизни сўрар ғоят,
Токзор билан шафтолизор.

Очми, тўқми, парво қилмас,
Ер чоп, ток оч, дарахт бута!
Овқат бермас. ишласак бас,
510 Тунугимиз юта-юта...

Уқиш фақат қуръон, тахта!
О, тепки еб халфалардан
Одатландик... ўқиш сохта...
Безор бўлдик мактаблардан.

IV

Бир ўқрайди бир кун домла,
Қимир этди жон юрагим.

— «Ҳафтияк ол, келтир совға!»
Тил кесилди, зир титрадим.

Йўқчиликдан отам беҳол,
520 Уйда ҳар кун қора шўрва.
Бизда йўқдир бир туёқ мол,
Арпа нонга тўлмас тўрва.

Кўп йиғладим келиб уйга:
— «Домлам деди: келтир совға!»
— Ҳолингга вой, эй шум така,
Эсинг борми, бу не совға?

Зўрға рўзғор ўтаётир,
Домланг қурсин, шайтон, ютоқ!»—
Удағайлаб деди кампир,
530 Аралашди онам шу чоқ:

— «Бас, йиғлама, ишга қараш!»
Йиғим тинмас, кўз ёш — ирмоқ.
Бошланади уриш, қарғаш,
Опаларим солар тирноқ.

Бир-биридан ўтган заҳар —
Заққум қизлар. Вайсар кампир.
— «Бас, ўқима, эрта саҳар
Ишга бошла. Битди сабр!

Домланг ўлсин, мактаб қурсин,
540 Даданг билмас сира роҳат.
Боқиш унга, ишла тун-кун,
Ялқов бўлдинг сен касофат!..»

Жоним кирди, мен шод эдим,
Чунки бормас эдим мактаб.
Совға йўқ деб, аразладим!
Уч кун ўтди, юрдим ўйнаб...

Ошиқларга қўлом қуйиш
Дардида мен, босди таппа
Тўртта бола — кучли ғардиш
550 Ўмров солди, бўғиб шартта.

Улар чапдаст ва баҳодир,—
Қизлар, онам: «Этинг чалпак!
Хуноб қилди бу чулчут»,— дер,
Қўл-оёққа тушди шатак!..

Сургаб кетди дев болалар,
Қутулишга кучим етмас.
Юрак гуп-гуп, мушт соларлар.
Дод-войимга парво этмас.

560 Кўча-кўйда чалпак бўлмоқ
Жуда уят. Оббо, гузар...
Қассоб, баққол қилур мазоқ,
Мазоқ, кулгу кўнглим бузар.

Дод-дод билан кетдик илдам,
Ярим соат ўтар-ўтмас
Мактабдамиз, битмайди ғам,
Кўзлар туман, бўғиқ нафас...

570 Домла кўзи заҳар томар,
Уриб кетди, вой-вой даҳшат!
Қора қонга бўяб тинар:
— «Келтир ош, пул ва ҳафтияк!»

Мен ўтирдим лаққа чўғдай;
Шишган бошим, тутар ҳиқчоқ.
Безиллар тан. «Ҳолинг қалай?»
Демас ҳеч ким, босар титроқ...

* *
*

Тушда бирдан: «Озод, озод!»
Қулоққа хуш янграр садо.
Сабоқ чала, бўлмаган ёд...
«Чилла ёсин» кўп зўр даво!

580 Уқирмишлар бир касалга,
Болалар шод, тумтарақай
Тўзар дарҳол, барча уйга,
Ҳаво хушбўй, ёқар мойдай...

Домлам новча, тўн беш қават,
Пахмоқ соқол, бурун карнай.
Юрар аста, салла-сават!
Унта шогирд бирга — сафдай.

Бемор учун ўқиб дуо,
Қўриқчидай ошадилар;
Сомса, патир, қанд-қурс...
Оҳо!

590 Паловга ҳам шошадилар.

V

Уйга келдим йиғлаб юм-юм:
— «Эртага пул, ҳафтняк ош
Келтир, деди домла!»

Бувим,
Ойим, қизлар кўтарди бош:

— «Шумшук домла сўрар палов!
Тавба, тавба, жинними у.
Масаллиғ топ — палов дарров,
Лекин мой йўқ, қуямиз сув!»

Дадам келди оқшом ҳориб,
600 Чақди мени кампир, ойим:
— «Бас, бас!— ота дер ҳайқириб,
Мулла бўлур ўғилжоним.

Қонхўрларга очсин олов,
Бўлиб улуғ олим донгдор...
Ҳай, ҳай палов, хушбўй палов,
Эсга солманг асло зинҳор!..

Деди кулиб — майли ўғил,
Етолмаймиз — у баланд дор.
Арпа нону, бир таиға пул.
610 Жон ўғилчам, не ғаминг бор?!..»

Ҳикоятим жуда узун.
Лекин битар, қисқа мазмун.
Ҳафтнягим тугун-тугун
Бўлди икки йилча бутун.

Домла — бир тош, урар-сўкар,
«Апалам-за-ал... алҳамду!»—
Ўқиганим-ўқиган шу.
Ёш болага бу бир заҳар.

Арабча у, ғоят қийин.
620 Маъносини домла билур,
Тушунтирмас бизга лекин,
Шогирд фақат сўз ёд қилур.

Ихлос билан арслонтойлар
Ўн йил ўқир, бўлур ҳайрон:
Ҳеч не билмас нор йигитлар,
Қолур албат жоҳил, нодон!

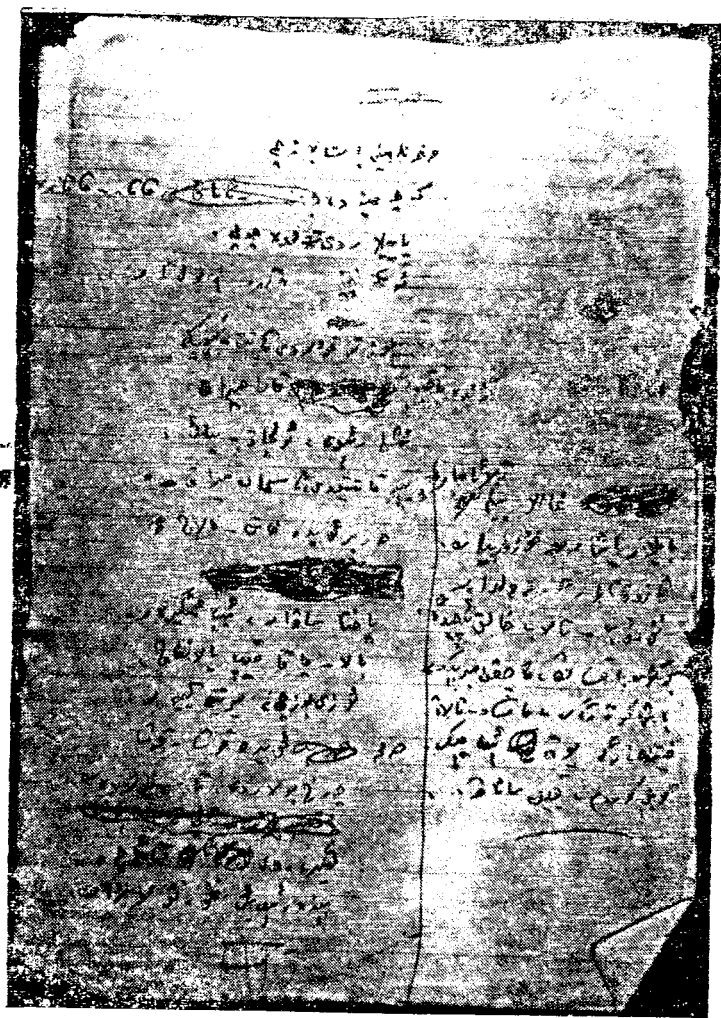
Эски турмуш уйи куйсин,
Халқ бошига солди зиндон,
Домлаларнинг оти қурсин,
630 Бари алдаш, бари ёлғон!

Бобом: «ух!» деб қилди тамом,
Роҳатланди ёстиқ олиб.
Чеваралар «бис!» деб мудом
Чувалашди олқишлашиб.

— «Ота, раҳмат!— деди Гулой,—
Мамнун бўлдик ҳикоядан.
Гапингизчи — профессордай!»
Бобом қотар қаҳқаҳадан...

«Жим! Уртоқлар, концертни биз
640 Бошлаймиз» — дер Эркин шўх-шод
Болалар — тинч.
«Қуёшимиз»
Ўқир Суюн,
Серзавқ Озод!

Концерт тинмас, авжга чиққан,
Қарайсизки, келин-кечак,
Кампирлар ҳам йиғилишган.
Ёшлар урар баланд қарсак.

«Бобом» дostonининг қоралама автографидан саҳифа.

Раднони қўйиб, Ўткир
Йўргалайди тановарга.
Бирдан тўхтаб салом қилур
650 Келин ойнаси — Санобарга.

Давра яна кенгаяди,
Келин тушар ўйинга, нақ
Қапалакдай гир учади,
Гўё ерга тегмас оёқ.

— «Офарин!» деб бобом қойил,
Барча хурсанд, хурсанд қизлар.
Қатта бувим завққа мойил —
Келинчакдан минг ўргилар.

Кичкиналар навбат олур,
660 Ўйин, қўшиқ тинмас.
Равшан

Дона-дона шеър ўқир,
Кичкина-ю, сўзга чечан.
Давом этар концерт узоқ,
Ўйини, кулги гўё тошқин...
Эртақларга бобом булоқ,
Якшанбани кутар шошқин.

1955 йил

ДАВРИМ ЖАРОҲАТИ

Қалбимда давримнинг жароҳати бор,
Шунинг-чундир шеърим ғазабдор вулқон.
Жаҳонга бир куни тинчлик бўлур ёр,
Бомбани, зулмни унутур инсон!

Лекин, Хиросима, унутмаймиз биз!
Бир кунинг — қалбларга ташлади олов.
У кундир — тарихда мотам кунимиз,
Авлодлар қилғуси жаҳонгирга дов!

Қалбингда, қонингда, жисмингда яра.
10 Хасталик бандисан, тарк этди роҳат.
Йигирма йилдирки, битмайди сира
Меним ҳам қалбимда қолган жароҳат.

* *
*

Синди юлдузларнинг олтин кўзгуси,
Уфқлар юзига югурганда қон.
Илқ шуълалар билан ҳаёт орзуси
Ҳар гулга, япроққа берар эди жон.

Қурт ва қумурсқалар изғир баланд-паст,
Ҳис эгиб меҳнатдан тотли бир сурур.
Тонг шаббодасининг қучоғида маст
20 Қушчалар юксакдан пастларга шўнғур.

Ез! Меваларга гарқ Япония гўзал,
Тўладир, тошқиндир ёзнинг супраси.
Ез ёки баҳорми — қай бири афзал?
Табиатнинг асл ҳар бир қатраси...

Урмонга, қуёшга бой бир ўлкада
«Отаква» дарёси ясланган шаҳар,
Шуъла шалоласи қуюлур шунда:
Қуёш бош кўтарур чақнаб ҳар саҳар.

- Дарёлар денгизга қовушган жойда
30 Хиросима топган ўз қароргоҳин.
Туғилган, ўсганлар сўзда, қўшиқда —
Олхўри гул, дерлар, ҳар бир гиёҳин.

Келинг, бир сайр этинг бу латофатни —
Ерилган баҳслашиб ғунчалар тунда.
Қайдан сезсин булар яқин офатни,
Оҳиста чайқалур капалак гулда...

- Сокин бир канорда икки ёш қалблар,
Шафақдай соф севги қилурлар изҳор.
Бўса оташидан ёқилди лаблар —
40 Муқаддас бир лавҳа — боқмангиз зинҳор...

Гулдаги олчадай, ширин суҳбати,
Қизга қовушганда қолурми қайғу?
Тўлқиннинг соҳил-ла сирли улфати
Узилмас, ҳеч битмас, дердилар мангу...

Шарқироқ сувларда ёзнинг лапарни,
Келинлар саҳарлаб сунурган суфа.
Гавжум уялар-чи — қушлар зафари.
Қим билур, осмонда — балоғар «туҳфа?!»

- Осмондан келади атомлар — бузғун,
50 Жанглар ҳеч кўрмаган бундай қуролни.
Юборди кулфатни жаҳонгир — қузғун.
Текинхўр билурми қалбни, уволни?!

Тонг отган, ҳар киши ошиқар ишга,
Ҳар кимда бор юк бор — тирикчилик дарди.
Биров ишга зордир, биров ўқишга.
Парча нон — кўпларнинг кўнглининг гарди.

Шаҳарда ҳар кимда кундалик ташвиш,
Бировда севинч бор, бировда қайғу.

Ҳар кимда кундалик бир гавго, бир иш;
60 Ким билур — осмонда бир қопчиқ оғу!

Мана, кенг, озода бир туғруқхона.
Аёллар келади кўтариб орзу.
Қувониб кутади эшикда ота,
Қучоқлаб гулларни хоҳ қиш, хоҳ ёз у.

Кўзларда табассум, шошади жувон,
Тўлғоқнинг дардини қилмайди писанд.
Тўққиз ой умид-ла берди меҳр, қон.
Интизор, суюниб кутади фарзанд.

Муҳаббат лиммо-лим сузук кўзида,
70 Ваҳми билмас жон турса-да қилда.
О, шунча латофат, боқинг юзида
Фарзанднинг чиройи тасвири, дилда...

Кўз ёриди, кўнгил ундан-да ёруғ,
Доя дер:— «Бир қизча — сендан-да сулув!
Тийракки, раққоса бўлади аниқ.
Тугмачангга кўзим тегмасин тфу...»

Қизчага бир аср тилайди умр,
Хаёл ойнасида бир аср — бир он.
Орзулар тўлқиндай бир-бир уланур,
80 Орзусиз, умидсиз бормикан инсон?!

Қийғос кўзларини сузиб она дер:
— «Улғаяр, о, қандай севиш бир кун.
Қарабсизки, доктор ёки инженер...»
Ҳайҳотки, бирси ҳам бўлмайди бунинг!

* * *

Шаҳарнинг устида мовийдан туман
Мавжланур, гўёки ипақдан чодир.
Ўртаси йиртилган — бир туйнук, шу он,
Илон кўз мўралар: «Нақ пайти ҳозир!..»

Оҳиста чайқалиб тонг шамолида
90 Парашют тушмоқда кўтариб ажал.

Соат нақ саккизу ўн беш дақиқа —
Ёрилди ажалнинг қопи бемаҳал!—

Билмадим, фалакнинг қай қабагидан
Келди Американинг бу самолёти.
Даврим балосининг шум қанотидан
Қарсиллаб қуйилди ялмоғиз ўти!

Шу онда осмондан ёгилди бало,
На туғруқхоша-ю, на қиз, на она!
Бир дўзах, фалокат ағдарди само,
100 Сония кечмади — мудҳиш хароба.

Шу асно самода бизнинг қуёшдан,
Юз ҳисса ортиқроқ туғди «қуёш».
Лов этди, шаҳарни қамраб қайтадан,
Учди офат-қуёш — балоларга бош!

Атомлар ёрилди, қалтирар фазо.

— Қурбон! Қурбон қанча?

— *Сўрманг саноқни!*

— Хиросима қани?

— Йўқ Хиросима!

Азроил, инсондан, кел, ол сабоқни!

Боқинг харитага, кичкина эмас,
110 Хиросима — икки юз миң аҳоли.
Ким бунни мислсиз ёвузлик демас?!
Бир онда ҳўплади атом қуроли...

Чақиримларга қулоч ёйди ажал — нур,
Мингларча уйлардан зумда бир кафт кул.
Зилзила самода, зилзилада ер,
Йиғилар, фарёдлар қориниди бугкул.

Юз миңгча одамлар — кул... Бу не офат?!
Одамлар йўқ бўлди, қолди соялар...
Миллион даражага ошган ҳарорат!
120 Йиғлади соялар, йиғлади тошлар...

Уртанди одамлар. Айтилмаган сўз
Қовжироқ ҳавода қолди муаллақ.

Одамлар йўқ бўлди, янграйди ҳануз
Узилган хандалар — яримга титроқ...

Ҳавони тўлатди оҳу фарёдлар:
Минглаб одамларни ютган жароҳат.
Йиғлади одамлар, йиғлади тошлар...
Тошлар ҳам куйибди, бу не ҳарорат?!

Минглабки уйларни қамради олов?!
130 Кулларни фалакда — тўзон кўмалар.
Ҳаётни, чечакни ютиб кетди ёв...
О, қани булбуллар? Қани турналар?!

Кўксида гўдаги, қочди оналар,
Юртини ютади олов аждари.
Тоққами, чўлгами?— изма-из қувар.
Чанг солар маъносиз ўлим панжаси!

Ўлканинг у тотли олтин ҳавоси
Бўгади, чайқалур нурда — заҳарда.
Тер билан гуллаган япон боғчаси
140 Қовжироқ скелет — қўрқинчли шарпа!

Фигон фарёдлардан самода қуюн,
Тенгирайди беҳуш дардли сийналар.
Тошларнинг қалбида дардлари тугун,
Ирмоқдай оқибди тошлар, шишалар.

Зилзила эмас бу, сув тошқин эмас!
Осмон, ер қориниши, бу не фалокат?
Сўйланг, тоғ, денгизлар, босириқ эмас!
Ер курраси узра миллион ҳарорат!

Шум калхат шўнғиди, бир ҳалқа чизди,
150 Соврилди, емирлди бу шаҳри обод.
Асрлар кўпирган ҳаётни узди.
Тарихда мисли йўқ, тенги йўқ жаллод.

Шу топда биринчи бўгани тотган,
Мағрур йигитлару, кўп сулув қизлар,
Ҳаёт сеҳридан маст, ишқлари тошган,
У чечак қалблардан қолмади излар...

Латофат, муҳаббат, ҳаётдан бир из
Қолмади, бир онда барчаси барбод.
Қани ёш жувонлар? Қани йигит, қиз?
160 Қани хумор кўзлар — нзида фарёд...

Денгиз ғазабидан титради борлиқ,
Чайқалурди бўм-бўш қайиқлар — етим.
Ажал юрган ерда не қилсин шодлик?..
Қўмирдир жасадлар... Куйган табассум...

Ҳар кимга юртининг тансиқ ҳавоси,
Ҳар ким ўз юртининг севар тўрт фаслин.
Эзгудир ҳар кимга қушлар навоси,
Ҳар ким ардоқлайди пок, соғлом наслин.

Туироқда, ҳавода, сувда ҳам заҳар,
170 Ажалнинг уругин сақлар баланд-паст.
Мотам тошқинида сўнди бахт, лапар.
Ҳаттоки, келгуси бўғинлар шикаст...

Офтоб тонгларда эркалаб ўпган,
Қоп-қора ипак соч япон қизлари,
Энди кал, сочларин толалаб тўккан,
Шафақни йўқотган гулрў юзлари...

Инсонларнинг бўғим-бўғимларига
Суқулибди ажал — жон қароқчиси.
Ҳар қадам ваҳима, ҳар он ваҳима,
180 Қонларга яширинди нур алдоқчиси.

Шу бугун илк дафъа қуёшни кўрган
Гўдаклар оз эмас эди шаҳарда.
Илк дафъа онанинг меҳрини тотган
Барчасин офат — нур ютди бир онда.

Йиқиқ Хиросима — ҳам кул, ҳам мажруҳ,
Америкадаги ёвузлар қўп шод.
Арши аълодан у ағдарди тамуғ,
Қилур ким жон қайғу, ким олтинни ёд.

Оқшом... Қора мотам чойшабда шаҳар.
190 Оловлар, тутунлар кўкка чирмашур,

Қуядан зим-зиё ҳавода заҳар
Оғриқ ила фироқ бирга инграшур...

Уфқда булутлар қонларда сузар,
Дуд бурқир хасталар нола-оҳида.
Ваҳм чангалида қовжирак қалблар
Булутдай чайқалур ғам нигоҳида...

Вайронлик бағрида аламли фарёд,
Фируза осмонга суркалган сиёҳ.
Дарёлар қирғоққа йиқилиб, дер: «Дод!»
200 Юлдузлар хўрсишиб, яширди нигоҳ...

Сеҳр, мўжизали денгизда ҳар кун
Тўлқинлар куйларди шод бир мадҳия,
Соҳилда кетма-кет бош ёриб бугун
Тўлқинлар ўқирлар ҳазин марсия...

О, қани тонгдаги сурур ва нашъа?
Ҳаёт қозонида кўпириш, кураш?
Қани майдонларда гуллардан кашта?
Хароба ва ёнғин... Кесилур нафас...

Олчазорлар кўрки, сўлим қирғоқлар,
210 Хаёлимда қолди ёлғиз нақшингиз...
Сеҳрли садоларга тўла япроқлар,
Кўнглимга солганман тотли шеърингиз...

* *
*

Янги тарих бугун йигирма аср,
Инсонлар унутган қоидаларни.
Ободлик душмани бузарлар қаср —
Асрлар сақлаган обидаларни...

Мушарраф олимлар, тортиб кўп жабр,
Илм марваридин доналаб терди.
Ҳар бири қалбидан — кирмасдан қабр
220 Илм машъалига бир учқун берди.

Олимлар асрлар атомнинг сири —
Қидириб, босдилар қадам-бақадам,

Ақл олмоси-ла атомнинг мағзин
Чақишга уриниб, етдилар адам.

Олимлар асрлар тош, тикан, чаңгал —
Йўлларни босдилар... Ажойиб сабр!
Фикр учқуни-ла ёқдилар машъал,
Хайрли ишни деб қучдилар қабр.

Атомнинг қаъридан қудрат булоғин
230 Ҳаёт сари боғлаш — на гўзал орзу!
Қудрат дарёсининг очинг қулоғин
Дастгоҳларга бепул ва бетарозу!

Тубсиз хазинага топилди калит,
Ҳайҳотки, бу калит жаҳаннам очди.
Инсоннинг инфоси — бир гуруҳ палид
Ҳаёт чаманига ўт-олов сочди.

Атом ҳам водород — хилма-хил бомба
Ҳақорат ёғдирди инсон шаънига.
Жаҳон виждонининг пафратин сўрма!
240 Кип ва ғазаб тўлди инсон қалбига.

Ҳаёт гўзаллигин билмайди сотқин:
Жонфуруш, олтинга тўла ҳамсини.
Унда йўқ инсоний меҳрдан ёлқин,
Бегонадир унга виждон иссини.

Бомбанинг таъсири кутар бемалол,
Истайди — кул бўлсин олчагул шахри.
Сен ҳам инсонмисан? Бу ишми ҳалол?!
Тарих унутмайди, мангудир қаҳри!..

Жонни ҳалқумида тирик ўликлар,
250 Инлар шу тарз энди бу шахри мазлум.
Йиғлайди қовжироқ ўлик оғочлар
Тасвири — парча чўғ, ўртайди кўнглим.

Йиртқич манхусларнинг топширигини
Аъло адо этган, афсуски бир шахс
Сепди у ажалнинг шум уруғини,
Асрларга етар бу ваҳм, бу баҳс.

Наҳотки, сени ҳам бир она туққан?
Наҳотки, сенда бор бир сабий фарзанд?
Эй, ирганч «қаҳрамон», тўйиб ичдинг қон,
260 Олтин қозиғида сотқин бўйининг банд.

Инсонлар тинглайди кечаю кундуз
Бағрида минг яра шаҳардан нидо.
Уликлар, хасталар юрар изма-из,
Нега сен бўлмайсан тинчликдан жудо!

Унгингда, тушингда, юрар изингда
Уликлар, тириклар, барчаси — чўлоқ.
Ҳамиша қонлардан — ботқоқ тизингда,
Мазлумлар кўз ёши йўлингда булоқ...

Табаррук оқсоқол қарилар қони,
270 Муқаддас оналар қалби гавҳари,
Қийғос қош, хумор кўз гулрўлар жони...
Барчасин қамради ўлимнинг жарии...

Неча баҳор ўтди, кўрмайди баҳор,
Хасталар кўзида — у кунги сурон.
Гўёки кутади уларни мазор,
Ҳамиша қулоқда портлайди уран.

Жаҳонгир малайин тарк этмас қарор,
Ғарқ этмас мазлумлар ғами, гирёни.
Йиғлайди ер-кўк, у йиғламайди зор.
280 Йўқми унда зарра виждон исёни?!

Асрлар тоймади издан Ер курра —
Ҳасратлар, жабрлар, жанглар карвони.
Фазода учади — бағри минг яра,
Йиғлайди: чексиздир алам, армони...

Жароҳатдан ҳатто тошлар-да чўтир,
Йиғлайди тошлар-да, йиғлайди соя.
Оламга келтирур жаҳонгир путур,
Туғишгандир ажал билан сармоя.

Капитал, яқиндир мангу шўнғушинг,
290 Миллионлар ғазаби тўлқинланади.

Кечадек қоп-қора чуқур тобутинг
Ишчи билаклари тайёр қилади.

Ютдинг қитъаларни, халқларни ютдинг,
Завқланиб қиздирдинг қул бозорини.
Талашдан ўзганинг барин унутдинг,
Фурур-ла сайр этдинг кул диёрини.

Искадинг ҳар ерда бир ўлжа — овни,
Ҳукм этдинг денгизнинг тўлқинларига.
Тинч халқлар тизига урдинг бўғовни.
300 Урушдинг, чанг солдинг қўйинларига.

Бомбалар... бомбалар — сенинг ижодинг.
Кўнглингни, кўзингни қопламишдир занг.
Жаҳон сўрар сендан: «Қани виждонинг?»
Остонамда ажал солур сенга чанг!

Душман! О, ваҳотки сен шунча малъун?
Тарихнинг ҳеч асри кўрмаган мислинг.
Виждонинг барбоддир, йиғасан олтин,
Тўймайсан, очкўзсан, ҳайф инсон исминг!

О, даҳшат, ёвузлик — таърифдан ожиз
310 Қаламим тебранмас, қотган сўзларим.
Ўйласам ҳар дафъа юрагим жиз-жиз —
Қоврилур, ҳасратда ёнур кўзларим.

Ғазабдандир кўксим қаҳрли булут,
Сўзларим дўл каби ёрур бошингни!
Кечаги мазлумлар бугундир бургут,
Ниқлаб бостирурлар қабр тошингни!

Қурашур, қолса-да, кўп келинлар тул
Қўлларни кишанлаш, бил, энди мушкул.
Қилсанг-да боғларни, кулбаларни кул,
320 Вайронлик, қулликни билмайди кўнгил!

Японнинг урушқоқ генераллари
Озмунча кўрсатди халққа жабрни?!
Қадамларда ғовдир — зулм тошлари,
Чеки бор ҳар қандай метин сабрни!

Инқилоб чақмоғи қитъалар уфқин
Қамчилаб ўтди-ю, ёрди зулматни.
Зулмлардан соқов қалбларнинг қулфин
Парчалаб, тўғонин бузди қудратнинг.

330 Бир кун сиз сайр этинг, дўстларим, ерни
Қосмик кемалардан, ё қўшни ойдан.
Ер курра бўстонлар тўла бағрини
Кўтариб, шод учар мангу йўлидан.

Қалбимда давримнинг жароҳати бор,
Шунинг-чундир шеърим ғазабдор вулқон.
Жаҳонга бахт келур — абадий баҳор!
Зулмни, кишанни унутар инсон!

Йиқиқ Хиросима кўтарди қадни
Яшар инсон, албат маҳв бўлур жабр.
Атом бомбаларга чекамиз садни!
340 Тарихда доғ қолди... ювмас минг аср...

Қуёшнинг бешиги — япон ўлкаси,
Сиз билан биргадир бизнинг қалбимиз.
Энди ҳеч тушмасин офат кўлкаси!
Қуёшдай мангудир сизга меҳримиз.

Хиросима! Асло унутмаймиз биз,
Бу сўз юракларга солмишдир олов.
У кундир тарихда мотам кунимиз
Халқлар қилажаклар жаҳонгирга дов!

* *
*

350 Хиросима, мендан мингларча чақирим
Узоқсан, юрагим сенга яқин, бил!
Тупроғингга ҳали оёқ босмадим,
Дардингни таширман нақ йигирма йил.

Халқингнинг, ҳавонгнинг, олча гулингнинг
Тасвири қалбимда, кўргандай аниқ.
Бирга ёндим, бирга чекдим дардингни,
Севгимни, дилимни қилганман тортиқ!

1965 йил.

ГУЛИ ВА НАВОИЙ

(Халқ афсонасидан)

Асрларнинг сўкиб чокини,
Кўзларимга суриб ҳокини,
Тарихларни бир-бир титурман,
Афсоналар топиб битурман.

Афсонанинг кўпдир қуруғи,
Ҳақиқатнинг баъзан уруғи
Уюм-уюм тош ичра гўё,
Бир гавҳардай беради зиё.

- 10 Мана, шундоқ битта афсона,
Афсоналар ичра дурдона.
Хаёлларим тинимсиз, қуюн,
Тентирайман, ором йўқ бутун.
Сомон йўли — Навоийдан из,
Сиймосидир йўлимда юлдуз.

- Шоир камтар ва инсоний, мард,
Яшайдирман бирга чекиб дард.
Ўзи ёш-ку, доврўғи баланд,
Ёрқин қалби беғубор начанд.
Кўзларида меҳр жилваси,
20 Жозибали, ёқимли саси.
Йигит кези — қомати ниҳол,
Шеърӣ каби кўнгил ҳам зилол.
Хўб ярашган қопқора мийиқ,
Белидадир шоҳидан қийиқ.

Сарой қизлар ичра дард зори,
Ҳар кўрган қиз дер: «Бўлсам ёри...»

— «Кўзларининг маъносига боқ!»

— «Вазир хазрат эмишлар бўйдоқ...»

Вазир шоир тўла ғайратга,
30 Нафрати зўр айшу ишратга.
Зулмат ичра кўтариб машъал,
Инонурди — энар бахт, амал.

Ҳақсизликдан эшитса нола,
Ғарибларга меҳри шалола.
Нафратига дуч келса ёв гар,
Қаҳри ўткур қиличдай кесар.

Дилхастага суҳбат мулойим,
Чеҳрасида жилмайиш доим.
Ғайрат жўшар, нақ йигит ёши,
40 Сўнмас бир дам дилда қуёши.

Уйлар — қанча олтин тежалар,
Янги орзу, янги режалар,
Янги ариқ ва шифохона,
Илму ирфон учун кошона.

Иш кўп, дард кўп, кўнгилда кўп шавқ,
Улус иши келтиради завқ.

Қанча йўқсул, қадлари букук
Ғарибликда орзулар ўксук.
Юрт ғамида шоир ўртанур,
50 Қалби ёнур, гўё бир танур.

Ҳар дам дилга қуюлур андуҳ,
Кўчирилмас уни узун уҳ.
Тўлдирса-да қалбни ғазаб, дўқ,
Халқни асло ташлагуси йўқ.

Хуросонда бир одил шоҳни
Кўрса улус, ювиб ғам-оҳни,
Кўтарилса тез жабру жафо,
Булутсиз кўк янглиғ мусаффо.

Ёш қалбида кўп орзу, ғайрат;
60 Ожизликка у қилур нафрат.

Бойқоранинг саройида ой
Ой-мас, қуёш бўлиб олди жой.

Табассуми, чеҳраси илиқ,
Фикри чақмоқ, мантиқи пишиқ.
Нутқи, ақли гўзал ёш вазир,
Ожиз эрур ҳар нечук тасвир.

Шоирнинг ҳар қадамин чиндан,
Хонзодалар кузатур зимдан.
— «Алишербек мунча беназир,—
70 Дер бегимлар.— Бу офат вазир...»

Келтиради тунлари ором,
Шеър тўғонин очганда илҳом;
Тошқинида шоир қолур маст,
Ёзар, ёзар — улуғ шеърпараст.

Ғазалларки, кирган дилларга,
Кўчар такрор-такрор тилларга,
Қизлар куйлар, ёниб лоладек,
Ғазаллардир нақ шалоладек.

Кампирларнинг ажинларидан
80 Думалайди томчилар дурдан.
Тилдан тилга ўтган ғазалдан
Ёруғланур диллар азалдан.

Ҳазрат вазир — кўнгилларда шам,
Ғариблардан кўчармикан ғам?!

* *
*

Кенг хонада мармарлар узра
Тўшалибди гиламлар сидра.

Гиламларнинг мўъжиз нақшида
Шуълаларнинг рақси авжида.

Кўзни олур товланган ранглар,
90 Юраклардан эрийди занглар.

Майинлиги бу гиламларнинг,
Оёқларин ўпар кимларнинг?!

Қайси диллар туйғусин солган?
Қандай қўллар тўқиган, толган?!

Шамшод, мрамар панжаралардан
Оша ҳовли, манзаралардан
Қамашади кўзлар жавҳари,
Энмиш қуёш — осмон гавҳари.

Мевазорлар гулда-чечакда,
100 Тол, чинорлар тугал куртакда.

Баҳорнинг бу нафис лавҳаси —
Шоирларнинг жон сарлавҳаси...

* *
*

Мана тахтда Ҳусайн Бойқора
Утирур жим, фикрида долға.

Панжарадан жаранглар ширин
Қуш қўшиғи — баҳорнинг сирин —
Тинглар Ҳусайн қушлар тилида,
Шоир сирни ечар дилида.

Урта бўйли, елкалари кенг,
110 Билак кучи шер кучига тенг.

Совут кийиб қурганда майдон,
От устида, титратар жаҳон.

Қичкинадан ўйини қилич,
Уқ узишда мергану билгич.

Жанг сабоғи машқидан ҳорса,
Ором олур ғазаллар ёзса.

Лекин ёлғиз орзу эди тахт,
Мана гўё Ҳусайн топди бахт.

Уткур қора кўзларида меҳр,
120 Лозим бўлса ёнади қаҳр.

Салланинг минг турланган ранги
Қўндирилмиш гавҳариданми?

Орзуларнинг янги қуюни
Банд этурди султон ўйини:

Тутса улуғ бобо қўлидан,
Яъни, борса унинг йўлидан.

Кучайтириб давлат қудратин,
Қалтиратса ернинг кўкрагин.

130 Мана тахтда Ҳусайн Бойқора,
Утирур жим, фикрида долға.

Учрашурлар ҳар кун шоҳ, вазир,
Мана Ҳусайн унга мунтазир.

— «Алишербек, сиз кўп бешафқат,
Шоирга бу ярашмас хислат!»

Деб шоҳ турди истиқболига,
Шер эгилди ҳазрат олийга.

Саройлилар қоидапараст,
Шоир адо этур бешикаст.

— «Алишербек, сарой беклари
140 Соҳиб ақл бўлса сиз каби,

Уйқини ҳеч қувмас ваҳим, ғам,
Кўнглимиз тинч бўлурди ҳар дам.

На қилайки, бўрилар бисёр,
Шу сабабки орзуларим хор...»

— «Подишоҳим, фикрингиз тўғри,
Ҳушёр бўлинг, кўп беклар бўри.

Деҳқонлардир меҳнат эгаси,
Беклар, бойлар унинг канаси.

Подшоҳим бўлсинлар одил,
150 Соянгизда мунаввар ҳар дил,

Ҳинд юрти-ла бошланг тижорат,
Улуғ элдир. Беринг ижозат,

Юборайлик элчилар — доно,
Карвонларга юклангиз совго.

Эллар аро тижорат, дўстлик
Қилинг барпо, бу — ишдир йирик.

Чин-мочин бор, нозик санъати;
Айни борди-келди фурсати.

Араб оти — энг сулув отдур,
160 Жаҳон аро хўб аъло зотдур.

Қилинг савдо, эл топура равнақ,
Бундоқ тадбир, шоҳим, ҳақдан-ҳақ.

Ўқинг китоб, китоб — хазина,
Нурга тўлура китобдан сийна,

Ўқинг ҳикмат, жилд-жилд фалсафа,
Бахш этур фан кўнгилга нашъа».

Шоҳ юзига ёйилур кулгу:
— «Мантиқи зўр, яхши кенгаш бу!

Лекин, шоир, унутманг, қилич —
170 Кўп ишларда ҳал қилувчи куч...

Алишербек, не тадбир, не ўй?
Сотибсизмиш ҳисорий юз қўй
Қарши бозорида, насияга,
Фараз қилсам, ўхшар ҳадяга?..

Вафотимдан сўнг тўлашурмиш
Харидорлар, ёҳу, нечук иш?»

— «Олий ҳазрат, бу сўзлар ростдур.
Қилмишимга бир сир боисдур.

Харидорлар ёлворур доим,
180 Уғонидан тилаб, подшоҳим,

Сизга беҳад кўп узоқ умур,
Ниятим шу!»— Шер кулур махмур.

Ҳусайн кулур қаҳҳаҳа узоқ.
Гар эсига тушаркан ҳар чоқ

Севар эди шоҳ афсонани,
Такрорлашни бу ҳангомани.

Қўрпачанинг тагидан мағрур
Бир варақни аста суғурур:

— «Хукмингизга бўлсин ҳавола,
190 Назмдан машқ — кўнгилдан нола...»

Қуллуқ ила олур Навоий,
Шилдирайди қоғоз нақ шойи.

Такрор-такрор ўқир ғазални,
Таърифламиш ишқни, гўзални.

Шоир хушҳол, чеҳрасида нур,
Икки қўллаб шоҳга узатур:

— «Шеър бобида ўзингиз — хоқон.
Истардикки, мулки Хуросон
Бўйлаб улуғ Темур сингари
200 Қулоч ёзса Бойқора даври.»

Енгилланган мамнун ҳукмдор,
Яширолмас сирин — хўрсинар:

«Дўстим, бу ҳам бир ишқ эртаги,
Мен фақирнинг кўнгул эрмаги...»

Рангдор қоғоз тахланур шу он,
Болишига қистирур султон.

— «Давлат иши шоҳимда бисёр,
Уғирласа вақтингиз ашъор

Гуноҳ бўлмас, ҳазрати олий!»
210 Деди кулиб мамнун Навоий.

Икки шоир — подшоҳу вазир,
Иккови ҳам бирдек севар шеър,

Шеър битишар, сирлашардилар,
Шеър ила тиллашардилар;

Шеъриятнинг йиғиб муҳлисин,
Қурардилар ашъор мажлисин.

Шўх базмлар бошланиб қолса,
Рубоб, танбур садолар солса,

Раққосалар сеҳри, санъати
220 Баҳор ёяр — кўнгул улфати.

Ёш соқийлар тинмасдан чопар,
Қадаҳларки тошиб, нур чақнар.

Май кўпурган қадаҳлар тутар
Шоир кулиб томчилар ютар.

— «Оҳ, бешафқат!— дер ёниб тождор,—
Сиз ашъорда, биз майда илғор!...»

Жўшқин базм авжига ошар,
Шўх қийқириқ саройдан тошар;

Тарқалурлар беклар маст майдан,
230 Алишер маст рубобдан, найдан...

* *
*

Ун саккизга энди кирган қиз,
Ишқ кўкида туғилган юлдуз.

Бўй десангиз — бир гули ниҳол,
Дилни ўртар ёноқдаги хол.

Табассумга очилган дудоқ,
Бўса сирин ўқур ҳар бўйдоқ...

Тиниқ оқ юз, ёрқин пешона,
Кўрган қолур, оҳ, ёна-ёна.

240 Қошларида икки нозик ёй,
Эҳсон этмиш аксин янги ой.

Елкасига тўкилган ипак
Соч мавжидан ёнади юрак.

Қўкрак кўрки — тўлқини, мавжи,
Қамолотда гўзаллик авжи...

Оқ булутдай ювган рўмолин
Ёяр экан, тенгсиз жамолин —

Кўрган ким деб, қиз юз ўгурар,
Сеҳр банди йигитни кўрар.

250 Бир табассум учди Гулидан —
Сирли туйғу қизнинг дилидан.

Гул узолмас кўзни шу палла,
Пешонада чақнаган салла...

Достонларда доим ўқиган,
Рўёларда хаёл тўқиган
Алишер ўз севгилисини
Топди Ширин ва Лайлисини.

Тонг нафаси қанотларида
Жўш урган нур гирдобларида,

260 Тотли нашъа келтирган илҳом
Парисини изларди мудом.

Оқ булутдай оққан нур гўё,
Соф ҳислардан тўқилган рўё,

Кўрар ҳозир ўша рўёсин,
Тинглар шоир кўнгиладосин:

— «Ераб, будир мен излаган ёр!..»
Жилов тортар у беихтиёр,

Қалт тўхтайди, отидир сергак:
— «Оқтармишим шу ўзи бешак!

Рўёларда кўрганим шу қиз,
270 Осмонимда туғилди юлдуз...»

Бир табассум, бир нигоҳ, ёҳу,
Қалбларини боғлади мангу.

Бир онда йўқ бўлди пари қиз,
Том, нарвон бўш, қолмаганди из.

Тотли рўё оғушида Шер
Борур, дилда қуюлурди шеър.

Туйғулари ярқироқ, жўшқин,
Шоир борур, хаёлда тўлқин.

Кўчаларни кезди у беҳуш,
280 Дерди: «Ераб, ўнгимму, ё туш?!»

Оташ тушиб йигит ишқига,
Қайтар дарҳол қиз эшигига.

Отдан тушди, урди ҳалқага,
Сабр йўқди бир дақиқага.

Уй эгаси Солиҳ боғбон чол,
Кўриб султон вазирин у лол,

Ҳайратидан тош қотди бир зум.
Тавозе ва салом, табассум
Ила шоир узатганди қўл,
290 Чол букилди ва бошлади йўл.

Жилов тутиб, боғ-сув бўйига,
Сув бўйида қўноқ уйига.

Дуода қўл юзга суришкач,
Ундан-бундан дам сўз сўрашкач,

Бир дақиқа шоир қолди жим,
Кейин деди уялиб ҳалим:

— «Кўнглингизга қилғайсиз қабул,
Кўёвликка кўргайсиз мақбул».

— «Жоним билан, ҳазрати вазир,
300 Сизга қизим наҳотки арзир!

Аммо ундан сўрай бир оғиз,
Уйим, дилим гули у ёлғиз...»

Ичкарига югурди боғбон,
Қизга бир-бир айлади баён.

Доно Гули деди: «Отажон,
Ҳазрат вазир билсинлар шу он:

Қабул қилса гўёки каниз,
Розидурман қуллуққа ҳар гез...»

Солиҳ боғбон чиқди мамнун, шод,
310 Борми чолда ўзга бир мурод?

— «Бағишладим сизга, эй ғозил!
Қизим рози ва мен ҳам рози!»

Шоир қалқиб, қилди тавозе:
— «Ота рози, олло ҳам рози!»

Белбоғидан тўқди минг олтун:
— «Остонангиз босганим учун...»

Деди шоир, майин табассум
Чеҳрасини қоплади бир зум.

Севгидан ва севинчдан у маст --
320 Бир умрга етур саргузашт,

Топмиш ёри мисилсиз, сўлим,
Ишқ нашъаси кўксида лим-лим...

Борур шоир саман отида,
Учар гўё бахт қанотида.

* * *

Хона катта, ганж панжарадор,
Нафис завққа мос зап нақши бор.

Тўшалган чўғ гиламлар ёниқ,
Кўрпачалар, болишлар момиқ.
Шоир диди — сипоҳи жиҳоз,
330 Истар қақур-қуқур бўлса оз.

Хонтахтада ёнур қўшчироқ.
Хаёллари кезурди ироқ.

Мисраларга кирурди равон
Фикрлари, гўё бир камон

Пардасидан учган куй ҳозир,
Фусункор бир нашъада шоир.

Талай варақ тўлди ғазалга:
— «Арзирмикан сендек гўзалга?!

Умрим бўйи изладим сени,
340 Топдим, машъал ёритди мени.

Хаёлимдан кетмайсан нари,
Ишқ мавжланур дақиқа сари.

Мажнун, Фарҳод каби ёнурмен,
Ишқ майига, зора, қонурмен.

Гули жоним, ташлама мени,
Жаҳон бўшдир кўрмасам сени...»

Қоронғилик эрий бошлади,
Мовий ипак ерга ташланди.

Севар шоир шундай паллани,
350 Сукунатда қучур нашъани.

Ҳофиз қушлар — саҳарга ошиқ,
Куйлари тонг сеҳрига лойиқ.

Дарахтларни буркиган нафис
Гул мадҳига ўқирлар ҳадис.

Гўзал эди бу тонг айёми,
Ҳамоҳангди шоир илҳоми.

Хиёбонда у аста юрур,
Муҳаббати бағишлар ғурур.

360 Гуллар гўё шабнамга қадаҳ,
Гўзалликдан туяр у фараҳ.

Бир-бир босди шоир гуларо,
Ўқир ғазал, янграр дилнаво.

*Сўлим боғда сузадир сурур,
Шоир мамнун хаёлчан юрур.*

Руҳи енгил, лиммо-лим севинч,
Тотли нашъа, хушҳол ва дил тинч.

Тонг эпкини кезиб қир, ишком,
Келтирибдир фусункор ором.

— «Ераб, ёраб, бу не мўъжиза?!
Гўё ютдим шароб бир кўза...»

370 Ҳаяжонда шивирлар шоир,
Хаёлларми бу қадар моҳир?!

Оҳ, бу нечук ажаб сеҳргоҳ,
Қайдан пайдо бўлди Гул ногоҳ?

— «Лутф айлангиз, улуғ ҳазратим,
Сизни кўрдим, битди ҳасратим.

Йўлингизга интизордурмен,
Кутадурмен, ҳоки зордурмен.

Муҳаббатдан тутдингиз шароб,
Сипқирдиму оромим хароб...»

380 Туйғуларки ширин, тўлди дил,
Таърифидан ожиздур бу тил.

Қизни қучур кулиб Навоий,
Афсус бари — хаёл, ҳавойи...

Гулшан ичра эрир қиз аста,
Яширибди қайси гулдаста?!

Таъзим ила тўқтар қаршида
Ёш йигитча, қўлтуқда беда.

Салом берур ҳушфеъл мулозим,
Алик олгач шоир дер: «Иним,

390 Балли, отдан аяманг шафқат,
Тотсин ахир жонвор ҳам роҳат».

— Топилмайди, ҳазрат, бу хили,
Асл йўрға, ёлғиз йўқ тили.

Қўринади менга дулдулдай,
Севадурмен нақ жону дилдай.

— «Улоққа ҳам ярар эҳтимол»
Деди кулиб Навоий хушқол.

Тағин боғни кезар у секин,
Токнинг нафис йилтироқ баргин
Бир зум тўқтаб қилур томоша:
400 Сирларга бой дунё ҳамиша!

Тонг салқинин эмган сувни жим,
Тавозе-ла тутар мулозим.

Навкарлар-ла ўқир у намоз,
Нонуштага ўтирурлар боз.

Дастурхонда нон, қаймоқ, ҳалво,
Қора майиз — ҳар дардга даво.

Дарвозада йўрға кутади,
Шоир ўрда томон кетади.

* *
*

Уйғонарди Ҳирот эрта тонг,
410 Уйғонарди қумурсқа — серонг.

Уйғотарди шамол қўшиғи,—
Ризқин излар ҳар қуш тумшуғи.

Қўтармаган бошини қуёш,
Уйғонарди темирчи, наққош.

Яна қайнар Ҳирот бозори,
Расталари, сарой, гузари.

Биров отда, биров пиёда,
Қатновчилар ҳаддан зиёда.

Қаландарлар қичқирар: «Ёху!»
420 Қассоблар дер: «Бу гўшти оху!»

Темирчилар болғалар тақа,
Тиланчилар дарди — бир чақа.

Йигитчалар югурар ҳар ён,
Бошларида сават-сават нон.

Биров малла бўзда, эшакда,
Елка чиқиқ, йиртиқ телпакда.

Биров саман отда, у узун
Белбоғига тугмиш зил олтун.

Мана бир чол тарашлар мрамар,
Ҳаёт шундай серғам, дардисар.

Бор гўзаллар, бор чўлоқ, қийшиқ,
430 Бозор шовқин, шундай қоришиқ.

Мана ипак тўла бир раста,
Шойи хитой, ҳинд — даста-даста.

Мана ханжар, қилич растаси,
Тиғи пўлат, олтин дастаси.

Ҳалво бозор — тоғу тоғ ҳалво,
Таъми тотли, нархида ғовғо.

Ҳаёт қайнар, олтин жаранги,
Тинмас бир зум савдонинг жанги.

440 Туяларнинг занжир карвони,
Қўнғироқлар салмоқли бонги.

Шундай шовқин Ҳиротда бозор,
Биров сотар, биров харидор.

Ҳар нав инсон бунда қоришиқ,
Биров боёв, бировлар пишиқ.

Борур отда Алишер вазир,
Қовуштириб қўллар мунтазир,

Ёшу қари барида ҳурмат,
Бари салом берулар албат.

450 Хаёл учар, хаёл ҳавойи,
Алик билан борур Навоий.

Қилмоқ истар букун у харид
Гулига бир шода марварид.

Бу бозорда заргарлик раста
Бошқасидан каммас, ораста.

Нодир гавҳар ёхуд жез сирға,
Топилурди изланган совға.

460 Шинам дўкон олдида вазир
Тўхтар экан, бир йигит фақир
От жilовин олганди дарҳол,
Истиқболга шошди заргар чол.

Қўрпачалар солинди қат-қат,
Ҳол сўрашдан бошланур суҳбат.

— «Хизмат, тақсир?»— букилди заргар,
Қасби унинг марварид, гавҳар.

Шоир деди:— «Энг нодир инжу...»
Кўзларида яшрин бир кулгу.

— «Хўб, тақсирим!»— шошур зиёда,
Жовонларда дур шода-шода,

Олиб тутар:— «Марҳамат, тақсир,
470 Танласинлар, муҳити Кабир
Ижоди-да, мўжизакор-да,
Мисли йўқдир бирон бозорда».

Шоир кулиб, қилур тасаввур:
— Бизнинг Гулга қайси ярашур...?!

Инжуларнинг текширур фарқин:
— «Маъқули шу, айтсинлар нархин?»

Урасинлар қоғозга, жаноб,
Гўё томчи-томчи офтоб...»

— «Дидлари кўп аъло,— кулур чол,—
480 Юз тиллони тиласам малол
Келмасмикан кўнгилларига?...»
Деди заргар боқиб вазирга.

Мир Алишер ечиб камарни,
Жаранглатиб тўкади зарни
Тавозеъкор заргар қўлига.
Инжуларни солур қўйнига.

— «Қуллуқ, тақсир, бахтга буюрсин,—
Деди заргар букилиб мамнун,—

Маҳбубларга ярашур дурлар,
490 Элтадурсиз дарёи нурлар...»

Енгил борур от юввош, йўрға,
Туйғулардан узилиб зўрға,

Шоир боқар йўл берганларга,
Қовуштириб қўл турганларга.

Саломларга табассум, имо,
Жавоб берур шоир доимо.

Мана боғча — бахтнинг бешиги,
Ёр эшиги — кўнгул эшиги...

500 От етаклаб Алишер хушқол,
Кирар экан, сачради дарҳол,
Китобини четга қўйиб Гул,
Салом берди қизариб буткул.

Шоир деди:— «Соғиндим, ёро!»
— «Марҳамат»,— дер Гули боҳаё.

Меҳмонини хонага бошлаб,
Кўрпача ва болишлар ташлаб,

Утқизади қиз ёна-ёна,
Шоир боқар шўх, ошиқона.

510 Севинч тошар ҳар икки дилда,
Ишқ эртаги кўнгулда, тилда.

Сўзлардилар, кулардилар шод,
Шоир ўқир ғазалларни ёд.

— «Устоз Лутфий девонлари-ку,—
Дер Навоий,— заб китоб-да бу!»

Сезур фараҳ, варақлар бир-бир,
Жилва бермиш кўзларга сеҳр.

— «Гўё қуёш бундаги ашъор,
Кўнгиллардан ювади ғубор»,

520 Дер қиз кулги ўчмай юздан,
Нур ёғулур шоир кўзидан.

— «Қалбимизнинг,— Гули кулиб дер,—
Юлдузидир — ёлғиз Алишер».

— «Сени дерман — дунёда қуёш,
Сени кўрсам эрур қалбда тош.

Келтирмишдим бир кичик ҳадя,
Табиатнинг ижоди ҳуфия...»

Гули қолур беҳушдай бир зум,
Кўзларида ёнур табассум.

Ишжуларни силайди секин:
530 — «О, бу менга ярашурмикин?»

— «Дур бўлмишдур, ёро, сизни деб,
Кўксингизда порлаб, берсин зеб.»

Шоир тўймас қизнинг кўркига,
Сўзларига, қилиқларига.

Сукунатда бу икки ошиқ,
Юзларида тошқинди шодлик.

Тағин кулги, суҳбат галма-гал,
Ёд ўқирлар ишқий не ғазал.

— «Бу кунги бахт,— Навоий дейди,—
540 Бир умрга етса арзийди.»

— «Ундоқ деманг, азизим, ҳайҳот,
Сиздан айри билмасман ҳаёт...»

Бахтли дамлар дерлар беўлчов,
Қувонишар, кулишар иков.

Гул ўйлайди — тўхтаса замон,
Гўё ютган қалбига жаҳон.

Гўё ишқи бахш этмиш қанот,
Дер кўнглида: «На тотли ҳаёт...»

Гули ёнар гўё бир машъал,
550 Тилар шоир: «Уқинг бир ғазал.»

— «Йўғе...» — қиз дер уялиб махмур,
— «Йўқса, шингил чалингиз танбур.

О, гўзалдур, азим табиат,
Баҳор соҳир, ювилур ғурбат.

Чалинг, Гули, мунису улфат,
Танбур тори қочирур кулфат...»

Гули чалур, оҳанг сеҳрлар,
Дилга тотли қуюлур сирлар.

— «Ҳайҳот, улуг табиат — жаннат...»
560 Деди шоир — қониб муҳаббат.

Навой маст, завқлари баланд,
Муаззам бир тоза ишққа банд.

— «Жоним, сабоқ олмишсиз қайдан?»
— «Хафиф гуллар табассумидан...»

Гули чертар, танбур сероҳанг,
Юракларда қолмаганди занг.

Қиз ялинар:— «Шеър, о, бир шеър».
— «Гунг илҳомга берибсиз меҳр,

Иўлларимга тўлдирибсиз нур,
570 Қуёш ишқин топдим, ташаккур.

Мен куйласам севгидан эртак,
Пойингизга тўшасам чечак.

Эшитурмен, шивирлар илҳом,
Атар сизни: гулдаги бодом...»

Гули ёзур шинам дастурхон,
Шоир қалқиб олур шу замон.

Узилмасди суҳбати ором,
Ишқ майига қуйилур оқшом.

Навой дер:— «Ғамим мамлакат,
580 Гуллармикин, қилсак ҳаракат.

Вайронликка чексак рақамлар,
Қурсак ҳаммом, боғи эрамлар...»

Келиб қолди чол боғбон шу дам,
Ҳурматиға қалқди шоир ҳам.

Элик ёшда, алиф қомати,
Боғбончилик — ишқи, роҳати.

Қалами тўн, мулойим, камтар,
Фалсафасин ҳаётнинг билар.

— «Боғдормиз, иш бизда кўп, тақсир».
590 Учқунланиб кўзлари, вазир
Назокат ва тавозеъ ила
Кекса қўлдан олур пиёла.

Гоҳо зимдан боқар Гулига,
Жавоб қилур чол саволига.

Боғбон сўзлар аҳвол замондан,
Суҳбат борур нарх-наводан.

Қўзғолурди шоир ўрнидан,
Ажралгуси келмасди қиздан,

Нашъа тошган бахт масканидан,
600 Қиз ҳам гўё қўзғолур издан,

Деди илиқ табассумда қиз:
— «Ҳардам сизга интизордур биз...»

* *
*

Ҳусайн отда, беклар пайдарпай,
Эгарига қўнмиш ҳайкалдай.

Унг қўлида Алишер вазир —
Чеҳра нурда, камтар, беназир.

Бойқора-чи, мағрур — шоҳона,
Ҳашаматли салла пешона
Узра ял-ял ярқирар жиға,
610 Дабдабадор оқар бир жилға.

Бу — подшоҳнинг овга чиқиши,
Томошада эди кўп киши.

Бу юришдан ер-кўк зилзила.
Кампирлар ҳам (кўзлари хира)
Эргашарлар қиз-жувонларга,
Тирмашарлар том-деворларга.

Сипоҳилар даста ва даста,
Тўп саркарда сипоҳ, ораста.

Тез-тез султон чиқарди овга,
620 Тайёрлик нақ юрушдай ёвга.

Чодирлар-у, бутун ошхона.
Унутилмас кўчма майхона.

Мана бирдан Ҳусайн Бойқора
Навойни туртди: «Мир, қара...»

Даричада кўрди Навоий
Гулни, шоҳи рўмол ҳавоий
Қопламаган қизнинг ҳуснини.
Қотди султон, борлик жисмини
Еқиб ўтди бир офат чақмоқ,
630 Гўё дилга қадалди пичоқ.

— «Кўрмаганман,— шоҳ дер нчида,—
Юлдузларнинг жилмайишида
Бундай нодир ва тенгсиз ҳусн...»
Султон Ҳусайн йўқотмиш ҳушин.

Епилганди шу он дарича,
Яшринганди Гул ичкарига.

• Алишерга тегди ўқ гўё,
Онгладики, қоронғи дунё.

Шивирлайди Ҳусайн Бойқора:
640 — «Қалбга тушди кўзлари қора...

Дилда ёнди яна бир чироқ,
Дуч келди, оҳ, янги бир фироқ...»

Навоий жим ютади ғамни,
Унга йўлдош, издош аламини.

— «Он ҳазратим, ҳижрон оғир...» дер.
Ҳусайн дейди:— «Мубталоман, Шер...»

Шоир сукут қилади бир зум,
О, бахтига бу нечук ҳужум...

Тонг шамоли эсарди секин,
650 Шаҳар узоқ, ҳамма ёқ экин.

Овчи итлар олда, узоқда,
Султон елар, дарди содоқда.

Ирғиб тушар отидан шоир,
Арғумоқлар майсада ҳозир.

Амир, беклар тўхтайдн бари,
Чодирлар мўл — тайёр илгари.

Шоир беклар, мулозимлар-ла
Сўзлашарди тағин кимлар-ла,

Ичда бўрон, кимса билмасди,
660 Қон томган дил — ғамга қафасди.

Шоҳ чодирда ўтирур мағрур,
Улжалик ов кайфини сурур.

Қийик кабоб, кўпирур чағир,
На қилгай оҳ, бечора шоир!...

Қўлда қадаҳ, лабда ним ханда,
Тақдирми бу?

Ноилож банда...

* *
*

Эшик қоқди — бу қози совчи,
Бурун карнай, тер томчи-томчи.

Гавда йирик, салласи катта,
670 Сургалган тўн, кулоҳи пилта.

Солиҳ боғбон титрайди зир-зир,
Қўл кўксида:— Буюринг, тақсир.

Чўкиб қози, юз силар: «Омин».
Ҳол-аҳволдан сўрашар қалин.

Сўнг дейди у: «Юборди султон,
Сизга домод бўлур шоҳ жаҳон...

Кўз тушибди, ёқибди ишқи,
Мураккаб-да муҳаббат сири...»

Бир зум пих-пих кулади қози:
680 — «Шоҳга қизнинг бўлурму нози?»

Боғбон қотган, жим ўтиради,
Сўнгра қуллуқ қилиб туради:

— «Елғиз қизим, сўрай райини».
Уйлар: «Борми қизим тайини?»

Қиз кулади:— «Мен туямидим,
Бўладиган бир калламидим?...»

Боғбон чиқиб, эгилур: «Тақсир,
Пешонага битгандур тақдир.

Қиз айтилган, буюргани бор,
690 Сўзни бузсак — номусимиз хор».

Қози калон ёқасин тутар:
«Е олло!» деб тупугин ютар.

Тахтга чўккан Бойқора хоқон,
Кўзларида булут ва бўрон.

Қалби чексиз, гўё бир уммон,
Янги ёрнинг ишқидан туғён.

Қози калон қилурди изҳор
Қизнинг радин такрор ва такрор.

Султон излар тез Алишерни,
700 Топмай имлар кичик вазирни.

— «Умид сизда, азизим вазир,
Бир ишққа мен мубтало, асир...»

Кичик вазир кашф этур қанот,
Қамради у гўё коинот.

Қуллуқ этиб, югурди дарров,
Вазир қурган қизларга кўп ов...

Боғбонга дер:— «Тақсир, қуллуққа
Келдик, умид чиқмағай йўққа».

Қирди Гули олдига боғбон:
710 — «Йўқ демагин, кечиргай яздон...»

Дафъатан қиз оқарди бўздай,
Қалтиради, қуйди тер муздай.

— «Қайғирма, Гул, банда ноилож,
Кийгизибди тақдир сенга тож»

Гули ҳўнграр:— «Қани Алишер?
Мен бевафо, ютмайдими ер?...»

Ярқироқ тўн кийиб, хушхабар —
Билан учар вазир, гўё пар.

Бойқора шод:— «Тўйни бошланг,— дер,—
720 Зир титрасин етти осмон — ер».

* * *

*

Ой тўлибди... нур селида тун.
Аммо икки кўнгилда тутун...

Ултирурлар Гули ва шоир,
Ҳасратлари ҳижронга доир...

Ишқ чаманин буркабди булут.
Утирурлар... хазин бир сукут...

Самода чўғ гўё юлдузлар,
Сомон йўлда Гул нажот излар...

— «...Изингдамен бутун умр, Гул,
730 Бадбахтлик бу — кўнгил қўрим кул.

Сенга теккан ўқ дилда ҳар он,
Томизадур томчи-томчи қон...»

Шоир олди қўйнидан девон:
— «...Гулим, ҳар гез сен — қалбимда жон.

Шу ғазаллар мenden ёдигор,
Рад этма, ёр, йиғлатма зинҳор.

Бу шеърлар куйлар севгимни,
Бу дostonлар суйлар севгимни...»

— «Ҳазрат, менми ё сиз бевафо?..»
740 -- «Йўқ тақдирдан энмиш бу жафо!»

Ҳўнграб-ҳўнграб йиғлар эди Гул:
— «Дердим, бўлай шоирга мен қул...»

— «Йиғлама, Гул, йиғлатма зинҳор.
Мен билмасман сендан ўзга ёр.

Қовушмасдан бошланди ҳижрон,
Ишқ чаманин совурди хазон...»

Гоҳ ҳазил-ла шоир овутур,
Ясама бир латифа тўқур:

— «Гули, улуғ Султон Бегим — сиз,
750 Остонада қулингиздур — биз»

Гоҳ мантиқ-ла қилур насиҳат,
Кўнглида дер: «Бу нечук даҳшат!»

Олисларда хўроз қичқирар,
Гул дер: «Мени унутманг зинҳор».

Дурлар ёнур Гулнинг бўйнида:
— «Узун-узун ҳижрон йўлида

Ойбек ўз набиралари билан суҳбатда.

Инжуларни кўзга сурурмен,
Ҳазрат, ҳар дам мен ҳис қилурмен
Кўксингизга қўйдим деб бошим,
760 Бу инжулар — қайноқ кўз ёшим...»

Қиз кўксида ёнарди дурлар,
Кўз ёшларда сўнарди нурлар...

— «Ёраб, нечук инсон мен номард,—
Дер ичида шоир ютиб дард,—

Достонларда топилмас бу қиз,
Яратишга илҳомлар ожиз...»

Турди шоир:— «Алвидо, Гулим,
Елворамен, йиғлатма дилим...»

Гўё кўнгли қовжироқ, чил-чил...
770 Аста юрди, қадамлари зил.

Шоир ва Гул айрилдилар жим,
Қалблар мунгли, ғариб ва етим...

Ол шафақда аста туғди кун,
Эриб кетди такрор келмас тун...

* * *

Остонада шоҳ қилур хитоб:
— «Гули бегим мисли офтоб!»
Гул эгилур:— «Улуғ хоқоним!
Ассалом, э шоҳи жаҳоним!»

Еноғида сўнган ол шафақ,
780 Ҳусайн ўпар: «Бўлдим муваффақ

Улуғ бахтга — Гул меним ёрим,
Раҳм айлади парвардигорим».

Қуради у тўрда чордона,
Утирур маст, терда пешона.
Қиз қалбида чайқалур армон,
Хумор кўзлар энди паришон.

Гўзалликда зарра йўқ нуқсон,
Чексиз ҳасрат кўнглида пинҳон.

Ҳислари ва ҳирслари қайноқ
790 Султон Ҳусайн гўё бир япроқ,

Қалтирарди, ожиз, бир хитоб
Қилолмасди, қамраган гирдоб.

Кўп гўзаллар бўлгандур улфат,
Маликалар қилгандур суҳбат...

Гулнинг латиф, нур қиёфаси,
Кўрки гўё — бир тонг нафаси,

Шоҳни қилмиш эди маст, беҳуш,
Кечинмалар ширин, гўё туш...

Назокат-ла Гули дер:— «Ҳазрат,
800 Сиздан қирқ кун сўрайман муҳлат...

Лутф айлангиз, олий ҳукмдор!
Қулингизнинг шу тилаги бор...»
Шоҳ сукутда чекар изтироб,
Қани сабр, бу нечук азоб?!

Гули кулар:— «Подшоҳи олам,
Ярашмайди Сизга чекмак ғам...»

Ҳусайн дейди: «Борлиғим бутун
Оёғингиз остида букун.

Гули, менга сиз — юлдуз, сиз — ой,
810 Сизгадур мен фақир — хоки пой.

Ҳар на истанг — зумда муҳайё,
Сиз — кўзимда, кўнглимда зиё».

Таъзим ила Гули букулур,
Жўш урарди ирода, ғурур:

— «Ташаккур, оҳ, Сизда кўп шафқат,
Шоҳи одил, топинг ҳақиқат...»

Такрор-такрор Гул қилур қуллуқ,
Кўз ёшида киприklar қуюқ.

Жойдан аста турар ҳукмдор,
820 Афсонада шундай нақл бор...

* *
*

Гул тўшакда, эрир гўё шам,
Яра қалбда чайқалурди ғам.

Бугун қирқ кун, Гули худ соя,
Ичка армон чўккан зўр қоя.

Дард кемирмиш сийнани бутун,
Кўзларига тортилган тутун.

Қон бўялиб туғарди саҳар,
Томирларга тарқалур заҳар.

Қиз хўрсинди, тугашда умри,
830 Бугун сўнар кўздаги нури.

Шоҳ Бойқора бир сўз қотолмай,
Чиқди сиртга, йиғлади талай.

Остонада тиз чўккан шоир,
Сийнасида дард юки оғир.

— «Алвидо...» — дер Гул Навоийга,
Сўнг бор сўзлар бу шайдойига:

— «Баҳоримга ёғилди қиров,
Тақдирга, оҳ, нечук қилай дов?»

Бу манзилга келдим ажалнинг
840 Қанотида — у бемаҳалнинг.

Сизга сўнги, ёлғиз васнятим:
Елкангизда элтинг тобутим...

Қучоқлагай ишқимни қабр,
Сизга тилай тангримдан сабр.

Пора-пора дилларда чоким,
Елкангизда элтингиз ҳоким...

Елворурмен, тўкманг кўз ёши,
Олмос эрур тақдирнинг тоши...»

Гул юзига қўнди табассум,
850 Юмди кўзин, қучмишди ўлум.

Навой қон йиғлар эди жим,
Оқди ёшлар, оқди бетиним...

Уртанур дил яраси, доғи,
Аста чиқди, оғир дард тоғи.

Қуюлур ёш, сийна ўт ҳозир,
Ҳусайнга йиглаб дер шоир:

— «Соянгизда сўлди Гул чаман...»

— «Сарвдан тобут, гуллардан кафан .

Деб шоирнинг бўйнига шу он
860 Ҳўнграб отар ўзини хоқон.

Елкаларда чайқалур тобут,
Кўнгилларда мотам, ғам — булут.

Қанизаклар йиғлайди бари,
Қўзғолдилар қабристон сари.

Шоир борур, ғамдан эгик бош,
Қалбга томур қатра-қатра ёш.

Елкасида борурди Гули,
Қовжирарди оташда дили.

Ишқ дардидан эримасми тош?
870 Шоир элтур кўмгали қуёш...

Оғушига олур сиёҳ чоҳ,
872 Бу чоҳ Гулга мангу оромгоҳ...

20 март, 1968.

7—297

МАҲМУД ТОРОБИЙ*

ДРАМАТИК ДОСТОН

I

Тонг пайғи. Дарахтзор бир манзил. Қаршида девор орқасида бор. Девор устидан ҳар хил гулларнинг новдалари ергача осилиб тушган
Девор орқали омборчадан шарқираб сув отилиб туради
Ж а м и л а қўлида сопол кўза кўтариб пайдо бўлади.

Ж а м и л а

Севги достонин ўқибдир ёш баҳор,
Гул очилиб булбули шайдога зор.
Дилда чайқалмас эса ишқ тўлқини
Қайноқ, аччиқ ёш тўкурми кўз хумор.
10 Ер кўкариб, қут кирар қуйса ёгин,
Офтоб рангга бўяр гул япроғин,
Ишқ чаманзор айлагай кўнгил боғин.
Дилда дардинг бўлмаса инграрми тор?

Бир тўда қизлар сувга келишади. Улар бир-бирларини туртишиб, пичинг билан кулишади.

Ж а м и л а

Қўйинг ундай пичир-пичирни.
Дилингизда бўлган ҳар сирни
Мен биламан...

20 Б и р и н ч и қ и з

Ким истайди ёр?

* Бу асар асосида 1943 йилда композитор Олег Чишко яратган опера 1944 йилда Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат опера ва балет театрида қўйилган.

Иккинчи қиз

Тўғри, сира инграмайди тор

Учинчи қиз

Агар дилда бир дард бўлмаса...

Биринчи қиз

Тўғри, дили ишққа тўлмаса!
Дарди борлар айтади қўшиқ.
Ким дейдики кўзимиз юмуқ,
30 Жамилахон, барин биламиз.

Тўртинчи қиз

Ҳаммангиз ҳам ёр қидирасиз.
Нима бўбди? Севмак, севилмак
Ҳар бир қизда энг ширин тилак.

Жамила

Юракдаги сирингиз маълум,
Чарх йигириб йиғлайсиз юм-юм.
Сочингизни тараб кечқурун,
Пана жойни кўзлайсиз ҳар кун.

40 *(Бир қизга).*

Сиз қишлоқнинг гўё Лайлоси!

Бешинчи қиз

Мажнунларнинг йўқдир ҳисоби!

Қизлар кулишиб, идишларига сув тўлдирди бошлайдилар.

Қизлар

Чархим қилади ғув-ғув,
Қумрилар сайрар ҳув-ҳув.
Ерлар йўлларга чиқмас,
Оқшом бўлиб қолди-ку.
50 Кўкка чиқди тўлин ой,

Юборибди бир бўз той,
Ёр манзилига ўзим
Отлиқмас яёв борай.

Қизлар кета бошлайдилар. Ёдгор пайдо бўлади.

Ё д г о р

(Жамиланинг орқасидан етиб)

Тўхта бир зум, Жамилам, бир зум,
Эшиттим-да, елдай югурдим.

Ж а м и л а

60 Югурганга ҳеч ўхшамайсиз.

Ё д г о р

(Юрагини кўрсатиб)

Ушлаб қара, сўз уқмовчи қиз!

Ж а м и л а

Уйнаб кетар менинг юрагим —
Бир йигитни кўрсам, ҳаттоким,
Уни бир дам эсимга олсам...

Ё д г о р

Қай йигит у? Билайлик биз ҳам.

70 Ж а м и л а

Уми? Рости, мана шу, Ёдгор!

Ё д г о р

Сен бирла кўнгил чаманда ҳар чоғ,
Бахтимга ўғоним солмагай ҳеч доғ,
Бечора йигит, шикаста дилга
Сен бирла жаҳон кўринди гулбоғ.
Ёдинг била ҳар замон хаёлим
Ҳар онда кўриш, ўпиш муродим.

Сенсиз менга бу ҳаёт на даркор,
80 Сенсиз бу юрак тепарми, жоним?

Б и р г а

Бахт нури тошар ёноғимизда,
Ишқ сўзи учар дудоғимизда.
Бир карра кўнгилни боғладик биз,
Биримиз бахтда-ю, фироқимизда.

Ж а м л а

Ишларингиз кўпми шу қадар,
Кўринмайсиз баъзан ҳафталар?

Ё д г о р

90 Баҳор келса ҳўкизга йўқ дам,
Биз бировга қарамли одам.
Бир бурда нон, бир қошиқ ёвғон
Учун бойга ишлаймиз ҳамон.
Қўлим ишда, эс сенда лекни.
Ўзинг қалай, сўзла, тинглайни.

Ж а м и л а

Тирикчилик... Ҳали чарх йигир,
Ҳали бўя, танда қур, ҳеч бир
Тиним йўқдир менда ҳам, аммо
100 Юракка куч беради савдо...

Ё д г о р

Ёруғликка чиқармиз бир кун.
Соғ бўлайлик, нолш беўрин.

Маҳмуд Торобий кириб келади.

Т о р о б и й

Салом, азиз элатлар!

Ё д г о р

Салом.

Т о р о б и й

110 Ишқ эртаги айтишмакдасиз?

Ё д г о р

Ундан-мундан ҳасратлашамиз.

Ж а м и л а

Бошимизда қанча машаққат!

Т о р о б и й

Уксинишга, ёшлар, йўқ ҳожат!
Сиз кўз очиб жаҳонда ёлғиз
Минг хил азоб, кулфат кўрдингиз.
Юртни босди олов бўрони,
120 Оқди лак-лак одамлар қопи.
Кул бўлди кўп қишлоқ ва шаҳар,
Ободликдан қолмади асар.
Мўғул отларининг тақаси
Остидадир эл қовурғаси.
Тўйди, молдор бўлди оч мўғул.

Ё д г о р

Биз ҳаммамиз мўғулларга қул.

Ж а м и л а

Оғиздан ош, қўлдан шилар пул.

130

Ё д г о р

Юрт учун бир мард овоз даркор.

Т о р о б и й

Бир кун бизга толе бўлур ёр.
Аммо дилда сўнмасин тилак.
Ёшлик завқин унутманг андак.
Содир ота-бобо одати,

Севиншигиз, ишқ саодати
Юракларни нурга тўлдирар,
Ғам-андуҳни ичда ўлдирар.
140 Ишққа доир гапингиз агар
Битган бўлса, сен юр, бир хабар
Айтай сенга...

Е д г о р

Ўзим ҳам сизга
Бормоқчийдим...

Ж а м и л а
Оқшом кир бизга!

Т о р о б и й ва Е д г о р кетадилар.

Ж а м и л а

150 Уларнинг орқасидан

Уста Маҳмуд ёқимли киши,
Халқ ғамидан ўзга йўқ иши.
Уни севмас беклар, боёнлар,
Ёғдиришар унга бўҳтонлар.

Қизларнинг овози эшитилади.

Ўртоқларим билан жўнармен.

Т ў с и н б о й пайдо бўлади. Қизга тикилади.

Т ў с и н б о й

Кўкси анор бўлибди,
160 Кўзи хумор бўлибди.
Ҳусни тўлишибди-ю,
Ўзи ўжар бўлибди.
Майли, ўжар бўлса ҳам,
Бадани латиф, кўркам.
Қўлга ром қилиб бўлар
Тоғдаги оҳуни ҳам.
Эсизки, бу нозанин
Едгор деган бетайин
Қаролга кўнгил қўйган.

170 Бунга чидамоқ қийин!

Жамила Тўсинбойни кўриб қочмоқчи бўлади.

Шошма, ширин попук қиз!

Жамила

Ешингга боқ номуссиз!

Тўсинбой

Қўлга тушарсан бир кун!

Кетади.
Қизлар киришади.

Биринчи қиз

180 Сен шундами?

Иккинчи қиз

Ҳа, қани Едгор?

Жамила

Мен барчангга тилай шундай ёр.

Қизлар кулишиб, бир-бирларига сув сепа бошлайдилар.
Қишлоқ кўчаси. Муқошида Маҳмуд Торобийнинг дўконхонаси. Қарши ёқда
дукчи ва чилангар дўконхонаси. Торобий галвир тўқиш билан машғул.
Унинг ёнида икки-уч бекорчи суҳбатлашиб ўтиради.

Торобий

190

(ишдан қўл узмай)

Томчилайди кўзларимдан дам-бадам кўнгил қони.
Изғиринлар эсди-ю, бўлди хазон гуллар қони.
Ғам-аламли сийналар-чун офтоб бегонадир,
Атр сочган боғчаларда қарғаларнинг йўқ сони.
Сийналарга ўт туташди, устухонлар чўғ бўлур,
Ҳар куни минг гўшада минглаб қаро кўзлар сўнур.
Дилнинг оҳин кўк эшитмас, кўк азалдан кўр ва қар,
Он-маон бахти қаро дилларга ғам тоши чўкур.

Б и р и н ч и с у х б а т д о ш

200 Уста Маҳмуд, дуруст, балосиз.

И к к и н ч и с у х б а т д о ш

Ҳам табиб, ҳам куйда танҳосиз.

Т о р о б и й

Дил ярасини қўшиқ давоси,
Жонга тегди фалак жафоси.
Ғалвиримдай толелар тешик,
Аччиқ дуддир юртнинг самоси.

Узоқдан куй эшитилади. Ҳамма беихтиёр қулоқ солади.
Г а д о й куйлаб киради

210

Г а д о й

Юраклар таҳ-батаҳ қондир
Туғиб ўсган диёримда.
Назарлар барча нолондир
Қаён боқсанг жуворимда.
Кезармен дарбадар, танҳо.
Чалинмас кўзга қилча нур.
Қани дўсту қани ошно?
Ажал, илдам мени ҳам сур!

Т о р о б и й

220 Хўб тўқибди ғазални девона
Ҳар сўзидан учар олов нола.
Элимиз, юртимиз қасидаси бу.

Ч и л а н г а р

Ҳар ғарибнинг юрак ақидаси бу.

Г а д о й

Ҳунар аҳли қилинг пича хайри эҳсон.
Иўлим узоқ, босмоқ керак чўл, биёбон.

Т о р о б и й

(Пул бера туриб)

230 Кўзларимга жуда илиқ кўринасиз,
Бухоролик эмасмисиз?

Г а д о й

Бухородан.

Т о р о б и й

Сиз эмасми элга таниқ зўр санъаткор,
Раиғлар билан биноларни қилган гулзор?

Г а д о й

Балли, мен у. Кўзларингиз экан туйғун.
Энг яқинлар танимаган эди бутун.

240

Д у к ч и

Эй бояқиш, шўрлик наққош!

Ч и л а н г а р

Ҳолингга сен шукр эт, йўлдош!

Б и р и н ч и с у ҳ б а т д о ш

Наққошликда ягона дея,
Эшитгандик исмини бир чоғ.
Ҳар кўзда ғам, ҳар дилда бир доғ!

Т о р о б и й

250 Қандай мусибат, бало
Сизга ёпишди, бобо?
Ғарчи кўп сирлар аён
Бўлса-да, қиллинг баён.
Кўп юрган кўп биладир,
Қадами тажрибадир.
Фикрингиз комил эди,
Ҳар кўрган қойил эди
Санъатингизга... Нечун
Энди сиз бундай юпун?

Г а д о й

- 260 Мингларнинг бошини чулғаган илон
Заҳрини менга ҳам солмиш беомон.

Т о р о б и й

Шубҳасиз, бу аниқ, пайқаймиз буни,
Лекин ҳар тақдирнинг ўзга мазмуни
Бўлади, сўраймиз шуни биз сиздан.

Ч и л а н г а р

Дардли дил эм олар аламингиздан...

Г а д о й

- 270 Қай тил билан дардимни қилайин баён.
Юрагимда дардлар бир улуғ уммон!
Ҳаммадан оғирдир фарзандлар доғи.
Уч ўғил, икки қиз мўғул яроғи
Билан кўз олдимда қўйдаи сўйилди.
Хотиним юз тирнаб, сочини юлди.
Буни ҳам қўймади ажал ўроғи.
Мен қолдим, мен бадбахт... Мен қолдим танҳо,
Бошга йиқилса-да, бир кўҳи бало!
Мени ўз элига сурди Чингизхон,
- 280 Қолмади ғурбатда кўрмаган жафо.
Чўл аждаҳолари учун ишладим.
Естигим, тўшагим қор ва ёки қум.
Ёлғиз ғам кўрдиму, ғамни тишладим.
Чақирдим, чорладим — келмади ўлим.
Йиллар ўтди, қайтдим, юрт харобадир.
Ўз юртимда ўзим ғариб, мусофир.
Етим-есир билан тўлибди ўлка.
Яна мўғул қиличи қонлар сачратар.
Мен солган бинолар ер билан яксон.
- 290 Бутун қолгани ҳам итларга макон.
Чидам битди, кетай узоқ элларга,
Тинч ер топиб ўлай, мана бу — армон.

Торобий

Бобо, зулмдан қочма, зулмни қайир,
Золимларга баланд овоз-ла қайқир!

Гадоё

Ерда юриб бўлмас, ер туташ олов.
Мангу тарк этаман юртни...

Торобий

Хўш, хайр!

300

Гадоё кетади.

Дукчи, чилангар

Балоларни яксон қил, оллоҳу,
Мушкулларни осон қил, оллоҳу.
Бизлар ғариб, бечора,
Инсоф бергил золимга,
Дала-тошга тошди қон,
Жўжи-бўжи беомон,
Бўримисол Чиғатойхон.
Балоларни яксон қил, оллоҳу.
310 Мушкулларни осон қил, оллоҳу.

Дукчи кўз ёшларини артади.

Торобий

Азиз биродарларим, нима учун йиғлайсиз?
Золимни гум қилолмас кўз ёш тўфони асло.

Чилангар

Тангридан тилаш керак раҳму шафқатни
ёлғиз.

Дукчи

Уста Маҳмуд, кўз ёши дилларга берур жило.
Бошқа илож борми? Йўқ. Оҳу воҳ насибамиз.
320 Тангри лойиқ кўрибди бизга йиғини ҳадсиз.

Т о р о б и й

- Йиғимас, зулмни ағдариш керак,
Илдизи-ла уни қўпориш керак.
Тиғларнинг дамани тиғлар қайирур.
Зулмга қарши элни кўтариш керак.
Ҳақиқат қуёшин булут ўраса,
Гўзал самомизни қоронғиласа,
Бўрон бўлиб уни тўзғитмоқ лозим.
30 Қутулмоқ истасанг пўлат тиғ яса!
Тупроққа қоришди адолат юзи.
Кўтарсак ва артсак чақнар юлдузи.
Ҳақиқат олтиндек чиримас, зангламас.
Кечага айланар мўғул кундузи.

Д у к ч и

Дуруст, уста Маҳмуд, бегу хон қани?
Мўғулни қувгали эр ўғлон қани?

Ч и л а н г а р

Дард кўпу, дармон йўқ. Ана бу чатоқ.

Т о р о б и й

340 Халқ ўзи бажарар, халқ кучнинг кони!

Чилангар ва дукчининг шубҳасини бартараф қилмоқ учун Т о р о б и й пўстақ
остидан бир мактуб чиқаради.

- Биродарлар, кўринг буни.
Бухоролик доно олим,
Яъни Шамсиддин Маҳбубий
Менга ёзмиш ва мазмуни
Ҳикмат билан тўла-чуқур.
Олим тинмай китоб кўрур —
У дейдики, Чиғатойхон
350 Малайлари бўлур яксон,
Сен юзингни халққа ўгур,
Ва дадил бўл, деб буюрур.

(Мактубни дарров яшириб қўяди-да, ишга ўтиради.)

Ч и л а н г а р

(Дукчига)

Бу одамда гап кўп, уста.

Д у к ч и

Ғалвирчимиз нодир нусха.

Ч и л а н г а р

360 Унда сир кўп, бирон нима
Тайёрлайди у жимгина.
Тунда ғойиб бўлар баъзан.
Ўйлаб-ўйлаб мен тахминан,
Келиб қолдим шу фикрга:
Мўғулларни пойлар қирда.
Ҳар ерда бор унга ҳамдам.

Д у к ч и

Ғалвирчимиз пишиқ одам.

Ж а м и л а кўлида бир сават калава ип кўтарган ҳолда кўчада пайдо булади. Едгор уни бир томонга имлайди.

370

Е д г о р

Оҳ ким бу ўзи, мен на деяй, навбаҳорми бу?
Кўз нури-ю, жоним кўзи, нозли ёрми бу?
Кел, қўй саватни, сўзлашайлик, эрка Жамилам.
Қалбимда кулур жонли чаман, гулузорми бу?
Қизларнинг гули, юлдузларнинг офтобисан.
Йўқсил йигитга ёлғиз ўзинг бахт китобисан.
Кел, қўй саватни, сўзлашайлик, эрка Жамилам.
Шундай соғиндим, ҳар ерда сен кўнгил ёдисан!

380

Ж а м и л а

Кўзларим йўлга тикилди, арслоним,

Кундузи қуёшиму, тунда ойим.
Едгоримга айт, дедим, келсин, сабо,
Эртадан то кечгача йўл пойладим.
Шунча бепарво бўлурми киши ҳам?
Далада шунча қолур севган акам.
Севги таълимин берурмен кечқурун.
Юмушим кўп, хайр ҳозир, жонгинам.

Е д г о р

390 Биз иккимиз бир қишлоқнинг боласи.
Гўё бир дарахтнинг икки новдаси.
Шошма, бир дам, ҳой тиллага арзир қиз,
Очила қолсин дилларнинг соф ғунчаси.

Б и р г а

Биз иккимиз бир қушнинг жуфт қаноти,
Ажралишга дилнинг бир зум йўқ тоқати.
Ерлақаса агар улуғ ўғоним.
Юракларни қучар ишқ саодати.

Ж а м и л а кетади. Торобий Едгорга кўзи тушиб, унинг олдига
400 келади.

Т о р о б и й

Хўш, йигитча, ишимиз қалай?

Е д г о р

Тунда ўтди мўғул бир талай.
Тонгга яқин биз учтасини
Тутиб олдик.

Т о р о б и й

Сўнг?

Е д г о р

410 Сўйдик сўқимдай.

Торобий Едгорни олиб чиқиб кетади. Бир оздан сўнг шовқин-сурон эшитилади. Кўчада одамлар ҳар ёққа қочган, болалар, аёллар йиғлаган. Эшиклар тарақ-туруқ беркилади.

Т о р о б и й

Не воқеа бўлди, ажаб?

Д у к ч и

Билмадикки, нима гап?

Ч и л а н г а р

Ёв босдими, не бало?

420 Ўзинг асра, ё олло!

Бир неча мўғул бошлиқлари ва бир тўда қуроли навкар хириб
келади. Уларни Тўсинбой қаршилайди.

Т ў с и н б о й

Келинг, беклар, нўёнлар,
Соғмилар, улуғ хонлар?
Мана бу бизнинг қишлоқ,
Соядай сизга иноқ.
Раъйингизга мунтазир.
Не истасангиз ҳозир!

430 Б ў р и н ў ё н

Ким бўласиз?

Т ў с и н б о й

Номим Тўсинбой.
От, тева, қўй бир талай.
Чигатой хонга қулман.
Хон учун соф кўнгилман

Б ў р и н ў ё н

Бизга кичик юмуш қилинг.

Т ў с и н б о й

Мени сиз қул деб билинг.

440 Б ў р и н ў ё н

Хоқон, ибн Хоқон

Яъни Чигатойхон
Учун керакдир савго.
Урин йўқ қон, оловга.
Беринг беш-ўн ҳунарманд.
Ҳунарда уқуви баланд,
Шоҳи тўқувчи, заргар,
Аслаҳачи ва мисгар.
Яна уста бинокор,
450 Бариси хонга даркор.

Тўпланган халқ ғазаб ва ҳаяжонда. Йиги-сиги садолар: «Ўзинг раҳм эт олло!», «Қандай кунларга қолдик!», «Эй, пешана кургур!».

Т ў с и н б о й
Атиги шу?
Б ў р и н ў ё н

Яна хонга бир неча қиз.
Сулув бўлсин, сулув ёлғиз.

Т ў с и н б о й
Ҳаммаси бор, ҳаммаси тайёр.
460 Б ў р и н ў ё н

Йўл бошланг дарҳол!

Т ў с и н б о й таъзим қилиб, навкарларни бошлаб кетади. Б ў р и н ў ё н зуғум билан халқни тинчйтишга тиришади.

Т о р о б и й
Бек, сиз чандон зулм этманг бизга.
Тиғ қадалди нақ бўғзимизга.
Зулмингиздан эл хонавайрон.
Кўпларни элтдингиз Мўғулистонга
Чиридилар чўл-биёбонда.
470 Зулм ошса — оқибат ёмон.
Қилганингиз оз бўлса агар,
Ёқинг, йиқинг, қишлоқ ва шаҳар
Ер юзидан бутунлай кўчсин,
Ерда ҳаёт нафаси ўчсин!

Б ў р и н ў ё н

Менга ақл ўргатма чандон.
Керак эмас бизга ғалвирчи.
Суюнсанг-чи бунга, эй нодон!

Ё д г о р

480

(Торобийга)

Уста, олинг тезда ханжарни,
Бу хўрликка чидаб бўлмайди.

Т о р о б и й

Ҳовлиқма, ҳай йигитча асло!

Т ў с и н б о й ва навкарлар бир қанча ҳунарманд ҳам қиз-
ларни уриб-суриб келтирадилар.

Т ў с и н б о й

Мана тақсир, шунча моҳир ҳунарманд,
Қизларнинг лабидан тўкилур гулқанд.

490

Б ў р и н ў ё н

Жуда яхши.

(Навкарларга)

Эҳтиёт қилинг.

(Котибга)

Отларни битинг.

Ё д г о р

(Жамилани кўриб қолиб)

Оҳ, Жамилам,
Кошки кўр бўлсам эди!

(Бўри нўёнга)

Бу ўзи муттаҳам!

Едгор

*(Торобийга)*Тоқат йўқ бир зум.
Ё ҳақ, ё ўлим!*(Ханжарини суғуриб мўғулларга отилади).*

Навкарлар уни улоқтириб ташлайдилар.

Торобий

*(Едгорни ушлаб)*Ўзингни қилма нобуд.
Зулм тахтига ўт ёқиш керак.
Сенда ёлғиз дуд...

Жамила

Мени ўлдиринглар, ифлос махлуқлар,
Виждони кўр, қалби бузуқлар!

Жамилани мўғуллар жеркиб ташлайдилар.

(Маъюс куйлайди).

520 Кўп жафолар тортдим, бундай жафони кўрмадим,
Бошга тушди кўп бало, бундай балони кўрмадим.
Эй фалак, мунча менинг бахтим сиёҳ этган эдинг.
Айрилиқдан ўзга бир хуррам замонни кўрмадим.
Эрлари қул, қизлари чўри бўлибдир юртимнинг,
Ҳамма кўнгилда жароҳат, эрк нишони кўрмадим.
Севги, умид ёрларнинг кўксида бўлмиш хазон,
Хушxabар берса баҳордан, бир сабони кўрмадим.

Торобий, Ёдгор

Саболар келур, баҳорлар келур,
Уйнаб, қувониб ёрлар келур.
530 Юрт қайта бошдан хуррам бўлғуси,
Эл ишига чин саркорлар келур.
Золимлар қўли кесилур бир кун.
Уларга дунё албат тор келур.
Ингламанг, дўстлар, сўнгги зулм бу,
Золимларга кўп жазолар келур.

Жамиланинг кекса бобоси Оташ ота пайдо бўлади. Узини Бўри
нўённинг оёғи остига ташлайди.

Оташ ота

Раҳм эт, нўён, шафқат эт, нўён.
540 Мен бир ожиз, нотавон.
Жамилам,
Ёлғиз, етим набирам...
Ёлворамен, нўён!

Бўри нўён

(чолни итариб)

Қизинг бахтли экан, хонга боради!

Торобий

(чолга)

Кутманг улардан шафқат,
550 Улар бир тўда калхат.

Оташ ота

Бу қандай зулм, бу қандай жабр!
Йўқ, тугади сабр!

Жамиланинг онаси Марғуба киради. Бўри нўён қаршисига
бориб қичқиради.

Марғуба

Бер қизимни, саҳройи мўғул!

Токайгача биз сенларга қул!
Уйимни йиқ, парчала таним,
560 Бер қизимни, бу жигар бағрим!

И к к и н ч и а ё л

Улдириб кет, ё қизимиз бер.
Бу турмушдан яхши қаро ер.

Ж а м и л а

(онасига)

Ялинма ҳеч буларга, она,
Шафқат йўқдир буларда қатра!

М а р ғ у б а

Кўзлар булоғи қуримас бир умур,
570 Ғаминг билан дунё жаҳаннам бўлур.
Тирқиллаб қонади юрак яраси,
Жамилам — сен эдинг кўзимдаги нур.
Мен нетай нотавон, ожиз муштинпар,
Саҳро елларидан сўраб бир хабар,
Еганим, ичганим бўлғуси заҳар.
Мунча ҳам шўр экан пешанам қурғур!

Б ў р и н ѳ ё н а с и р л а р н и к ў з д а н к е ч и р и б , б оғ л а б о л и б ж ў н а м о қ ч и
бўлади.

О т а ш о т а

580 Аввал мени ўлдир, сўнгра ол.

М а ҳ а м а д ш а р и ф

Бунча зўрлик, бу, қандай аҳвол!

О т а ш о т а

Чидамайман хўрликка, малъун!

(Ҳасса билан Бўри нўённи ура бошлади.)

Едгор қичқириб ханжари билан навкарларга отилади.

Ёдгор

Севгим учун тўқасиз кўп хун!

Ғазаби маррага етган оломон бирдан чайқалади. Уйлаб, иккиланиб ўтирмасдан мўғулларга ёпишади: «Бас бу хўрлик!». «Ур жаллодларни!»

590

Торобий

(Ўз-ўзига)

Ана холос! Халқ бир дарёдир,
Бир тошдими, ҳеч куч тўсолмас.
Ҳар тўсиқни йиқар, кўпорур.

(халққа)

Қондан қўрқма, ур, ўлдир, йиқ, бос!

Мўғул навкарлари қилич яланғочлаб оломон билан урушади. Ҳар икки ёқдан ўлган ва ярадор бўлганлар бор.

600

Бўри нўён

(навкарларга)

Боғланг чолнинг оёқ-қўлини,
Соғинибди ўз мозорини.

Оташота

(Марғубага)

Куйма, қизим билан биргаман.

Тўсинбой Торобийни ишора қилиб Бўри нўёнга шивирлайди.

610

Бўри нўён

(Торобийга)

Халойиқни қутуртирган — сен.
Сўзлашамиз бошқача... кейин.

Т о р о б и й

(мардона вазиятда)

Шундай кунни мен кутаман чин.

Б ўри нўён хунармандлар ва қизларни олиб жўнайди. Халқ фарзандлари билан қучоқлашиб, йиғлашиб қолади.

Т о р о б и й

- 620 Халойиқ, ҳушингни йиғ, яхши ўйла...
Ичингдаги дардларингни очиқ сўйла.
Яраларнинг шифосига малҳам борми,
Ёки мангу азоб-қайғу бизга ёрми?
Машшойиҳлар сўзи борки, ҳақ ўлмайди,
Зулм тигидан эрк илдизи ҳеч сўлмайди.
Эл бошида қағиллайди бир тўп қузғун.
Оч бўрилар халқ бағрини тилар бутун.
Мана ҳозир дилларимиз парчаларин
Узиб кетди, не ҳол бўлур эрта-индин!
- 630 Юрагимда ярқираган имоним бор,
Элим учун курашаман то жоним бор.

М а ҳ а м а д ш а р и ф

Эл боласи юртни ёвга қолдирмайди,
Суягини саҳроларда қолдирмайди.
Эл ўғлисан, элнинг ботир сардори бўл,
Ғарибларнинг бошин силар донгдори бўл.

Ё д г о р

- Овозингни барала қўй, элга танит,
Қўлтқиқлайди юртда сени ҳар бир йиғит.
- 640 Зулмга қарши қиличларни чархлаш чоғи.

Д у к ч и

(халққа)

Жон берурмиз йўл бошласа дўст Торобий.

Халқ қичқиради: «Қора калтак бўламиз!», «Мўғулларни қувамиз ё ўламиз!»

Торобий

Эркак-аёл,
Баринг қўлга қурол ол!
Ҳар бир ишда яктан-якдил,
650 Ёвга қарши бўлинг дадил.
Золимларга омон йўқ,
Биз учун бегу хон йўқ!
Халқни тездан қўзғатайлик,
Мўғулларни қақшатайлик.
Шиоримиз эрк, ҳақиқат.

Халқ

Золимларга омон йўқ!

Халқ ҳаракат қиларкан, мўғулларнинг қишлоққа ўт қўйиб кетгани билинади.
Узоқда тутун ва олов. Халқ ўзини оловга уради.

660

II

Бухорода маҳаллий ҳоким саройи. Ҳоким, қози калон, шайхулислом, мўғул амалдорлари, ҳарбийлари ва маҳаллий зодагонлар. Шароб базми.

Ҳоким

Ичинг, дўстлар, Чигатой хонимиз-чун.
Унга узун умр берсин ўғоним.
Ҳай, ботирлар, сипқаринглар шонимиз-чун.
Қиличимиз қинга кирмай кессин доим!

Бошқалар

Сипқарамиз хонимиз-чун, шонимиз-чун!

Шайхулислом

670 Қабул қилинг, улуғ ҳоким узрим бор.

Ҳоким

Шариатдан юқоридир бизнинг ёсо¹.
Бари мумкин: чағир ичинг, ўйнанг қимор!

¹ Ёсо — Чингизнинг қонунлар тўплами.

Қозикалон

Тақсир, ҳоким раъйи фарзидир, ичинг шу он,
Элдан пинҳон кўп ичасиз — менга аён.

Ичадилар.

Ҳоким

680 Мен бу юртда зерикдим жуда,
Бу безаклар бари беҳуда.

Қозикалон

Табии ҳол, сизлар баҳодир.
Сизларга от-қилич ярашир.

Ҳоким

(чағир ичиб)

Тулпор отни уриб сурсак майдонга,
Чанг ва тўзон кўтарилса осмонга.
Қилич, қалқон, садоқларни ишлатсак,
690 Сузиб юрсак эрта-ю кеч ол қонда,
Шаҳар боссак ағдарилса қўрғонлар
Парчаланиб ер тишласа кўп жонлар.
Кўкни ёқса ёнғинларнинг олови,
Тугамаса сурон билан толонлар.
Чўкиб қолдик, нима турмуш? Ботирлар
Безакларга чулғанишиб ётирлар.
Арслонларнинг тиши ўтмас бўлибди,
Қуйинг-қуйинг, дардни боссин чағирлар!

(Ичади.)

700

Маъмур киради.

Маъмур

Жаноб ҳоким, арзим бор, сўзлай.

Ҳоким

Биткичими? Айт, эшитай.

Сўйла улус аҳволидан.

М а ъ м у р

Эл бузмоқда ёсони,
Бизга қарар ёв каби.
Солиқларни тўлар базўр,
710 Бизга тилар тангридан гўр.

Ҳ о к и м

Бу ерда улус нонкўр.
Аяма ҳеч, ўйнат қамчи
Ва бўйнига ил арғамчи.
Бу етмаса қилич суғур.
Ёшу қари бошин учур!

М а ъ м у р

Бажону дил, улуғ ҳоким!

Ҳ о к и м

720 (қози ва шайхулисломга)

Сизлар юртнинг оталари,
Тартиб қани, тузук қани?

Қ о з и к а л о н

Сизда, ҳоким, бор ихтиёр.
Қандай ёрлиқ чиқса сиздан,
Шаксиз, сўзсиз мен тарафдор.

Ш а й х у л и с л о м

Сиёсат-чун лозим таёқ.
Қон тўкмангиз лекин ноҳақ.

730

Ҳ о к и м

Қўзингизни очинг катга.
Сиёсатда бўлманг латта!

Чингиз бобом арвоҳи-чун!

(Ичади.)

Бўри нўён ва Тўсинбой бир тўп навкарлар билан кирадилар.

Бўри нўён

Ерлиқ бажо, улуғ ҳоким.
Чиғатойхон учун лозим —
740 Барча совға бўлди тайёр.

Ҳоким

Қани сўйла, нималар бор?
Арзийдими хонга совға?

Бўри нўён

Юз туялик катта карвон.
Ҳаммаси ҳам зўр ясовда,
Олтин-кумуш туман-туман.
Яна юзлаб ҳар хил гилам.
Шоҳи, адрас ва мўйналар,
750 Етти сулув қизки — ўйнар.
Манзур бўлур бариси ҳам.
Яна ҳар хил моҳир ҳунарманд,
Ишларидир хонларга монанд...

Ҳоким

Хўб, қизларни келтир, кўрай.

Тўсинбой

Тақсир, қизлар гулдай, ҳурдай.

Ҳоким

(нўёнга)

760 Бу киши ким?

Б ў р и н ў ё н

Машҳур Тўсинбой.
Бизга хизмат қилди талай.

Т ў с и н б о й

Хонга — сизга содиқ бир қул.

Қ о з и к а л о н

Тўсинбой кўп элга таниқ,
Танти бойдир, очиқ кўнгил.

Қ и з л а р н и олиб кирадилар. Ҳо к и м бир-бир кўздан кечиради.

770

Ҳ о к и м

Дуруст, аммо ранглари ўчиқ.

Б ў р и н ў ё н

Ҳозир бари дард билан сўлиқ.

Қ о з и к а л о н

Дард йўқолгач, ҳусни ярқирар:
Булут ювган юлдуз барқ урар.

Ҳ о к и м

(қизларга)

Кулиб, ўйнаб, хурсандлик қилинг.
780 Бахтингизни тўлин ой билинг.

Қ и з л а р

Жонлар куядир, дил уйи вайрона бўлибдир,
Ғам бирла йиғи бизлар учун чора бўлибдир.
Элдан узилиб биз кетамиз ўзга диёрга,
Инсофу адолат бари афсона бўлибдир.

Бизларда гуноҳ заррача йўқ, оҳ бу на ҳолат?
Қай ерда ва қай юртда бўлур мунча қабоҳат?
Ҳеч ерда кўринмас бу каби зулму асорат,
Юрт қизларига ўз эли ғамхона бўлибдир.

790 Бизлар нега бу дунёда кўз очдик, ўғоним,
Қисматларимиз қаттиқ экан мунча, илоҳим!
Ҳар кун солади бошга туман жабрни золим,
Қулларга ҳаёт нашъаси бегона бўлибдир.

Ҳ о к и м

Бу не йиғи?

Қ о з и к а л о н

Қизлар қилиғи.
Хоҳ шодлик, хоҳ мотам албатта кўз ёш!

Ш а й х у л и с л о м

800 Сизга керак сабр ва бардош.
Билинг, сабр тағи раҳмондир.

Б ў р и н ў ё н қизларни олиб чиқишга буюради.

Ҳ о к и м

(навкарлар орасидаги ярадорларга кўзи тушиб)

Хўш, сенларни қандай ит қопди?

Б ў р и н ў ё н

810 Э, эсимдан чиқаёзибди.
Биз қишлоқдан йиғаркан совға,
Дуч келишдик оломон — ёвга.
Бир зумгина бўлди қирғин-жанг
Оломоннинг ҳоли бўлди танг.

Ҳ о к и м

Аввал буни арз этиб, кейин
Айтиш керак эди ўзгасин.

Б ў р и н ў ё н

Ташвишланманг, кучлари ночор.

Ҳ о к и м

Ҳар бир ишнинг бир томири бор.
Илон бошин тез янчиш керак.

820 Қўшинларга тез беринг дарак.

Ҳ а р б и й л а р сафарга тайёрланиш учун чиқиб кетадилар.

Ҳ о к и м

(Қози калон ва Шайхулисломга)

Сиз латтадай юмшоқ одамсиз.
Сиёсатда ўлгудай хомсиз.
Ағдармайсиз халқни биз томон,
Чингиз ери нуқул тўполон.

Қ о з и к а л о н

Сўзлайвериб қирилди томоқ.
830 Сўздан кўра иш берар таёқ.

Ш а й х у л и с л о м

Ўзни ўтга урар халойиқ.
Тангри берур жазосин лойиқ.

Ҳ о к и м

Қилич билан олдик ўлкани,
Қилич билан сақлаймиз ани.

Б ў р и н ў ё н

Тўсинбойнинг кичик арзи бор.
У бўлибди бир қизга хуштор.

840

Ҳ о к и м

Қайси қизга?

Б ў р и н ў ё н

Энг сулувсига.

Т ў с и н б о й

Жамила — у кумуш сийна.

Ҳ о к и м

А! Қандай гап? Хонга совға-ку.

Б ў р и н ў ё н

Урнин олар бошқа бир сулув.
850 Бой кўрсатар хизматни қат-қат.
Сизга пешкаш қилди тулпор от.
Елдай учар қамчи тегизмай,
От учун мен унга қул бўлай.

Т ў с и н б о й

Ёвингизга мен ёв бўламан.
Хонга ўнлаб қиз юбораман.

Ҳоким иккиланади.

Қ о з и к а л о н

Тўсинбойнинг сўзи ўлмасин,
860 Майли, меҳмон хафа бўлмасин.

Ҳ о к и м

Яхши одам кўринади бу,
Лекин олсин бошқа бир сулув.

Т ў с и н б о й

(Ўз-ўзига)

Ундақасин қайдин топасиз!
Йўқ, албатта уни оламиз.

Ч о п а р к и р а д и .

Ч о п а р

870 Далада бор ғалаён.
Қандайдир беимон
Улусни қўзғатибди.

Ҳ о к и м

Қандай боши бузуқлар
Бизга тиғ кўтарибди?

Ч о п а р

Мўғулларга зўр ёвмиш.
Мисоли сув, оловмиш.

Ш а й х у л и с л о м

880 Жаноб ҳоким, бу қандай офат?

Ҳ о к и м

Ким деган у, нонкўр, касофат?

Ч о п а р

Бир ғалвирчи, Маҳмуд Торобий!

Ҳ о к и м

Бир ғалвирчи?! Маҳмуд Торобий?!

Қ о з и к а л о н

Бўлолмайти чумчуқ лочин,
Ғалвирчига ўлим тайин.

890

Ҳ о к и м

(қози ва шайхулисломга)

Чиқиб халққа насиҳат қилинг,
Фитначини динсиз деб билинг.

Қозикалон

Мадҳингизга ҳозирман ҳар дам.
Ваъз этмакдир элга вазифам.

(Шайхулислом билан бирга чиқиб кетади.)

Бўринён

Тайёр бўлди сафар жабдуғи.

900 Ҳоким

Ғалвирчининг қолмас тухуми!

Ҳаммалари чиқиб кетадилар. Тангрикул киради.

Тангрикул

*Ҳеч бир ишга аралашмайман.
Мўғул учун ишладим кўп йил.
Энди тоғлар, чўллар ошмайман.
Тажрибалар киргизди ақл.
Нима бўлди отамнинг ҳоли?
Итдай содиқ эди ҳокимга.*

910 Арзимаган унинг хатоси
Учун босди ўлим тақимга.
Мен-ку унинг ўғлиман, бир кун
Ўлдиради ҳоким мени ҳам.
Яхшиларга бунда йўқ ўрин.
Кундан-кунга кўксим қоплар ғам.

Пауза.

Яна халқнинг қайнади шўри,
Минг бир бало бошига ёғар.
Кўп маъсумнинг очилди гўри,
920 Қишлоқларни ҳоким ёндиради.

Тўсинбой Жамилани судраб киради. Тангрикул аста кетади.

Т ў с и н б о й

Хурсанд бўлингиз, бойвуччам,
Кўз ёшин артинг, битди ғам.
Хусн офтобингиз кулур,
Бахтингиз очилди бу дам.
Ҳарна десангиз бизда бор.
Хоналаримиз тиллакор.
930 Хизматга қуллар интизор.
Хурсанд бўлингиз, бойвуччам.

Ж а м и л а

(жеркиб ташлаб)

Ҳеч ким мендек жаҳонда зор-нолон бўлмасин.
Суйганидин айрилиб, овора ҳайрон бўлмасин.
Лочиним учди қўлимдан, қайдан сўрайман уни?
Мен ғарибдек ҳеч ким йўлларда сарсон бўлмасин.

Кел, ажал, олгил мени, ваҳшат диёрин тарк этай,
Соф муҳаббатни қучиб, соф руҳ ила илдам кетай,
940 Қарғанинг ошиёнида мен орзу-армонни нетай?
Ҳеч асира мен каби оташда бийрон бўлмасин!

Т ў с и н б о й

Яхшиликни билмайсан, нодон.
Юр, бу ердан кетайлик шу он,
Ҳоким келса, айнаши мумкин.

Ж а м и л а

Ҳокиминг-ла қуриб кет бутун.
Ўлимимга розиман, шайтон!

(Оташ ота жаҳл билан киради.)

950 О т а ш о т а

Инсоф, тавфиқ билмаган ҳайвон!
Сен қизимни сургайсан қайга?

Т ў с и н б о й

(ўз-ўзига)

Қизинг тегди мендек бир бойга,
Соқол узун, ақлинг йўқ қитдай.

О т а ш о т а

Сен сўқимни дўппослай итдай!

Т ў с и н б о й

960

(ўз-ўзига)

Бошлаб келиб бир-икки навкар,
Қизни олиб қочаман бадар.

(чиқиб кетади)

О т а ш о т а

Сен, оппоғим, йиғлама, куйма.
Жоним сенда, ёлғизлик туйма.

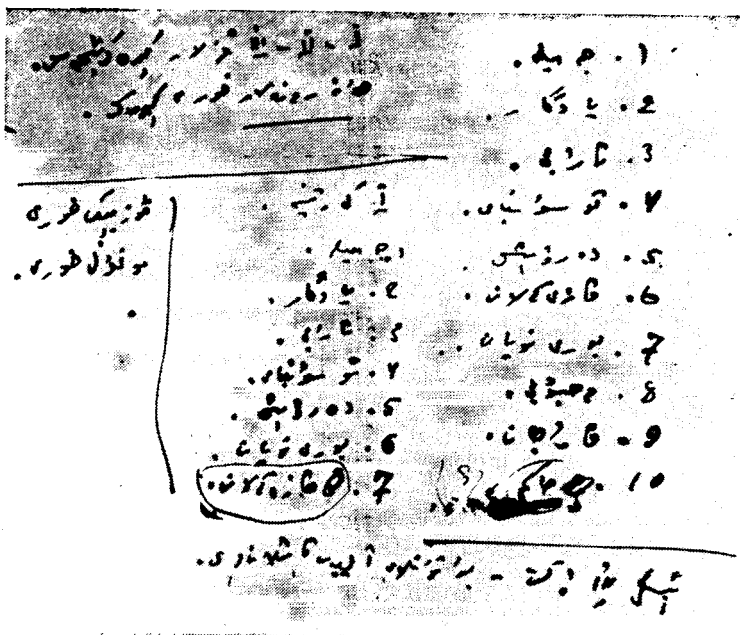
Ж а м и л а

Мен билсам эди қайғу бўлур менга насиба,
Ийд кунлари ҳам қўймас эдим қўлга ҳинони.
970 Мен билсам эди ўтда қуяр мангу бу сийна,
Ёшлик чоғи тарк айлар эдим ерни, самони.
Билсайдим агар севгига заҳр солгай илонлар,
Жаннат эса ҳам бормас эдим севги диёри.
Қисмат бўрони орзу гулин узди, совурди,
Кимларга етар хаста, ғариб оҳу фиғони?
Қайларда кезар кўз ёш-ла дардли баҳодир,
Эй кўҳна фалак, ҳеч аяма энди балони!

Т а н г р и қ у л кириб, қизга термулади.

Т а н г р и қ у л

980 Қиз бечора бой учун чўри!

«Маҳмуд Торобий» асарида иштирок этувчи персонажлар рўйхати.
 Қайта ишланган вариантнинг автографига доир.

О т а ш о т а

Мулкдорлардир одамнинг зўри.

Ж а м и л а

Одам эмас, оғзи қон бўри.

Т а н г р и қ у л

Қочинг бундан, фурсат ғанимат.

О т а ш о т а

Қандай қилиб? Қимда бор шафқат?

Ж а м и л а

990 Мумкин бўлса қишлоғимизга
Учар эдик, қанот йўқ бизда.

Т а н г р и қ у л

Мен сизларга тақаман қанот.
Толмас қанот, яъни яхши от.

Ж а м и л а

Инсонмисиз, ёки фаришта?

О т а ш о т а

Тангри кўмак берур ҳар ишда.

Т а н г р и қ у л

1000 (чолга)

От — эшикда. Юриши — шамол.
Қизингни ҳам мингаштириб ол.
От бошини қишлоққа бурма,
Уз уйингга энди юз урма.
Яна тутиб булар қийнайди,
Ачинишни булар билмайди.
Узоқларга жўнанг, кенг жаҳон,
Тоғни, горни қилинглар макон.

О т а ш о т а

1010 Маъқул гап бу. Тинч ер топилур.

Ж а м и л а

Едгор? Ғамда қолурму арслон?

О т а ш о т а

Бир кун келиб бахтинг очилур.

Т а н г р и қ у л

Севги дилда муқаддас олов.
Эҳтиёт бўл, сўндирмасин ёв!

О т а ш о т а Т а н г р и қ у л н и к у ч о қ л а й д и . Ҳ а м м а л а р и ч и қ а д и л а р . Т ў
с и н б о й н а в к а р л а р б и л а н к и р а д и .

1020 Т ў с и н б о й

Ҳай, қайдасан, попук қиз, тез чиқ!
Жўнамасак бўлмайди, вақт зиқ.

(у ёқ-бу ёқни қидиради)

Н а в к а р

Туш кўрдингиз шекилли-я, бой?

Т ў с и н б о й

Тушмиш! Кўрсанг, мисли тўлин ой!

Т а н г р и қ у л

Югурганга қиз тегмас, малъун!
1030 Буюргани қучади бир кун.

Т ў с и н б о й м у ш т у м и н и кў т а р а д и . Т а н г р и қ у л с о в у қ қ о н л и к б и л а н х а н -
ж а р и н и с уғ у р а д и .

Ш

Кеч пайти. Дала. Бир чеккада кичкина чодир. Тепа устида Ё д г о р кузатув-
чилик қилиб туради. Қилич таққан, шашпар, найза, калтак, болта кўтарган
қ у р а м а х а л қ .

Ё д г о р

Ёр асир бўлди, нетайким, лим тўла қондир кўнгил,
Офтобидан жудо-ю зор-нолондир кўнгил.
Жону тан бўлсин фидо бир тола сочинг-чун, гўзал,
1040 *Сенга кўз тиккан балога, тиғ паррондир кўнгил.*
Зулм тиғин синдиришга барча шайландик бу дам,
Зулм қўрғонин бузишга барчамиз ичдик қасам.
Битгусидир кўксимизни қоплаган доғи ситам,

Қайда бұлсанг йиғлама, йўлингда мардондир
кўнгил.

Маҳамадшариф

Ана халойиқу, мана халойиқ.
Сен ҳам шундамисан, элат, Мирхолиқ?

(Бир киши билан кўришади.)

1050 Эсу ҳушдан тўсатдан айрилдим.
Не сўрарсен, қанотдан айрилдим.
Келмагай эрдим кошки дунёга,
Нуридийдам — ҳаётдан айрилдим.
Ул асира, уйим макон этмас,
Ҳеч ғам дилни мунча қон этмас.
Сўзласанг тил ани баён этмас,
Гуласалдан — ҳаётдан айрилдим.

Мирхолиқ

Сабр-бардош қилинг, юрт, эл қутулур,
Душманнинг кўзларин бу қўллар ўюр!

1060 Дукчи

Ана, тағин келмакда эл *гуруҳ-гуруҳ*

Чилангар

Диллардан кўтарди Торобий андуҳ.

Маҳамадшариф

Эл мисоли олов, ўйнашмоқ маҳол.
Эл агар пуфласа, эсар зўр шамол.

Бир деҳқон

Агар ерни тепса зилзила бўлур.

Маҳаммадшариф

1070 Мўғул суягидан ер бағри тўлур.

Бир тўда халқ кириб келади. Улар орасидан Холтош чиқади.

Холтош

Шунда экан қадрдонлар,
Ғам тошида чақилганлар,
Эски қалпоқ, жулдур чопон,
Оши ёвғон — хор оломон.
Мен қул эдим, сизга келдим.
Арғумоқдай чўлда елдим.
Хирилловди мўғул тўра,
1080 Уни ютди эски ўра.
Қани бизнинг Торобиймиз?

Дукчи

Чиқиб қолар сардоримиз,
Сўқаверинг ҳангамани.

Холтош

Ҳай, чиқ буён юрт гўзали!
Бир ёрим бор, чўри Холпош,

(Бир аёлни судраб ўртага олиб чиқади.)

Қаминанинг исми Холтош.
1090 Ёшинг бир кам етмиш эрур, ўзим қурбон.
Эрк кунда севгинг билан бўл меҳрибон.

Холпош

Ун гулимдан биттаси ҳам очилмаган.
Ҳусн гулидан бир барги ҳам сочилмаган.

Холтош

Юзинг чўтир Торобийнинг ғалвиридай
Кўзинг эса худди сийқа бир миридай.

Х о л п о ш

Боши кал деб қарамасдим қиё боқиб,
1100 «Войдод!» дердинг сен чаккангга гуллар тақиб.

Х о л т о ш

Еғоч оёқ минган каби бўйинг бордир.
Бурнинг кўва, оғзинг эса мисли ғордир.

Х о л п о ш

Сарви қомат, писта даҳан, дердинг мани.
Мен на қилай сендек калу паканани?

Х о л т о ш

Сирни очма, иккимиз оқ ва қизил гул,
Кел, ўйин туш эрклик куни, тўйимиз шул.

1110

Икковлари турли халқ ўйинларини бажарадилар. Халқ куйлаб, чапак чалади.

Е д г о р

Кўринади бир қора.

Д у к ч и

Ернинг киндиги шу ер.
Ҳаммаларинг келавер!

Е д г о р

(диққат билан тикилиб)

Иўқ, бошқача...

1120

(югуради)

Халқнинг бир қисми ўша томонга қарайди.

М а ҳ а м а д ш а р и ф

Ҳамма қашшоқ,
Терувчи мошоқ,

Бу ерга юз уради,
Бизларга қўшилади.

Х о л т о ш

Торобийга ошиқ беҳисоб,
Ботмай турибди офтоб.
1130 Торобийнинг сафарини
Олқишлаб ботар кейин.

Ч и л а н г а р

Буни уқиб ол қўлдош,
Торобийга тангри йўлдош!

Едгор билан бир тўда халқ киради. Олдинда Барат. У боғланган
икки савдогарнинг орқасида туради.

Е д г о р

(халққа)

Эшаклардан олинг юкни!

1140 Т о р о б и й

(чодирдан чиқиб)

Хуш, яхшилар, қаердансиз?

Б а р а т

Номингизни эшитган ҳамон,
Юрагимиз қайнаб ногаҳон
Йўлга тушдик, тинмасдан юрдик,
Шукур, мана сизни ҳам кўрдик.

Т о р о б и й

Раҳмат, раҳмат, кўп қуллуқ сизга.
1150 Юк кимники?

Б и р и н ч и с а в д о г а р

Қарашлик бизга.

Х о л т о ш

Ҳар эшакка бир фил юки
Ортибсизлар, харга жабр!

Б а р а т

Иўқ, бу юклар бизнинг совғамиз!

Бошқа бир киши

Олдирмаймиз буни ёвга биз!

1160

Т о р о б и й

Очиб боқинг юкларни илдам!

Халқ юкларни очади. Қиличлар чиқади.

И к к и н ч и с а в д о г а р

Бизга қилинг лутфу карам!

Х о л т о ш

Кул тагидан чиқди олов!

Ё д г о р

Қани энди учрасин ёв!

Т о р о б и й

1170 Чўлда қолган ташналар-чун
Сув қандай эса, бизга ҳам яроғ
Шунча зарур.

М а ҳ а м а д ш а р и ф

Белимиз шу чоғ

Маҳкам бўлди.

Иккинчи савдогар

(Торобийга)

Бизнинг мол, охун!

Биринчи савдогар

1180 Жабр қилманг бизга ноўрин.

Б а р а т

Бу тифларни биз ясаганмиз.
Қулдан бадтар биз яшаганмиз.
Савдогарлар тифни яширин
Элтмакчилар душманга секин.
Буни сездик, ҳаммамиз иноқ
Бўлиб дедик: «Биз эмас аҳмоқ!»
Мўғулларга биз тиф ясайлик,
У тиф билан қон буланайлик!
1190 Қайси аблаҳ жаллодлар учун
Ўзи дор қиб чўзади бўйин!
Биз буларнинг йўлин пойладик.
Оёқ-қўлин роса бойладик.
Мана сизга келтирдик, тақсир.

Т о р о б и й

Менга аён бўлди барча сир.

(Савдогарларга.)

Жўнангиз, жўралар, юклар бизники!

Биринчи савдогар

1200 Хўш, нега сизники?

Иккинчи савдогар

Адолат, инсоф?

Кимсиз?

Шу халқ билан урасизми лоф?

Биз савдогар, берманг зиён.
Юк бировнинг омонати.
Биз қўрқамиз зулмдан, қондан.
Тегилмаймиз пашшага ҳам.
Юкни беринг, бизлар тинч одам.

1210

Т о р о б и й

Мўғулга тиф бериб, унинг тишини
Қайрамоқ яхшими? Бу тиф билан биз
Адолат-инсофни барпо этамиз,
Мўғулдан олурмиз юртнинг ишини!
Асло олмас эдим бўлса сийму зар,
У нарсага ўчдир ҳар бир баччағар.
Мазлумнинг қўлида қилич муқаддас.
Қилич тутган мазлум гўё яшин даст.
Зулматни кесади тиф билан мазлум.
1220 Эл тифида қуёш қилур табассум.
Халойиқ, қилични тақиб ол дарров!

Одамлар қиличларга ёпишадилар.

Х о л т о ш

Мўғулларнинг бахти ҳозирдан тумов!

Х о л п о ш

Яшилаб урушгин, йўқса, айнайман.

Х о л т о ш

Душманлар бўғзида бунни қайрайман.

М а ҳ а м а д ш а р и ф

1230 Менга ҳам берларинг, жангда қайнайман.

Х а л қ

Солғумиз ёвга энди биз ғавғо,
Ҳаққимиз, қонимиз қилиб даъво!
Бошла, Торобий, жангга бизни жадал,
Кўтарилсин бу элдан жабру жафо!
Талади мол-мулк мўғул хони.

Кул ва ёнғин ичинда эл жони.
Йўқ чидам, энди бизда йўқ бардош.
Келди мазлумга кин-ғазаб чоғи.

1240 Шамсиддин Маҳбубий киради.

Шамсиддин Маҳбубий

Салом, улус!

(Торобийга.)

Салом, биродар!
Йўлингизга кўзлар мунтазир.

Торобий

(кўришиб)

Фикрим сизда эди, азизим, ҳозир.
Сиздан эшитгаймиз шояд хушхабар.
1250 Бу ерда халойиқ жангга шайланган.
Лекин не тадбирлар кўрмакда душман?

Шамсиддин Маҳбубий

Биродар, ғафлатда ётар Бухоро,
Беклар, ҳокимларда май, айш-сафо.
Ҳар қадамда учрар маст-аласт мўғул.
Аммо зулм ишида ҳушёрлар буткул.
Ҳар кун чиқаришар анвоъи бож-хирож.
Ҳар кеча неча уй талон ва торож.

Торобий

1260

(йўлаб)

Бизнинг амалдорлар авзойи қалай?

Шамсиддин Маҳбубий

Улар мўғуллар-ла нақ туғишгандай.

(Янги қиличларга назар солиб.)

Еҳу! Бу мукаммал лашкар-ку!

Т о р о б и й

Лашкар!

Йўқни йўндирамиз, муҳтарам олим.

Д у к ч и

1270 Эл билан ўйнашар энг аҳмоқ золим.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Дилларни ёритур илмнинг нури:
Қилич билан ўсар элнинг ғурури.

Т о р о б и й

Азиз биродарим, чиқдик сафарга.

(халққа)

Юринглар зулматдан олтин саҳарга!

Халқ ҳаяжонга келади.

Биз халқимиз, бу ернинг дурдонасимиз.

1280 Ҳақнинг, ҳақиқатнинг мардонасимиз.

Биздадир ҳаётнинг сири, ҳикмати.

Биздадир қул бўлган юртнинг қисмати.

Бошимизни қулдек эгмайлик асло,

Ўлсак-да, мардларча ўлайлик аммо.

Таланган, ўртанган мамлакат учун,

Чекилган хўрлик ва уқубат учун,

Мўғулдан ҳаққоний сўрайлик ҳисоб.

Қонли, кир зулматни бўғсин офтоб.

Халқ, ўзингга ишон, кучингга ишон.

1290 Халқ ернинг гулидир, халқ чин қаҳрамон!

Қ о р о в у л

Ҳой, тўхтанглар, Торобий қани?

Т о р о б и й

Ҳовлиқишнинг недир сабаби?

Қ о р о в у л

Бўри нуён келмоқда ҳозир.
Орқасида юзлаб навқари.
Найзабардор отлиқ, пиёда...

Т о р о б и й

1300

(узоққа қараб)

Қалин тўзон бурқир самога
Еқаландик бизлар ногаҳон.
Дадил бўлинг, чекинманг бир он.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Қайдан пайдо бўлди қонхўрлар,
Емон вақтда урушга зўрлар.
Мумкин бўлса биз учрашмасак,
Чап берсак-да, пана ер топсак...

Т о р о б и й

1310 Бизда эмас энди ихтиёр.
Душман товўши қулоқда янграр.

Е д г о р

ижозат бер, Торобий, бизга!

Т о р о б и й

Аҳил бўлинг бир-бирингизга.
Душман учун ҳар қайсинг арслон!

Е д г о р бир гуруҳ халқни бошлаб кетади.

Жангда енгар жасур, қайноқ эр,
Йигит бўлсанг жангда кўкрак кер!

1320 (Ҳаяжон билан узоққа қарайди.)

Қизиб кетди... Балли, шундай ур!
Бизникилар бўш келмас ёвқур.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Ёв йигити иш кўрган моҳир.

Т о р о б и й

Бу жанг бизга бир тажрибадир.
Чанг... Оломон йўқолди кўздан.

(Тўлқинланади. Ҳаракатларида жанг оқибатидан таш-
вишлангани, дардлангани сезилади. Қилични яланғочлаб
1330 югурмоқчи бўлади.)

Бир зарб яхшидир мингларча сўздан!

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Ҳар бир ишда ақл ва мантиқ
Раҳбарингиз бўлсин, эй рафиқ.
Юбормайман сизни майдонга.

Т о р о б и й

Ғазаб ханжар қадайди жонга.

М а ҳ а м а д ш а р и ф

Барчамизнинг таянчимизсан.
1340 Минг қўшчига бир бошчи, деган
Эл сўзини упутма асло!

Т о р о б и й

Кўксимда дардлар чайқалур,
Қалбимга девлар чанг солур.
Эл халққа интилган кун
Золим қора машъал ёқур.
Танлар ёнар, чўғдир суяк,

Лекин йўқолмайди тилак
Бошингга тушсин минг бало,
1350 Дилда умид ҳар вақт чечак...

(Шамсиддин Маҳбубийга).

Жангда чиниқамиз ёш, қари — ботир.
Озодликнинг йўли тиканли, оғир.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Куч тўплаб чиқамиз тундан қуёшга.

Т о р о б и й

Узамиз юз бошни ёвдан, бир бошга!

‘ о п а р киради.

Ч о п а р

1360 Душман кўпдир, бари найзадор.
Яна одам тилади Ёдгор.

Т о р о б и й

Бизникилар?

Ч о п а р

Ҳар бири шердай.
Тик бормоқда сира бўш келмай.

Б а р а т

(Торобийга)

Рухсат этинг, борайлик шу он.

1370 Т о р о б и й

Боринг, лекин бўлинг қаҳрамон!

(Барат бир тўда кишилар билан югуради.)

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Иншоолло, биздадир зафар.
Элнинг жангга ҳаваси қайнар.

Т о р о б и й

Чунки элга эзгу бу уруш.
У истайди ёруғ, ҳур турмуш.

(Баландликдан жангни кузатиб туради.)

1380 Биродарим, дилда кўп армон.
Бухорони қутқарган замон
Халққа фойда ишлар қилурмиз,
Халқ фойдасин қонун билурмиз.
Мўғулларнинг ва боёнларнинг
Аямасдан пўстин шилурмиз.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Тарихларда қолур шонингиз,
Халқ ҳурмат-ла ёдлар номингиз

Т о р о б и й

1390 Эҳ-е! Душман ўнгдан урмоқчи.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Бўри нўён бизни сурмоқчи.
Олдиндаги оқ отлиқ удир.

Т о р о б и й

У ботирга зарб бермоқ зарур.
Дўстим, бундан силжиманг фақат.
Мен борайин, менда йўқ тоқат.

(Одамлар билан жўнайди.)

Шамсиддин Маҳбубий

1400 Бу жанглардан қуёш туғилур.
Нур ярқираб, зулмат бўғилур.
Мен ҳам борай дўстим ёнига,
Тигим ботсин душман жонига!

(Енидан кичкина ханжарини чиқариб югуради).

Холтош билан бир киши ярадор Елгорни қўлтиқлаб олиб киради.

Х о л т о ш

Ёдгор, отанг бўлганми хўроз?
Роса уруш қилдинг-да шоввоз!

Ё д г о р

1410 Сен қайдасан, эй гўзал Жамилам!
Кўзлар сенга интизор дамо-дам.
Мен қайси сабога арзим айтай?
Бир кўрсам-у, майли сўнгра ўлсам.
Жанг чоғи ёнимда кўрсам эрди,
Бармоқ-ла сочингни ўрсам эрди,
Қайсисин ўрай деб сўрсам эрди.
Сен қайдасан, эй гўзал Жамилам?

(Атрофга боқиб сергакланади.)

Айтинг, қани, қани Торобий?

1420 М а ҳ а м а д ш а р и ф

(ярадор)

У қиздирди жанг майдонини.

Ё д г о р

У майдонда! Мен бунда нетай?
Тезда бориб, мен ёрдам этай.

(Жўнайди.)

Маҳамадшариф

Торобийга бу яхши ҳамкор.
Торобийнинг мунда қалби бор.

1430 Одамлар асирларни ва ўлжаларни олиб келадилар. Асирлар орасида муғул беклари ва ҳоким ҳам бор. Энг кейин Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий, Едгор кирадилар.

Торобий

(асирларга)

Ун минглаб қўшин сурган,
Кучли хонларни урган,
Ҳай беклар, баҳодирлар,
Қонларда сузган эрлар,
Қаранг, халқнинг иши бу!
1440 Аҳволингиз жуда ҳам чатоқ.
Халқ кечирмас сизларни ҳеч чоқ.

Шамсиддин Маҳбубий

Золмларга бу бўлур сабоқ.

(Хукмнома ўқийди). «Тангри таолонинг инояти бир-лан ва музаффар эл ва улус номидан сўзимиз: элимизнинг бошига анвоъи кулфатлар солиб, зулм ва тааддий бобинда Заҳҳоки замон бўлмиш малъун ҳоким ва анинг бек ва саркардалари ва жамики ғаддорларнинг бошлари, ҳақ ва адолат дастурига биноан, танларидан жудо қилинсин. Навкарларнинг гуноҳлари тафтиш этилиб, ҳар қайсиларининг қилмишларига мувофиқ жазо ва жаримага тортилсин. Қози калонни зиндонга ташланиб, Шайхулисломни мансаб олийсидин азил этилсин. Қўлим қўйдим:

Маҳмуд Торобий.»

Торобий

(халққа)

Сизлар раъингизни қилингиз баён:
Маъқулми?

Х а л қ

1460 Маъқул, маъқул!
Золимларга йўқ омон.

Ҳ о к и м

Чин сўзми бу?

Т о р о б и й

Чин сўз.

Ҳ о к и м

Бўлма пушаймон!

Т о р о б и й

Сизларни фарқ этди эллар кўз ёши.
1470 Қўлимизда бўлса жаҳоннинг тоши
Барини сизларга ағдарар эдик!

(халққа)

Бизникидир энди Бухоро.
Ҳақ, адолат қилурмиз барпо.
Барча йўқсил, қул, чўри — озод.

Х а л қ

Кишанлар узилсин, зиндонлар барбод!

IV

1480 Чигатойнинг саройи. Мўгул саройлари тарзида безалган. Тўрда тахт. Эшикларда ясовуллар. Овдан қайтган Чигатой қўлига бургут қўндирган ҳолда ўз яқинлари билан кириб, тахтга ўтиради. Бургутни қушчига беради. Навкарлар. қизлар хоннинг қайтиши шарафига куйлайдилар.

Х о р

Мангу яша, улуг хон,
Қуёш бўлсин сенга ёр.

- Қут ёғдирсин улуғ кўк,
Тахтингда бўл барқарор,
Қўриқлайсан ёсани,
Ота ўғли қаҳрамон.
- 1490 Чингиз ерин тираги,
Элимизга сен посбон.
Қаҳрингда титрар арслон.
Овлағил қулун, қулон
Чексиз эллар хонисан,
Сенга қарамдир тўрт ён
Мангу яша, Чигатой.
Қуёш бўлсин сенга ёр.
Қут ёғдирсин улуғ кўк.
Тахтингда бўл барқарор

1500 Чигатойнинг хотини киради. Ҳамма қуллуқ қилади. У эрининг ўнг
ёнига утиради.

Ч и г а т о й

(бош вазирига)

Аҳвол қалай, бир-бир сўзлагил,
Улус недир, қўшин не қилур?

Б о ш в а з и р

- Улуғ хоним, тангрига шукур,
Юрт ичида асло йўқ чигил.
Обод ва тинч салтанатингиз,
1510 Елдай учар чопарлар ҳар кун.
Узоқ, яқин эллар — бир бутун.
Тиғингиз ва адлингиз эгиз.
Жангга шайдир қўшин ҳамиша.
Ҳеч хонда йўқ бундай ботирлар.
Уларда йўқ бошқа андиша.—
Юришларга ҳар вақт ҳозирлар.
Ҳазинада олтин-кумуш мўл,
Минглаб тева ҳар кун ташир мол.
Совға берар шаҳар, қишлоқ, чўл,
1520 Давлатингиз кўрмасин завол!

М а л и к а

(Чигатойга)

Тунда кўрдим жуда ёмон туш.
Яхшиликка буюрсин ўғон.

Ч и г а т о й

Меннинг тушим ҳам анча ёмон.

Б о ш в а з и р

Мен тушимда кўрдим кумуш қуш —
Бошингизга қўнди — яхши фол.

1530

(Четга.)

Елғон сўзла — кўнгилларин ол!

(Мулозимлардан бирига ишора қилади.)

Мулозим бир қути келтиради. Бош вазир қимматбаҳо тошлар, безаклар билан тўла қутини очиб хонга тақдим этади.

Уйғурлардан совғадир сизга.

М а л и к а тошларни ҳовучлаб, томоша қилиб, яна қутига ташлайди.

Ч и г а т о й

Ваъда этган отлар не бўлди?

Б о ш в а з и р

1540 Отлар билан далалар тўлди.

Ч и г а т о й

(қутини узатиб)

Олиб элтинг хазинамизга.

Энди чағир берсинлар бизга.

Гуруҳ-гуруҳ қизлар чиқиб мўғулча, хитойча, эронча рақсларни ижро этадилар. Энг кейинги гуруҳ қўшиқ айтиб рақсга тушади.

Қ и з л а р

Ғам билмаган чоғлар қани,
Қиш ўпмаган боғлар қани,
1550 Ёшлиқда бизлар яйраган
Оҳу тўла тоғлар қани?

Қор тушди, қайрилди бодом.
Дил қонидан қўйган хидам.
Турналар учар биз томон,
Элларга, ёрларга салом!

Кўзларда ёшлар қайнашар,
Юз гулига жим-жим тошар,
Келма яқин қизларга, бек,
Ёрлар олисда қарғашар.

1560 Ғам билмаган чоғлар қани,
Қиш ўпмаган боғлар қани,
Ёшлиқда бизлар яйраган
Оҳу тўла тоғлар қани?

Э ш и к оғ о с и

Неча улуғлар кирмак тилайдн.

Ч иғ а т о й

Қирсинлар майли.

Б у р и н ў ё н бошлиқ бир қанча мўғул аскар бошлиқлари ва Т ў с и н б о й
киради.

1570 Не арз билан келдинг биз томон?

Б ў р и н ў ё н

Улуғ хоним, ишимиз мушкул,
Не тил билан сўйлар ожиз қул?

Ч иғ а т о й

Ҳа, сўйлайвер дардингни нўён!

Б ў р и н ў ё н

- Бухорони босиб олди ёв.
Кўп мўғулни қирди беомон.
Мол-мулкимиз қилди у талов.
1580 Бошга тушган кунлар кўп ёмон.

Ч и ф а т о й

Қандай зўр хон, қандай баҳодир
Менга қарши тиг кўтарадир?

Б ў р и н ў ё н

Хон ҳам эмас, ботир ҳам эмас.
Бир ғалвирчи, аҳмоқ, таги пас.

Ч и ф а т о й

Ч и ф а т о й қўлидаги қадаҳни ерга уриб ўрнидан туриб кетади.

(бақириб)

- Бўри нўён эмас, куёнсан, куён!
1590 Ғалвирчидан қочиб келдинг қошимга?
Доғ солдингми менинг улуғ тожимга?
Чингиз кирган шаҳар итларга макон!

(бошқа қочқинларга дўқ қилади)

Сенлар нега қочдинг, разил ботирлар,
Нега суякларинг қолмади унда?
Уятсиз маҳлуқлар, умзи яғирлар,
Ерим бердиларинг ожиз маймунга?

М а л и к а

- Тунда кўрган тушинг чин маъноси бу,
1600 Куйма, ҳар қандай ёв ер тишлар мангу.
Яхшиси, сен тездан қўшинлар юбор.

Ч и ф а т о й

Тўхта, мен буларни жазолай, аввал.

Т ў с и н б о й

(четга)

Вой, ҳайдамиш мени бу ерга ажал!

Ч и ғ а т о й

(ясовулларга)

Олиб чиқиб барин узинг калласин!

1610 Ясовуллар маҳкумларни бир-бир олиб чиқадилар: Г а л
Т ў с и н б о й га келади.

Т ў с и н б о й

(Чигатойнинг оёғига йиқилиб)

Улуғ хоним, кечиринг мени.
Мен эмасман навкар, амалдор.
Сизга чексиз муҳаббатим бор.
Келишимнинг ёлғиз сабаби —
Сизга хабар бермакди илдам.
Ғалвирчидир катта душманам,
1620 Юртда қолсам оларди жоним.
Менинг отам отангизга ҳам
Жуда катта хизматлар қилган.
Мен юртимнинг катта бойиман.
Барча молим хонимга совға.
Қўшин беринг, солайин ёвга!

Ч и ғ а т о й

Кечдим сени, ўз элингга кет.

(Бош вазирга.)

Қани менга ўз фикрингни айт.

1630 Б о ш в а з и р

Бу ишга мос — Қорачар нуён,
У синалган, эски қаҳрамон.

Ч и ғ а т о й

Чақирингиз қошимга илдам.

Қорачар нўён киради.

Қ о р а ч а р н ў ё н

Хизматларга ҳозирман ҳар дам.

Ч и ғ а т о й

1640 Тез қўшини туз, Бухорога юр.
Фитначилар гуруҳини ур.
Қаллалардан минора яса.
Кейин бутун шаҳарни тала,
Унутилмас бир сабоқ бўлсин!

Қ о р а ч а р н ў ё н

Бажараман тангри хоҳласа.

(*Чиқиб кетади.*)

Бирпасда орқада кўп навкарлар тўпланади. Қорачар нўён қайтиб киради.

Қ о р а ч а р н ў ё н

1650 (*Чиғатойга*)

Жўнаш мумкин, туғ кўтарилсин.

Навкарлар мўгул одати бўйича тантанали равишда туғ кўтариш маросимини бажарадилар.

Н а в к а р л а р

Жанг қиламиз, улуғ хон,
Бизларга инон.
Бошлиғимиздир
Қорачар нўён.
Отларимиз шамолдир.
1660 Ҳар навкар қортолдир,
Ерга қоришар ёвлар,
Кўкни тутар оловлар,

Сурон билан кирамиз,
Душманларни қирамиз.
Бошлаймиз катта талон.
Бошлиғимиздир Қорачар нўён.

V

Дала. Қуролли халқ мўғул ҳужумини кутмоқда ва тайёрланмоқда. Қилич-қалқонли Ж а м и л а югуриб киради.

Ж а м и л а

1670 (Едгорга)

Узоқда чанг кўзимга илғар.
Кел, сен қара, чапда тепадан.

Е д г о р

(қараб)

Саф тортмоққа киришди душман.

Ж а м и л а

Чип маҳкамми, қараб чиқ бир-бир!

Е д г о р

Маҳкам. Лекин, гап одамларда.

1680 О т а ш о т а

Таваккал-да, болам, таваккал.
Улим ширин шундай дамларда.

Ж а м и л а

Бобом ҳар вақт йигитдан афзал!

Т о р о б и й

«Тил» тутишга кетганлар ҳали
Қайтмадими?

Е д г о р

Кутиб турибмиз.

1690

Т о р о б и й

Билиш керак нима душман режаси —
Шунга қараб ёвни урамиз.

Бир тўда одам Т о р о б и й н и қўршайди.

Ч и л а н г а р

Фотиҳани берингиз, пирим!

Д у к ч и

Рухсат этинг, битди сабр-бардош!

Х о л т о ш

Отлиқ қилинг мени, тақсирим,
1700 Отда учиб кўпроқ узай бош!

Т о р о б и й

(*кулимсираб*)

Пиёда юр, отлиқдай жанг қил!

(*Бошқаларга.*)

Жанг ишига қараманг енгил,
Тадбирсизлик элтар балога.

Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й

Халқ келмоқда, йўқдир ниҳоя.
Кузатайлик ёв ҳаракатин,
1710 Отилиши мумкин он-баон.

Т о р о б и й

(Ёдгорга)

Йигитларга бошлиқ бўл, лекин,
Зарбаларни кўтар совуққон.
Ёв сафлари бузилгач, дарҳол
Отиласиз арслонлар каби.

Ё д г о р

Бажараман, сардор, барини.

Т о р о б и й кетади.

1720

Ж а м и л а

Биз биргамиз — яхши билиб ол!

Ё д г о р

(Жамилага самимий — ошиқона тикилиб)

Сен бирла юрак бир неча арслон кучин олгай,
Гўёки денгиз мавжларини сийнага солгай.
Юртимни вабо сингари босган шу мўғуллар
Албатта букун зарбамиз остида савалгай.
Оҳ, тангри сени мунча гўзал, тоза яратди,
Ўснингга сенинг мунча баҳодирликни у қотди.
1730 Сен эзгу қуёш, сен абадий порла жаҳонда,
Руҳинг менга бир он ичида аср яшатди.

Ж а м и л а

Соянг каби мен бирга бўлай, севгили Ёдгор,
Илҳоминг ила юрт ёвини қақшатайин, ёр.
Қалқон бўлажак сийнам агар сенга ўқ учса,
Бу эзгу, улуғ жанг куни ишқ бизга мададор.

Б и р г а

Сен бирла юрак бир неча арслон кучин олган,
Гўёки денгиз мавжларини сийнага солган.
1740 Юртимни вабо сингари босган шу мўғуллар
Албатта букун зарбамиз остида савалгай.

Холтош халқдан икки ҳамроҳи билан Тўсинбойни олиб
келади

Х о л т о ш

Чақирларинг ишбошини.
Деган эди, тутиб кел «тил».
Мен келтирдим сўлоқмон фил.
Чақиринглар ишбошини!

О д а м л а р

1750

(Тўсинбойга)

Ҳолинг қалай?
Мўғулларга малай бой!
Нима берди Чигатой?

Х о л т о ш

Бир тепанинг орқасида
Икки навкар билан сира
Қимир этмай ётибди у,
Булар экан *менга* тузоқ.
1760 Мен тўсатдан тап босдим-у
Ановлари қочди узоқ.
Бу қочарди.

(Қорнига ишорат қилиб.)

Зўр бордони —
Бир улуснинг оши, нони —
Берди унга кўп халақит.
Қаршисида мен бир чигит.
Юраги йўқ экан буни,
Мушт кўтарсам титрар дир-дир.
Дуо ўқир пичир-пичир.

1770

Одамлар кулишади.

Т о р о б и й

(Тўсинбойга яқинлашиб)

А, Тўсинбой қадрдон...
Бошлиқларинг қай нўён,

Қанча отлиқ, піеда,
Босмоқчилар қай замон?

Т ў с и н б о й

Маҳмуд, бас қил сўзингни,
Уядилар кўзингни.
1780 Элга бўлибсан кулги,
Ҳангамангни йиғ, тулки!

Е д г о р

Хумпарда зарда ҳам бор!

Ж а м и л а

Қўрқоқ, номуссиз, беор!

Т о р о б и й

Яхшиликча айт, маккор!

Т ў с и н б о й

Минг оқ от ва минг кўк от,
1790 Минг қора от! Айла дод!
Таслим бўлларинг бутун,
Не қилар бир тўп маймун?!

Т о р о б и й

Тилингни тий, ифлос, шум,
Бойқушдан баттар машъум!
Булар эл, улус, одам.
Булар олтин, сенлар қум.
Бу тупроқлар бизники,
Бу ўтлоқлар бизники,
1800 Бунда оталар қони,
Бунда боболар шони.
Бу ер — бахтимиз кони.
Биз бермасмиз ҳеч қачон
Сенга, мўғулга макон.

Тўсинбой

(паузадан кейин)

Мени қўйвор!

Торобий

Ҳаққим йўқ.

1810 Тўсинбой

Пул бераман, қўй мени.

Торобий

(заҳарханда билан)

Гўё мен пул бандаси!
Ҳеч ниманг йўқ, сен гадо!

Тўсинбой

Нима?

Шамсиддин Маҳбубий

1820 Халқдан сўра,
Сен халққа, халқ сенга ёв.

Чилангар

Менинг жавобим манов!

(Таёқ билан бошига уради.)

Бошқалар ҳам дўппослаб-дўппослаб, бир томонга улоқтирадилар. Бўрон кўтарилиб, ёмғир ёғади, чақмоқлар чақнайди.

Торобий

Эҳтиёт шарт!

Е д г о р

Ҳазир бўл!

1830

О т а ш о т а

Ё пирай, бу не бўрон?
Яхшиликка буюрсин!

Т о р о б и й

Шамол бизнинг томондан.
Яхши. Яна қутурсин.

(Катта тошга ўтиради, ўй суради.)

Менда йўқ ўзга севги: юрт-эл бор,
Этаман ўзга ёрни мен инкор.
Ҳар ҳақиқатдан менга бу эзгу.
1840 Бу саодат кўнгилда — шукри ҳазор.
Қуважакман булутни осмондан —
Қуважакман аламни ҳар жондан.
Қолмасин ер юзинда ғаддорлар,
Торобий, ҳақ йўлинда қонинг тўк!

(Тепаликка чиқиб, узоққа қарайди. Бўронга диққат билан қулоқ солади.)

Итлар ҳурур, ҳазир бўл.

(Қиличини яланғочлайди.)

Е д г о р н и н г о в о з и

1850 От солдилар ўнг ва сўл,
Қалин ўқ, яхши қалқон,

Ж а м и л а н и н г о в о з и

Итларга тор бу майдон!

Торобий

Кўрсатинг, мардлар, букун
Ким қортолу, ким қузгун!

(Олдинга югуради.)

1860 Бўрон пасаяди. Жанг сурони эса авжга минади. «Ур! Қўйма!». «Ўқни қалин ёғдир!». «Отини ур, эгасини йиқ!». «Сул ёқ қочди, ғунг ёқ қузгалмай қолди!». «Яна, яна!».

Торобийнинг овози

Фурсат берма, қувла, бос!

Бир оздан кейин голиб халқ жуда кўп ўлжалар ва асирлар билан қайтиб, сахнани тўлдирди. Ҳаво очилади. Шодиёна чалинади. Душман туглари ерда.

Жамила

Кўзларда нуқул қайнади ёш, эзди фироқлар,
Ҳар лаҳзада юз оҳ-фиғон чекди дудоқлар,
Куч берди, умид берди менга хаёлинг,
1870 Дилларни яна бир-бирига боғлар узоқлар.

Ёдгор, Жамила

Соф ишққа жило берди, фироқ, қайгули ҳижрон,
Кўзлардаги ёш ишқ сирини қилмади пинҳон,
Ҳар кунги сабо бўш келароқ дер эди: «Ён! Ён!»
Бахт юлдузимиз ёнди букун, мангу чарақлар.

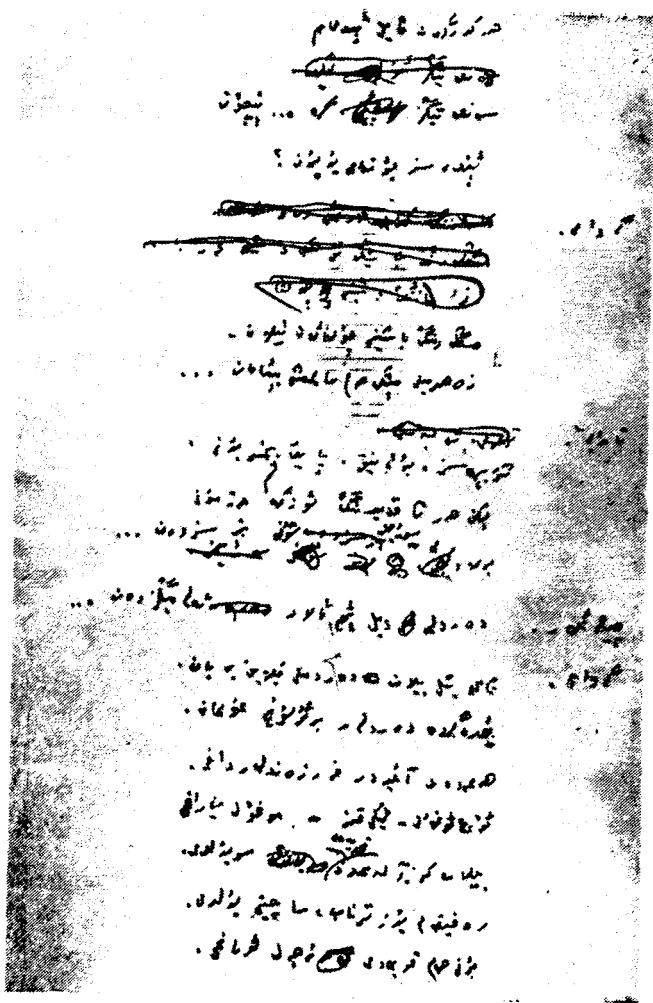
Торобий

(Халқ байроғини кўтариб)

Енгди эл, енгди ҳақиқат ва ҳақ,
Душмандан озодмиз, ҳур бизнинг тупроқ.
1880 Мангу пойдор бўлсин эл тутган байроқ!

Халқ

Душманга омон йўқ, золимга кун йўқ.
1882 Асло йиқилмайди эл тутган байроқ!
1941 йил 15 сентябрь — 10 октябрь.

«Маҳмуд Торобий» асарининг қоралама автографидан саҳифа.

ВАРИАНТЛАР

Ушбу бўлимда мазкур томга кирган дostonларнинг автографлари (араб, лотин ва ҳозирги алифбеда ёзилган) ҳамда нашр этилган вариантлари, матнлари солиштирилиб, улар ўртасидаги фарқлар кўрсатилади.

Дostonларнинг автограф вариантларида шоир томонидан ёзилиб, сўнгра ўчирилган ўринлар X белгиси билан кўрсатилади, яъни аввал ўша мисралар ёзилиб, чап томонига шу белги қўйилади. ∞ белгиси нашрга тайёрловчилар томонидан қолдирилиб кетилган сўз, сўзлар ва гапларни билдиради.

Матнлар манбаи қуйидаги қисқартмалар билан берилади:

Қ ў л ё з м а м а н б а л а р:

ҚА — Қоралама автограф.

ОкА — Оққа кўчирилган автограф.

Мк — Машинкада кўчирилган.

Н а ш р э т и л г а н м а н б а л а р:¹

1949 — Ойбек, Дostonлар, Ўздавнашр, Тошкент, 1949.

1955 — Ойбек, Қуёш қўшиғи, Ўздавнашр, Тошкент, 1955.

1957 — Ойбек, Асарлар, 4 томлик, 1-том, Ўздавнашр, Тошкент, 1957.

ЗАФАР ВА ЗАҲРО

(7-бет)

Дostonнинг қоралама автографи (ҚА)

1. Шундай иссиқ гўё кўкдан олов тошир (ОкА)
2. Ҳазил эмас, Покистоннинг қуёшидир.
- 3—4 Пальмаларнинг алангада соябони.
Қўтос сувда ҳарсиллайди, куйиб қони (ОкА).
- 5 Зафар аста тентирайди ёнса ҳам
- 17 Ҳосилга чағ солар йиртқич, бир замнидор
- 26—27- *йўқ*.
- 33 «Бахшиш! Бахшиш!»— билганлари шу сўз фақат
- 41—42- *йўқ*.
- 50 Кейин дарров гўнгни солар тосга кафт-кафт
- 51—52- *йўқ*.
- 53 Мана улар ўтиришар энди ён-ён
- 55—56, 61—64- «Қўшимча»²да берилган
- 65 «Қай қишлоқдан?»— сўрар Зафар кулиб ёлғиз(?)
- 68 Заҳро бойқиш гамли боқиб, бош тебратар:
- 69—74- *йўқ*.

¹ Журнал ва газеталарда чоп этилган дostonлар ва улардан парчалар «Изоҳлар» бўлимида айтилади.

² Шу дostonнинг изоҳига қаралсин, 279-бет.

- 75 Дадам ишчи..., моянаси
 78- *йўқ.*
 79—80 Шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам оч кўп, ғам кўп
 Дейди Зафар катталардай, бошин қашир
 81 Бир оздан сўнг йўл босишар ўртоқлашиб
 82- *йўқ.*
 87—98, 103—108 «Кўшимча»да берилган.
 107—108 Мана булар Ҳиндистоннинг хўжайини
 Халқни талар, эзар. Сўрар ҳам қонини
 110 Шивирлайди ўртоғига Зафар шу он
 113—116- *йўқ.*
 118 Хайрлашиб ўз йўлига қайрилишар
 120 Бениҳоят, у чарчаган ва оч қорин
 125 Чунки келмиш налог йигар зolim киши (ОКА)
 127—128- «Кўшимча»да берилган.
 127 Бу налогчи қарга кўздир ва боши кал (ОКА)
 131 Налогчи дер: «Бойга бўлсин чўри қизинг (ОКА)
 133—136, 143—144 *йўқ.*
 149—150- «Кўшимча»да берилган (ОКА).
 153—154- *йўқ.*
 155—158- «Кўшимча»да берилган (ОКА).
 165 Мана фақир ўйнатади кобра — плон (ОКА)
 169—174- «Кўшимча»да берилган.
 173 Машиналар, туяларга кўрсатар йўл
 175—176- *йўқ.*
 195 Ўзин отиб Захро ерга, йиғлар шу дам (ОКА)
 196- *дан кейин:*
 Захро бошин снлаб она шивирлайди
 201—202, 207—208, 211—212 *йўқ.*
 217 Тинчлик кўрмас бу ерда ҳам улар бирпас
 213—218, 219—234 «Кўшимча»да берилган.
 233 Чўнг пайшеллар тепасида ой серсавлат
 233—234 Дадасини қизча эслар, ҳам шу замон
 Кўзларидан ёш қуйилар маржон-маржон
 243 Халқлар дўсти, доно доҳий унда яшар
 245—252 Онасига тикилади Захро шу он:
 — «Айтнинг, бизга келадими яхши замон
 -- *Даданг ҳар вақт ишонарди, ишон сен ҳам,
 Қашшоқ халққа туғилади улуг байрам
 Инглиздек қонхўр бўри, ит заминдор
 Йўқолади. Қашшоқ халққа бахт бўлар ёр
 Эга бўлар бутун юртга ишчи, деҳқон.
 Даданг каби, яхши кунга, қизим, инон!
 Биласанми, дунёда бор бир мамлакат
 Унда ҳамма тенг ва эркин. Ҳаммада бахт.
 Фабрикалар, ерлар унда халқнинг моли.
 Ҳар бир бола учун очиқ мактабларни.
 У мамлакат ишларини сўзлаб даданг,
 Суюнарди, зулмга қарши қиларди жанг!»
 253 Эрта билан Захро илдам одимлайди.
 257—266- *йўқ.*

Достоннинг оққа кўчирилган автографи (ОКА)

- 33 «—Бахшиш, Соҳиб бахшиш! Бахшиш»— деяр фақат
 120 Ниҳоят у чарчаган ва очдир қорин.
 237—238 Унда этар идорани ишчи деҳқон
 У мамлакат олтин, халқлар бахтда ҳар он.
 265 Покистоннинг болалари — етди мuddат.

Журналда босилган матн

- 3 Пальмаларнинг алангада соябони
 33 Бахшиш! Соҳиб бахшиш! Бахшиш — деяр фақат
 201 Дейди она кўз ёшлари дур-дур оқар
 243 Халқлар дўсти, доно доҳий унда яшар,
 244 Биздайларни кураш сари илҳомлатар
 246 Бизнинг эл-юрт нур олади доим ундан
 253 Уйлар Заҳро эрта билан одимлайди
 265 Покистоннинг болалари — етди мuddат!

Нашр этилган матнлар

- 33 Бахшиш, соҳиб, бахшиш! Бахшиш деяр фақат (1953,
 1955, 1957).
 116 Лоҳурли қиз билан яна гаплашарми? (1953).
 125 Чунки келмиш налог йиғар золим киши (1953, 1955,
 1957).
 127 Бу налогчи қарга кўздир ва боши кал (1953, 1955,
 1957).
 131 Налогчи дер: «Бой бўлсин чўри қизинг!» (1953, 1955,
 1957).
 136 Пулим йўқ-миш! Қўшнилардан пулни ол қарз (1953).
 148 Налогчининг кафти шунда пулга тўлар (1953, 1955,
 1957)
 176 Инглизга малай бўлиб тургай қачон (1953)
 201 Дейди она, кўз ёшлари дур-дур оқар (1953)
 237—238 Унда этар идорани ишчи-деҳқон (1953, 1955, 1957)
 У мамлакат олтин, халқлар бахтда ҳар он (1953)
 243 Халқлар дўсти, доно доҳий унда яшар (1953).

ҲАҚГҲИЛАР

(15-бет)

Достоннинг қоралама автографи (ҚА)

- 4 Покистонга — тинчлик, дўстлик тилайди
 8 Ҳайтовур Сакнага тегмас анъана
 11 Қадди барно: сочлар...
 14 Урдуча муаллим қизинг отаси
 25—26 Меҳнаткашни босмиш дилларин зулмат
 Меҳнаткаш ёшларга илм — қотоғон
 33—52- йўқ.
 55—56 Лекин бу қаттиқ айб — сиёсий бўрон
 Қизига дардини у этар очик
 67—68 Ут ёқиб истайди совурмоқ жаҳон
 Мудом инглизларнинг уруш йўлдоши
 73—76- йўқ.

- 82 Мен рози! Тилайман бу йўлда кушод
 86—88 Бугун бир ҳафтадир — жангда ҳар гали
 Покистон аёлин— Сакна қиз билмас
 Юлдузни бир тосдай дегани каби
 93 Сакна шўринг, қурғур ифлос пардада
 96 Мукулмон аёли ташир қишанин
 97—100 Ҳасёлларда Сакна курашди доим
 Турди-да, пардага ўралди бутун.
 Онасига боқар.
 Қайга, ё, раббим
 Аврашга, алдашга иложи йўқ бу кун
 102 Авжи фикр чоғи, авжи қизиқ иш.
 104 «Севдимми?— қиз кулар — йўқ у бир таниш!
 105—112- *иккинчи. блокнотнинг 21—22-бетида XI рақами билан берилган.*
 113—140- *йўқ.*
 120 Босириқдай ваҳим ва аччиғ бўрон
 141—168- *йўқ. Иккинчи кичик блокнотнинг 25—27-бетида берилган.*
 145 Хансирар эди, куч биткан лекни
 169—172 *Учинчи блокнотда.*
 169 Сакна ўтиради ерга суҳбатчун
 171 Қишлоқча очниқ юз, терлаган бутун
 173 Она, деди Сакна — хорманг қайдасиз (ОКА)
 184 О, адолат енгар бир кунмас-бир кун
 185—188- *йўқ.*
 189—202 Қиз куйди бояқиш кампир гамида
 Кампирга пасайтиб гапирди хазин,
 Замоннинг аҳволи, ер, сув ҳақида
 Жанг, тинчлик ҳақида суҳбат қилди чин
 Юзига нур тошиб суюнар кампир
 —«О, қизим, ман тинчлик дўсти қишлоқда.
 Юртда тинчлик бўлсин. Тинчлик — шодлик-дир.
 Урушда заминдор, бой ражир чунон
 Йўқсулнинг ҳам моли, ҳам жони кетар
 —О, балли онажон, асл фикрингиз
 Сакна тинчлик учун курашини этар
 Тушундим фикрингни, ёзгил, ойм қиз
 Аввало ўғлимни кўп йил зиндонда
 Йигит хурсанд бўлсин... Иннайкейин манн —
 Ўғли тўла ўз оти шу қадар содда
 Қиз ёзди — у тортар эди нашъани
 «Аёллар ичда қилинг ташвиқот,
 Сўзларингиз ўткур, маъноси чуқур
 —О, болам, қилайин ташвиқ ҳақиқат!
 Кампир елкасига ўтинин олур
 Сакна қаршисида дев кўз қопоғон
 Эс йиғиб қиз қочди кўринган томон
 Етди оломонга кетар шошқолоқ.
 Сакна хансирайди нафас сиқилар
 Одим тезлатмакка мажбурдир ҳар зум.
 Уртаниб куяди юрак қисилар,
 Орқага боқар қиз: келар дев кўз шум
 Кеча кўрганида шундай берди ном

- Чунки малъунона кўз қарар хунрез.
 Яна югуради, куч-қувват тамом.
 Оломон, тевалар, эшақлар сонсиз.
 Лоҳур тасвирга бой: қашшоқ, шавкат...
 Баъзи даҳалари қасирға, сурон.
 Бозори, чуввоси, тошқин ҳаракат
 Босириқдай ваҳм ва аччиқ бўрон
- 201—220- *иккинчи блокнотда VIII рақами билан берилган:*
 Қирди умид билан бир уйга хоргин
 Ғамгин аёл билан саломлашди қиз
 Қўп-ди ёш болалар, чиқарди барин
 Кичкина ҳужрада у қолди ёлғиз
 [Эшиқда ўйинга қолди у ёлғиз]³
 — Хўш, келинг, не учун?— деди бадғумон
 Сакна қулимсираб сўзлади чечан:
 [Сакна сўз бошлади чечан ва эпчил]
 — Сиз учун ман тинчлик келтирдим, инсон
 [Сиз учун ман тинчлик келтирдим шу он]
 Шаънига дўстликдир, севгидир — гулишан
 [Инсонлик шаънига севги, дўстлик қил]
 Деб бошлади Сакна, у тинглар шу дам
 Ҳаётнинг аччиғин, мудҳиш азобин
 [Ҳаётнинг аччиғин, қийноқ азобин
 Инглиз зулмидан ҳаёт жаҳаннам
 X Заминдор аҳлининг душман ниқобин]
- 225 Эрклик, прогресс — оламга нурлар
 228 Тинчлик байроғини тутган бус-буғун
- 229—230 Аёл қидиради, яшрин жойдан
 Бир суратни олди қувончла хотин
- 235—236 У кўрсатган йўлда биз топирмиз нон
 Сўйлар эди хотин меҳрла чексиз
 242 «Мумкинми унутиш?— дер хурсанд хотин
 244 Тинч турмуш дунёда кўкламдан ёрқин
- 245—248- *йўқ. Алоҳида бир қоғозга ёзилган.*
 248 Юрагин тутолмас, у кетди йиғлоқ.
 251 Омад келди: Сакна илгарилардан
- 252- *дан кейин:*
 Во, дев кўз кишини кўриб қолди қиз
 (Боя кўзи тушгач, шундай берди от)
 Чунки малъунона боқар эди кўз
 У муйишда гўё қизни этди мот (ОКА)
- 254 Дамо-дам қарайди орқага: йўқ у
 256 Кўрар айғоқчини.
 «Бало дев кўз-ку!»
- 269 Унинг қилиқлари Сакнага ёқар
 279 Лабида кулгиси ўчмас тортса ғам
 282 Гапирар Сакнага завқу шавқ билан
 289 Адолат, тинчликнинг малъун душмани
 293 Уламо сўзига эл қирар лекин
 301 Ерга қанот ёзган заминдорлар ҳам

³ Катта қавс ичида берилган мисралар иккинчи блокнотга ўзгартириб ёзилган мисралардир. Шоир уларни ҳам ўчирган.

- 311 Заминдорлар бойлар бўлолмас устун
 320 О, менинг умидим! Истайди жонлар
 331 Бир соат кўрсайдим — абадий яшар! (ОкА)
 334 Юз кўзларин очди, дер дардли шу он
 337—356- *йўқ.*
 337—338 Бу сўзлар йигитнинг кесди юрагин
 Севарди Сакнани: эркли замонда
 345 Қизларимиз бўлса Раймонда каён
 350 Америка тўпига шундай бўлса гов (ОкА)
 354 Жим қолди бош эгиб, ўйлари чуқур
 360 Бир зум боқишади — севги ҳақиқат
 363—364 Оломон ичида катта салладор
 Ва янги тўнлилар чўзишган яғрини
 369 Мажлис очиқ. Тинчлик, дўстлик, муҳаббат
 377 Сакнанинг нашъага лим тўлди юрак
 378 Гаширарди Мумтоз, оҳангдор, муштум
 381 Сакна боқар қизга: «Булар қайдандир?»
 383 Ажнабий ранг ўчуқ: кўзлар ейман дер.
 385 Полисларга боқар аччиқ дарғазаб
 390 Мумтознинг кўзлари оловдек қучар
 392 Табриклай потиқини... ҳамма олқиншлар
 393—395 Сакна библиб олади бу сирин чуқур
 Ажнабий йўқолгач ўтар беш минут
 Полислар буйруқ: бошлайди ур-сур
 400 Онага сўзлади қиз бирин сирин
 401—408 *Иккинчи блокнотнинг 4-бетига II рақами билан ёзилган*
 406 Янги санъатга қул — Сакна тушунар
 408- *дан кейин:*
 Эл ётар паллада, келди муаллим
 Унинг қовоқлари солиқ, бедармон
 —«Ота, нима бўлди? Айтинг падарим!»
 Дадаси ўтирди, сўзлади шу он
 409—460-*йўқ. Иккинчи блокнотнинг 5—12-бетларига III рақами қўйилиб ёзилган.*
 417 Мажлисдан чиқди-да Сакна отаси
 419 Чолларга яраша чойла халвоси
 421 Уйига йўналди хуфтондан кейин
 453 Йўқолди фикрлар, қўрқув Сакнада
 460 «Қизим эҳтиёт бўл! Бордир хавф-хатар!
 466 Ахир ажнабийнинг даъвоси шундай
 481 Ўтди ҳафталар ҳам, кечди ойлари ҳам
 489 Дўстлари кўпайди Сакнанинг ҳар кун
 497 Қонунла Сакнанинг улуғ хатоси
 499 Қизнинг гуноҳи катта, сиёсий!
 510—511 Турма эшигида оломон турар
 Профсоюз аъзоси одам олчоғин
 525—520- *йўқ.*

Достоннинг оққа кўчирилган автограф варианты (ОкА)

- 105—112-*йўқ. Бу мисралар иккинчи блокнотнинг 21—22-бетида XI рақами билан берилган.*
 130—140- *Алоҳида беш вараққа ёзилган.*
 141—168- *йўқ. Иккинчи блокнотнинг 25—27-бетларига ёзилган.*
 169—172- *алоҳида беш вараққа ёзилган.*

- 169 Суҳбат-чун йўлгага Сакна ўтирар
170 Енида кампир-ла ўтин бир қучоқ
171 Қишлоқча очиқ у, шўрлик тел қуяр
185—188- *алоҳида беш вараққа ёзилган.*
189—200 Қиз куйди кампирнинг дардига қаттиқ
Товушини пасайтиб, гапирди гамгин
Аҳволн заминдан, ер-сувдан очниқ
Жанг, тинчлик ҳақида сўзлар мўл ва чин.
Юзига нур тошди, суюнди кампир:
—«О қизим, мен тинчлик дўсти қишлоқда
Энг биринчи мани ёзишди!

Нодир

Уғлонлар бор эди — энди қамоқда
—Тинчлик зўр ҳаракат. Аҳмоқлик — қамаш
Муштинларларо сўзингиз ўткир
Ташвиқ — тарғиб қилинг!

Ҳаққимдир яшаш!

Сакна қувонарди, кампир юкланур.

- 245—248- *йўқ. Алоҳида бир вараққа ёзилган.*

252- *дан кейин:*

Вой, ўлай,— дев кўзни кўриб қолди қиз
Боя кўзи тушгач, шундай берди от
Чунки маълунона кўз боқар хунрез

ОЙБЕК

Поэмадан нарча

ҲАҚҒУЙЛАР⁴

I

Колонияга хос Лоҳур бир тақир
Инглиз афти бор ҳар қарашида.
Сарой-кошоналар, ҳиёбон-парклар,
Асфальтли кўчалар чақнар нақ шиша.

Ҳиндистон қуёши ундира билган
Қўрмак гуллар, ўсмир дарахтлар чексиз
Ҳавоси топ-тоза, қушлар сайр қилган
Мевали боғларда сув ҳовуз-ҳовуз...

- Меҳнаткаш халқ яшар, о, айтнинг маҳол
10 Фор-ғурда, ҳужрада, хароб чодирда
На дарахт ва на сув! Қизгин бир шамол,
Мазлум Покистон, о, ҳануз ёдимда!..
Халқнинг кўп қисмининг ҳеч вақоси йўқ,
Улар-ла тақир ер ва йўлкалар баид.
Яхшики ўлкада бўлмади совуқ,
Кийимсиз, оч қорин; тақдир белисанд.

II

Сакна уйда жиддий ўй билан машғул:
Кечаги ишларга яқун ясайди.

⁴ Поэманинг иккинчи варианти.

Кунги вазифани тахминлайди ул,
20 Покистон учун у тинчлик тилайди!

Капдаини ҳовлид: кичик уй — қийшиқ
Эшик, девор қинғир, очилган бирам
Маржонгул чамандай, кўнгиллар синиқ!
Овутмас гуллар ҳам, сер нур қўёш ҳам.

Лекин у ўйчан, ҳаракатчан қиз
Унинг ёши ўн беш, шундай паллада
Қўн қизлар болали бўлади, афсус.
Ҳайтовур Сакнани сийлар анъана.

Сакнада қад барно, нозикдир бадан
30 Кўзлар чашмасида табассум, фикр.
Ранги офтоврада тиниққан дейсиз,
Сочлар бўйра-бўйра. Ҳинд сулувидир!
Лекин ўқиганди оилада у,
Қари муаллимдир қизнинг отаси.
Мактабда ўқитиб, уйга қайтар у
Юк бўлур қўшимча Сакнанинг дарси,

Сакна кўп китоб ўқир, мустақил, жиддий,
Унинг қўлига не китоб тушса — бас!
Шеъринят дард гами юракда эди
40 Шоирликка ҳар чоқ қайнади ҳавас,
Мактабларга кириб ўқимоқ ўзга,
Унда ҳар ён сузар денгиздек киши,
Ногоҳ, умид юлдуз кўринар кўзга..
Олимлар, устозлар соз парвариши.

Покистон халқини босмишди зулмат
Қўли қадоқларга мактаб чикора?
О, ўқир кимда бор рупия қад-қад
Талантлар беҳуда, олтинда чора.
Не қилсин бизнинг Сакна бояқиш,

50 То ўлгунча мактаб, коллеж деб қақшар
Сакнанинг дардига чора йўқ эмиш,
Қиз бахтинг!

Юртда халқ саводсиз яшар.
Ога-онасининг удир ёлғизи.
(О, кўп гўдакларни қучмишдир ўлим).
Улғаяр бу уйнинг овунчоқ қизи,
Фақирона безак сингари сўлим.

Дадасининг ҳоли қиз учун маълум
Оилалар борки, чексиз дарддидир.
Ишчилар, батрақлар, қуллардек маҳқум,
60 Машаққат тоғидан учқун иладир

Ҳинднинг ўлкасида қуёш кўп ҳар чоқ,
Наҳотки ҳаёти нуқул бир зулмат.
Наҳотки қуёшли ва сувли тупроқ,

Бахш этса ҳаётга бало, фалокат!..

Кўпинча кўнглини безар хаёллар,
Хаёлда кўради кўп манзаралар.
У олим, шоира! Турли журналлар
Мақола, шеърларин оламга босар

- 70 Мана қалам ҳақин тинмайин йиғар,
Уэн бино қуриб мактаб тузади.
Халқ қизларин тўплаб илм ўргатар,
Бу ёқимли хаёл — кўпроқ сузади.
Инглиз бойлари бўрилар каби,
Роса сер иштаҳа ҳинд қони учун.
Олтин тоғлар йиғди Лондон бойлари,
О, ҳинд суягида ўйнатиб қамчин.

- 80 Инглиз қизлари ўқур эрка, шод
Ҳиндистон суяги ва олтинидан,
Сакна алаmidан истаиди фарёд,
Ёш қалби кул бўлур дард ёлқинидан.

Инглиз сиртмоғин лаънатлайди қиз,
Лондон бойларига тилайди сиртмоқ
Ватан самосида бир олтин юлдуз
Қачон порлар? Эллар кутажакдир хақ!

Дадаси келтирар ҳар кун янги гап,
Тинчлик-чун халқларнинг кураш хабарин.
— Покистон қоронғи, ой эмас — йиллаб.
Уқдиринг керакдир тинчлик мақсадин...

- 90 Бу сўзлар Сакнанинг чиқарар жаҳлин:
Халқда эмас айб, сиздаю, бизда.
Нега уқдирмаймиз замон аҳволин?
Фирибгар, муттаҳам, олчогимизда.

Халққа ваъз этарлар мисли донишманд:
«Тинчлик прогресс динсизлар иши».
Деб халқнинг онгини қилишади банд.
Айб бизда: синарди олчоқлар тиши.

- 100 Биз агар сўзласак надир ҳақиқат
Халқлар ҳақиқат-чун аямайди жон!
Тинчлик шиорига бизнинг халқ фақат
Буюк қувончла курашар чиндан!

Утирар саллани дада зап бежаб
Хинага бўялган соқол, юз ажин;
Қўлда тасбеҳ, қисар сигаретни лаб,
Тутуқиб ўйлайди, хўрсиниб кейин:

— «О, қизим, ҳақлисан... дин ва шарият
Тинчликка қаршидир, қарши ҳукумат.

Э, қизим, не қилай, ҳақ сўэлаш қийин:
Сен ожиз, мен эрксиз муаллим фақат.

- Қиз қалби исёнда, индамас бу дам
110 Эртасига дадага келди китобла
Қиз жони китобдир, суюнди бирам...
Олди — шодланди кўп, деди хитобла:

—«О, магия! Қуриб кетгур илоҳим!
Дадажон, пулингиз сувга оқибди.
— Бир бола текинга тутқизди, қизим
Шунга пул куйдирсам эс йўқолибди.

- Қиз ўқиди, бундай китобларни у
Йшониб ўқиган, ишонмас энди
Варақлар — мазмуни, шакли ўша-ку,
120 Қаллоблик «илмини» йиртмоқчи эди.
«Тинчлик ёви кимлар?»— ўқий шу бобни
Ўқиди берилиб нафас олмайин.
—О, топдим ҳақиқат, одил бир гапни
Югурди дадага: «Ўқинг, ким хонин».

Қизига ўқрайиб, дада қаради,
Кўзойнакни тақир, китобга боқар
Ҳар дам ўткан сари у ҳансирайди,
Ўқтин-ўқтин «тавба!» «тавба!» деб қўяр.

- Америка тайёрлар тинчликка ўлим
130 Атом бомбасидан жаҳаннам жаҳон
Уоол-Стрит мақсади бундайин машъум,
Халқлар курашидан бу мақсад яксон.

Покистон тақдири ҳаддан тиш оғир
Асрлар ҳинд қони ва пули билан
Кун кўрган инглиз урушга тортир!
Ишчи, деҳқон, батрак, курашга шайлан!»

- Ўқиди, ойнагин кўтарди, титрар:
—Ёшларнинг иши бу, қалами ўткур,—
Дер қиз—Коммунистлар ҳақ сўзни деяр,
140 Олчоқларни улар фош қилар жасур
Сахна қалам билан чизди сатрлар,
Мисол келтирайлик баъзи бирларин:
«Тинчлик хавф остида, узинг занжирлар.
Жаҳоннинг тақдири — тинчлик, ё, қирғин!»

Мусулмон лигаси халқ алдаш кори;
Заминдор, судхўрдан ким бор қаллоброқ?
Инглизлар билан шерик мисоли,
Лондонга сигинар сезса қалдироқ».

- Бу сўз хушсизликка, о, чўмиб толган
150 Покистон халқиға жон бахш, ҳаёт бахш

Зўр курашлар учун зўр режа солган
Муқаддас бу сўзлар шифо — нажот бахш.

Қиз дер: «Коммунистлар олмос ирода,
Сафларига кирсам битарди ғуссам.
Мен бахтли бўлурдим азизим дада.
Кошки-ди қўшолсам кичик бир ҳиссам...»

- Сакнани босканди кучли ҳаяжон,
Ўқурди чизурди — мазмуни қуюқ.
Дадаси ўйларди, тушунди ўбдон,
160 Гапирди қизига самимий, илиқ!
Ерларга сингмасданоқ халқларнинг қони,
Харобалар ҳали битмасдан, ҳайҳот,
Жаҳонгирлар тайёр уруш қилгали:
Оламда тамомдир маданий ҳаёт!
Қизим замон оғир, халқлар бор лекин
Тинчликчун халқларнинг жони-тани бир.
Бу бобда айтилган барча сўз — олтин
Қитъалар, ўлкалар тинчлик истайдир.
—«Энди тушунибсиз, аҳвол кўп ёмон.
170 Америка — бало, ҳалокат боши
Оловдай забт этмак истаиди жаҳон
Мудом Англиянинг уруш йўлоши

Инглизлар тузган бизнинг ҳукумат
О, жанг бошландими — бизда жафоси.
Халқ нон деса, кесак ёғдирар фақат
Курашларга боғлиқ тинчлик биноси

- Элнинг ярми эрксиз, ҳуқуқсиз аёл,
Етар заифларга кучларим бироқ
Сиз рухсат берсангиз, қалбим нақ шамол
180 Эшикларга киргум, сўзим илғор, ҳақ!
Қизим, ташвиқот қил аёлларга сен
Мен рози, бу йўлда муваффақ бўлгин.
О, мен сайрар эдим севги, вафодан,
Сулҳ сўзи биз-чун ман — мен не қилайин!

Қиз шу кун иш бошлар тинмайди бир пас,
Бир кун бир ҳафтадир жангда ҳар гали
Покистон аелин, о, Сакна билмас:
Юлдузни бир тосдай дейилган каби.

- Онадан бошлар қиз — она меҳрибон,
190 Қўни-қўшнилари этди сулҳпарвар.
Кейин хотин-қизлар оммаси ҳамон
Сакнада топмиш-дир жасур ҳақсевар.
Бўлсайди адиба — севар ҳақиқат
Хотинлар ҳолидан биронта шингил
Тасвирласа қоғоз куярди албат
Чуқур яралидир, ўтдир ҳар кўнгил...
Оғирдир меҳнаткаш хотин тақдири,
Ситам, одатларга чўри қалқондир

Капитал, дин, одат, ҳаттоки эри
200 Демайдики: Ахир бу ҳам бир жондир.

Шўрлик аёллар ифлос пардада
Чўридир, ҳаёти қийиндан-қийин.
Бу ҳам оз: томирин-анъаналарда
Хўб ёйган, мазмундор мусулмон хотин.

Қиз очар аёллар кўнглини, ичи
У тўлган ёлқинга, қиз кўнгли синар,
Қонаган орзуси, умиди, нишқи,
Дард тўла кўнгиллар тўлганар, тинар.

— Тинчлик бизни элтар бахтга, қуёшга,
210 Шунда сўнар дилларда дарднинг ёлқини
Тинчлик нур ёғдириб кирар ҳар уйга,
Шунда ёришажак мазлумлар туни!

Қуллик занжиримиз шунда узилур,
Эркин сўз, эркин дил бўлурмиз албат
Зўлдан абадий бу юрт қутулур,
Шунда қуёш бизга бўлажак улфат!—

Дер Сакна, сўзлари чақмоқдай ўткур,
Аёллар кўнглида гулшанлар очар.
Буларнинг кундузи тундан қорароқ,
220 Кўзларда нур, умид тўлганиб оқар.

Ойбек (имзо)

1953 йил.

ҲАҚГУЙЛАР

(иккинчи вариант)

Қоралама автограф (ҚА)

- 2 Инглиз аёндир ҳар қаришида
- 10 Фор-ғурда, ҳужрада, чала чодирда
- 11 На дарахт ва на сув! О, қизгин шамол
[На дарахт, на сув бор! Бир қизгин шамол
Бошларин чанг қилар..]
- 13 Халқнинг талай қисмининг ҳеч вақоси йўқ
- 16 Қийимсиз, оч қорин; ҳинди толеманд
- 16-дан кейинги сатрлар қуйидагича берилади:

Сакна жафокаш эл айланар жойин
Очлик, яланғочлик, касал, ҳалокат
Яна неча бало? Кўриб эл ҳолин
Сакнани босириқ қоплайди фақат.

Ноумидга умид, ғарибга таскин
Берар туғишгандай яхши сўз билан

Касалларга қарар, шифо тилар чин
Унга эл ўз дардин очарди қалбан.

Сакна бағри қон бўб, товуш тўплайди
Баъзан халқ очликдан ўзга не билар?
Баъзан бадбинларча қайғу куйлайди.
Қиз ўйлар: дардларни илмоқдай илар.

Қуёшли йўлларда чиркинди турмуш
Бутун расталарда тентир гадойлар
Қартага зўр берур ишсиз, бетопиш.
Моллар... дўкондор бойлар.

Енғинми? Помпея сўнгги соати?
Бу сирли шовқиндан бош айланади.
Қора масса, терда елиш суръати.
Жулдурда, товушига беролмас кўк дош

Кетига қарайди Сакна, ў келар —
Овуни қидирган бир қалхат каби
Сакна оломоннинг ичига қираб
Дарров ҳам пайқайди шўм-ку қараши (?)

Танголар, тевалар, ҳўкизлар уни
Тўсолмас, сақлолмас уринсада қиз.
Дев кўз ташлайди: «Дев кўзинг шуми?»
Четроққа чиқариб: «Қиз ўйлар номус...»

— Мен шундай. Мен сизга тинчлик, осойиш
Ва севги келтирдим. Ҳамма халқ каби
Тинчликка сизда бор чуқур ишониш
Умуман тинч турмуш — халқ сиёсати.

Келин ва қайнона жиддий тинглашар.
Сакна Кореядан бошлар ҳикоя:
Америка зулмидан қолмас на шаҳар,
На қишлоқ, на йўллар, на тоғ, на қоя...

Ҳаммасин ўт босган, ҳаммаси тутун
Ҳаводан, ердан ўлим ёғилар
Оналар, гўдаклар кулбасиз, ёхун.
Китоблар, маданий ҳаёт ёқилар.

Нечун Кореянинг тақдири бундай?
Халқ истади эрки, мустақил ватан.
Мана Америка босди босириқдай —
Ҳали қўл бўғовин танимасмисан?

Корея кўксида ваҳшатлар тўфон
Кўп Уолл-Стрит — муттаҳам қонхўр!
Америкага шерик англиз шайтон»
Қайда эрк, халқ, шиор, — у тўп ишлатур.

(Бу жойларда Ойбекнинг дастхати ёмонлашади)
Ҳоли душвор, лекин халқ енгар богир

Корёя биләди эркин нафас қадрин.
Хитойли эрлар-ла ёвни қийратир
Аминмиз, зафар-ла қутлаймиз бир кун

Дунёда халқларнинг, қавмларнинг бари
Тинчлик, дўстлик, вафо, ишқу муҳаббат
Баланд умидларнинг курашчилари
Тинчлик қўриқлашга олам ҳамжиҳат.

Оламга озодлик, иқбол ва севги
Сочган Совет халқи тинчликка устун.
Лениннинг қўллари қуёш сингари
Тинчлик байроғини кўтарган бутун.
Келин қанотланар, хужрага кирар,
Бир суратни олиб чиқади хотин
Ленин эди бу!

Қиз қалби титрар.
Олади, кўзлари лим тўла учқун.

—«Очдир болаларим, ейишга йўқ нон.
Ленин умидимиз, бутун нашъамиз.
У кўрсатган йўлда — нон, мактаб, эрк, шон!»
Сўйлар эди келин меҳр-ла чексиз.

Хаёлга берилиб Сакна тикилар
Қучди бу расмини ва ўпди секин
—О, ўртоқ Ленин, о, буюк падар,
Покистон,
Ҳиндистон қай замон эркин,

Муҳаррам ва бахтли, о, ҳаёт қачон!
Қизил юлдузимиз порлагай қачон?
Қачон эзилишу — қашшоқлик битар,
Меҳнатим роҳат деб яшайди инсон

Аёллар дарди кўп, ўртоқ Ленин!
Чўридан ёмонроқ уларнинг ҳоли
Қачон кўрур улар кўклам қуёшин,
Эрк ҳуқуқ елписи баҳор шамоли!

О, ўртоқ Ленин, дард кўп, мингларда
Колониал аждари, инглиз олчоқ —
Юртни фалаж этган бу итлар.
Доҳим, биз истаймиз эркин яшамоқ

Келин қучар қизни суюниб бу чоқ
Келажак ўшандай замон биз аминмиз
— Ифлос сизларсиз (?) ҳаёт эркин тўқ қувноқ!
Қўймайди ачомдан ҳаяжонли қиз

Қайфи чоғлиқ билан Сакна битар хат
Езувларига жиддий қарар қайнона
Оми бўлганига келини диққат!
Бош бармоқлар сиёҳ...

«Раҳмат!»— дер Сакна.

(Шу ерда 4 бет ёзилмай оқ қолган)

Бир. гомонда кетган зарбали чинор
X Табиат ярайди — ўзи бир хусн (ўчирилган)
Арчалар ёпирай, йўгон ва қатор
Азамат, азим

(V рақами қўйилган)

Кенг майдон. Тўла халқ
Зўр сурон ҳар дам
Ишчилар, косиблар, ишсиз қашшоқлар
Унда прогрессив студентлар ҳам
Оломон ичда учрабоқ қолар

Саллалари зангин, тўнлари ёрқин
Ботаётир қуёш — уфқлар олов
Етди Ҳиндистонга жиндаин эркин.
Бутун жонлиқларда енгиллик ором(?)

Пальмалар, сарвилар, кактуслар қатор,
Сўнги шуълаларда туришар ёниб.
Бир-бир майдонни қилар кўлкадор
О, азим дарахтлар турар қизариб.

Айниқса кечқурун қушларда қий-чув,
Тўтилар, майналар, рақслар — кўк, қора
Калхатлар, қўзғунлар тинмайди ғо-ғу:
Шаҳар шапаргиси жонли бир гала

Митингга оломон келади бисёр
Меҳнаткашлар марши, ашула, ўйин —
Қаердаки халқ бор — унда санъат бор
(?) Халқ очилгунча эл қилар шовқин

Қатлови барча элнинг — ижодкор ишчи
Барзангидай гавдали, туйғун ва камтар
Белбоққа ёлчимас бир текстилчи.
(?) Ҳай-ҳай унинг тили аччиқ ва заҳар

Ўртага тушар у, овози баланд,
Куйлар у ё пичинг, ноз ва дўқ, сиёсат
Айлар товуш билан шу қадар монанд
Заминдор бойларнинг чеҳраси фақат!

Текстилчи куйлар; меҳнаткаш масса
Судхўр, заминдорлар зулмидан тўйган;
Агар коммунизм галабаланса,
Ҳокимлар не бўлур жиддан?

Золимлар қўрқарлар; ким айтган кўрмак (?)
Дўстлар, инглиз: тез олур қурол
Яна Америка бор — бисмилло дегай!
Қутқар коммунизмдан, Покистонни ол!

Деди ишчи шоир: «Қутурсин душман,
Покистонда бўлур буюк инқилоб!»
«Оломон гулдурар — қий-чув чапакдан
Тўқибсан саз қўшиқ, шоир, камол топ!»

Мажлис ҳам очилди. Тинчлик, муҳаббат
Ҳақида нотиқлар оммабон, ўткур
Сўйлайди, мажлис зўр, олқишлар фақат.
Оддий халқни тинчлик севгиси ёқур

Сакна халқ ичида, ўзида йўқ шод
Шунча халқ тинчликни севади чексиз.
У нутқ сўзласа, керакли сўз ёд.
О, сўзлаш мумкинмас, аёл ҳуқуқсиз.

Чўрилик шу тобда айларди алам.
Сўзлар ҳамроҳларга (бари тўрт хотин)
«Қафасдан торроқдир эркинсиз олам!
—Бадтарроқ», — дейишди — «эрксизлик ҳолим».

Хотин-қизлар сўйлар эркинлик нури
Қайси вақт очилгай? Еки абадий..

Қоралама автограф (ҚА₂)

24- дан кейин:

Рўзгор тор хонада ва ўзлари ҳам
Қандайин ҳовлича, эшик деворин
Ураган карнай гул, очилиб бирам...
Эшитмас бунда шаҳар қий чувин.

Сакна қулогига эшитилади
Шакар қамишлари, ё гулобли сув
Сотувчи болалар овозин гоҳо;
Лоҳур марказида машҳур товуш бу!

29 Сакнада қад барно, нозикдир ёлғиз

72- дан кейин:

Тушунади Сакна — Ҳиндистон қизи
Инглиз ҳукмрон — бу қора офат,
Халқларнинг айлана ёруғ кундузи
Зим-зиё кечага — будир фалокат

84- дан кейин:

Тинчлик учун кураш зўрайган замон
Сакнани қизгин иш мароқи ёқар.
Курашга отилган тинчсевар жаҳон
Қиз эса хилватда, гурбатда оқар.

136- дан кейин:

СССР оламга қуёшдай порлоқ,
Атрофда тўп юлдуз бўлган демократ —
Улкалар жангларга миррадир бироқ
Мана Америка ва энг ваҳший ният!»

140- дан кейин:

Америка келтирур очлик ва ўлим
Коммунистлар меҳрибон, жонкуярлардир

Курашда йўлбошчи, қуллик ва зулм
 Душмани, ҳақ сўз, ҳақ суярлардир
 150 Бу сўзлар хушсизликка чўмиб толган
 11- бетнинг хошиясида:
 Тоғ-тоғ будутларнинг қудрати каби
 Асрлар ғурбатда яшаган мазлум
 Халқларнинг йиғилур газаби, қаҳри,
 Зулмати иритажак яшинла бир зум,
 Коммунистлар жонни этарлар қурбон.

Орзуси, ишлари порлоқ, соф виждон,
 Зим-зиё тунларда нақ сомон йўли
 13- бетнинг хошиясида:
 Тинчлик учун кураш, бу иш фахрли
 Мен рози, қароғим, қилсанг жон фидо
 Коммунистлар динсиз, олло қаҳрли
 Мусулмонсан зинҳор динни йўқотма.

208- дан кейин:
 Қиз сўйлар, англатар: ҳиндга ким душман,
 — Уларки урушга ўтга суруклар
 Тинчликка еткузур кураш ва исён
 Кўчади диллардан шунда фироқлар
 209 Тинчлик бизни элтади бахтга, қуёшга

Б О Б О М

(33- бет)

Достоннинг қоралама автограф варианты (ҚА)

- 1 Биркам юздир бобом ёши
 3 Дўқиллатиб у ҳассани (чўнг)
 20 Ултирарди тасбеҳ тутиб
 25—28 *йўқ.*
 25 Ҳар сайловга ҳафтамабил
 35 Қўй десам ҳеч солмас қулоқ
 43 Яна солди машинага (ОкА_{1,2})⁵
 44—45 Унга дедим, юрт оғаси
 47—48 Ҳукуматга раҳмат... Бизга
 Ғамхўр бўлди. Унга мадат!
 49—56 *йўқ.*
 61 Бир вақт дерди онам марҳум
 77 Хўб тиқилиб танчага чол
 100—101 Бошинг билан сартарошдан
 Югурасан, гўё сапи
 102- *йўқ.*
 117 Ойлаб қамал бўлур шаҳар
 122 Озиқ-овқат танглик; бева (ОкА_{1,2})
 124 Қийналар; туз нодир мева
 137—139 Ҳамма уйда қўша-қўша

⁵ Достоннинг ҚА ва ОкАнинг 1, 2-нусхаларидаги (изоҳлар бўлими—280-бетга қаранг) бирхиллик қавс ичида кўрсатиб борилади.

- Чарх бўларди. То саҳардан
Йигирарди оқшомгача.
- 161—164 Пешин вақти қайнар эди
Қатта қумғон.. Пнёлалар
Сополди; хўш... ичар эди
Апир-шопир, чунки иш бор (ОкА_{1,2})
- 165 Баъзи кунлар қайнар қумғон (ОкА₁)
- 167 Бир кафт қуртлоқ туршак тўкиб
- 173—482- *йўқ.*
- 173 Аммо энди сиз бахтли (ОкА_{1,2})
- 489 Чинни каби тозалашар
- 492—495 У бояқиш қари, чўпдай
Қари, найнов бутун душвор
Зўрға турар — эмас қулай
Қалта, чўлтоқ супурги дум
- 498 Биз шогирдлар барча деюр
- 500 Лекин кияр тўн тўрт қават
- 502 Ҳеч парвосиз от — эски пат
- 504—510 Болаларни домлам судрар
Боғ ишига, лекин овқат
Болаларнинг иши, истар
Қилсин ёки қолсин-а оч
Ун таноб боғ домлада бор,
Бари мева, сархил оғоч
Ярми боғи — нуқул тоқзор
- 511 Уқишларга келсак, тахта (ОкА_{1,2})
- 513 Одатландик... тахта-махта
- 514- *йўқ.*
- 515—517 Домлам бўғиқ товуш билан
«Совға келтир, ҳафтияк ол»
Қимир этди жон юрагим
- 518- *йўқ.*
- 523—544 Уйга келгач, кўп йиғладим
«Ҳафтияк ол, совға келтир»
«Эй шумтака ҳолингга вой
Зўрға рўзгор ўтаётир»
Кампир деди — нон йўқ! Қандай
Совға керак? Домла — шайтон!
Ип йигириб онам ўрар;
«Ҳафтияк-ку топиш осон
Биронтадан топиб келар
Бувинг; жим бўл, менга қараш
Лекин совға сира йўқ. Қоқ
Мен йиғладим. Онам — қарғаш!
Опаларим содди тирноқ
Мен учун уч, қарши — икки
Қизларини босди кампир:
«— Қирилишмай ўлларингки»—
Менга заққум билан айтир:
—«Бас, ўқима, даданг учун
Ҳар кун боқиш. Хизмат — роҳат!»
Кампир кетди. Онам дер: «Бир кун
Бўлар совға, ҳай касофат!»—
Хўмрайиб дер. Мен шод эдим

Лекин бормас эдим мактаб
547 Ошиқ учун қўлом қуйиш (ОкА_{1,2})
554—559 Қўл ва оёқ! Ҳайт тери шатак!
Кетдик. Болалар гурур, шод
Юрак гуп-гуп, тиришман
Куч йўқ, чалпак. Қичқирӣқ — дод.
Парвоси йўқ кетишаркан
Кўча-кўйга чалпак қилиб

562 Сурга, сурга, деб кулншар
563 Ботир эрлар юрар илдам
565 Мактабдамиз, чалпак тамон (ОкА_{1,2})
566 Кўзлар туман, ўтмас нафас
573—588 Безиллар тан. Ҳолим қалай
Ҳеч ким демас, Ола қийроқ

Ҳақида гап дўстлар сўйлар
(Домла сезмас, ўқу шовқин)
Ростлаб нафас тахта, куйлар
Қўчқорим зўр, қилдик ўйин.
Бўйра чўпи — қайрилма қош
Уриштирар эдик — «қўчқор»
Лекин пастда ўқуркан бош!
Домла билса, калтак тайёр.

Тушда «Озод» нима бало
Ўқишади «чйлла ёсин»
Бир касалга у кўп даво!
Болалар шод: ҳа, чу, чўпчин!
586 Унта шогирд кетар — сафдай
590 Палов еб-еб ташладилар
593 «Олиб келинг дейди.

Бувим

595—596 «Мўмсиқ домла сўрар палов!
Тавба, тавба, жинними бу

598- дан кейин:

Мен ўйладим, икки-уч ой
Палов кўрмай, доғда фақат
Улар ҳақли! Лекин бир жой
Топмай, жаҳлдор бир кўппак

600 Кампир тинмай чақди, ойим

602—610 Мулла бўлур ўғил!

Золим

Қонхўр итлар шундай дод дер!
Мен улғайдим, олим донгдор
Золимларни азоблай бер
Лекин палов — хушбой чинор»,—
Суви келиб, деди дадам
Арпа нони бир танга пул
Ана хурсанд — шод ўғилчам
Мен хафайдим: совғам бир кул

618—622 Ёш болага солар заҳар.

Ғоят оғир, ғоят қийин
 Аллан бало англашилмас
 Арабча у, англаш мумкин,
 Лекин гуноҳ! Энди бир пас
 622-дан кейин:
 Оиланинг турмушига:
 Уч қиз бердик бирин-кетин
 Қамбағаллар чол хушига
 Еқар-ўқтам мардлар лекин (?)

Кейин бемор бўлди отам
 Қаттиқчилик тушди ҳадсиз
 Мактаб деса титрар тамом (?)
 Қосиб берди дазмол, бегиз.

623-Иўқ.
 624—626 Нор йигитлар жоҳил, нодон
 Ун йил ўқиб паҳлавонлар
 635—637 «Ота, раҳмат!»—техник Ўзар,
 Дейди — муҳим эшитмаган!
 Гапингиз-чи — профессоро
 639—666-Иўқ.

Достоннинг оққа кўчирилган автограф вариантлари (ОКА_{1,2})

3 Дўқиллатиб чўнг ҳассани (1)
 55 Қўй десам ҳам солмас қулоқ (1)
 89 Ўз ишида эди ҳар ким (1, 2)
 98 Ҳа, нима гап? Ҳеч ким демас (1, 2)
 124 Қийналар; туз йўқ бир дона (1, 2)
 181 Неваранинг энг кичиги (1, 2)
 190 Кетишарди (йиғлашар) ҳар томондан (1)
 208 Қани бошланг!
 Тис, тис. Юлдуз (1, 2)
 215 Завққа тўлган, кулар хандон (1, 2)
 222 Чолга деди эркин шоир (1)
 224 Эҳ-ҳе, хумпар шошма!—Чол дер (1, 2)
 233 Топсак бўлур бир театр (1)
 251 Қувончим сиғмас дилга (1, 2)
 256 Кўзимизда тишиқ, яққол (1)
 269—270 Салом берур саксон, тўқсон (1, 2)
 Бола сўнгра ивир-шивир (1, 2)
 272—276 Домла тулки ва муғамбир
 Шогирдларга бир қаради
 Уқрайиш-ла, қўлда калтак
 Чўчиб кетдим, кўз қорайди
 Барча тинган сўнар юрак (1, 2)
 288 Домла: «т»да тўхта ҳозир (1, 2)
 296 Домлам калтак билан солар (1, 2)
 302 Қалтак егач бир уй бола (1, 2)
 304 Дарс шовқини чиқар авжга (1, 2)
 307 Турғун, Камол, Эркин, Урмон (1, 2)

- 309 Успиринлар — бир зич даврон (1, 2)
 312 Вазмин қолур тупроқ, тўзон (1)
 312-дан кейин:
 Еқалашган, сўккан, урган
 Кураш тушган — мард йигитлар
 У бир ёқда тўнка сурган
 Ев қурлар бор... ҳа, жимитлар (1, 2)
 327 Мўйлов чиққан буқалардан (1)
 344 Уйласам, ҳеч яхшилиги (1)
 345-дан кейин:
 Қизиги йўқ, нуқул бидъат
 Эгалари тўпланган жим
 Бари ит-да, оз-моз фақат
 Тарафкашлик бўлар доим (1, 2)
 362 Бошларида сусар телпак (1, 2)
 373 Утди кунлар, домла хаста (1, 2)
 384 Чарх фалакдай, гавда жиқ сув. (1)
 387 Дам олайин десам, мудҳиш (1, 2)
 390—400 Тўрда, унинг ҳар биқнида
 Ориқ, тириқ, касалманд, зор
 Домла ажаб хўб зиқна-да.
 У ўларманд очкўз, офат
 Унга ҳар кун совға тайёр
 Бойваччалар ва касофат
 Тўртта-бешта безбет айёр.
 Варақ сомса, мойли патир
 Жаранг сўмлар, тосларда ош
 Келтиради. домла ташир
 Уйга хурсанд, айланиб бош (1, 2)
 419 Дейди домлам,
 Ошиқар бирам (1)
 431 Том тегилар жиддий, вазмин (1)
 434 Том тепмаганга беш қумалоқ (1)
 436 Ачинади бобом жиддий (1)
 454 Тута олмас... бути баъзан (1, 2)
 464 Барча бола дув қалқади (1, 2)
 466 Сурон кўчага оқади (1)
 471 Унлар чоғи ўспиринлар (1, 2)
 476—478 Йиллар бўйи тинмай фақат
 Шундай машқ этадилар
 Лекин домла ажаб бадхат (1)
 562 Кулги, ҳазил кўнглим бузар (1)
 Мазақ гур-гур кулги узар (2)
 598-дан кейин:
 Мен ўйладим, бир неча ой
 Палов кўрмай, доғда фақат
 Улар ҳақли! Лекин топмай
 Топмай,
 Чора, албат, қайнар газаб (1, 2)
 602—607 Мулла бўлур ўғил!
 Золим
 Қонхўрларга сен оч олов
 Олим бўлиб, донгдор бўлиб.
 Ҳай, ҳай палов, жоним палов

Хушбўй палов — суви келиб
Деди кулиб — минг сочинг юл (1, 2)
622-дан кейин:

Боқсанг бир пас — аянч лекин
Оиланинг турмушига
Узатилди бирин-кетин
Уч қиз, чол ва камбағалга
Кўнгилларда орзуларин
Эркалаган бахт, кўклам.
Банд қилгандир хаёлларин
Эр йигитлар мард ва ўқтам
Кейин бемор бўлди отам
Қаттиқчилик тушди ҳадсиз
Бир косибга элтди онам,
Қўлга тутдим дазмол, бегиз (1)
647 Радиолни қўйиб Уткир (1, 2)

*ОкА ва ҚА ларда достон тугагач, III рақами қўйилиб,
асарнинг бош қисми қўйидаги вариантда ёзилган:*

ОкА

- 1 Бобом узоқ қилар фикр:
— «Бари эсда, қайдан бошлай?
Чироқларим, майли ҳозир
Эрмак учун айта қўяй
- 5 Муллагалликка дард, пул керак!
Ота касби ҳеч айб эмас,
Супургичи бўлди андак
Супургини аммо бир паст
Тахтлар, кесар — отам учун,
- 10 Ундан кейин — нуқул бозор
Менинг ишим ўн-ўн бешча
Супургини пуллаш, о, кор!
Гир айланиб расталарда
Саргардонман қишин-ёзин.
- 15 Бойлар кимхоб, атласларда
Дўконларда моллар тошқин.
Шинни бозор ва қандолат —
Фурушлиқдан ўтсам оғиз
Сувга тўлир — ҳолва, новвот,
- 20 Писта, бодом, шакар, мағиз...
Ўтардим суст тўхтаб, қараб
Қандолатчи дўконлардан
— «Эй, олиб қол!»— ичдан қарғаб
Пойабзал, «гир» томонлардан
- 25 Бозор тиқлинч, ғалва-ғалва
Мана бўзчи оқсоқоли!
Банорас тўн салла-калла
Буроқидан ит ҳуркади
Бўзчиларнинг қурсин шўри
- 30 Оқсоқолдан беҳад қўрқар:
Улчар кесар — офат зўри
Еки бўзни кунга солар
— «Худойдан қўрқ!»— дер оқсоқол
— «Матоҳми бу? Шайтон туққан!»

- 35 Шапалоқ ер бұзчи бир чол
Оқсоқол тери нуқул ғалаён
Йирмон қозиқ каби раста
Ора юрар у баджаҳл
Аммо кимки пора тиқса
- 40 Кўрмас бўлиб ўтар енгил
Тўда-тўда қаландарлар
Кўча-кўйда, айниқса ҳам
Бозорларда ваҳминг келар
Тиланчилик қилар ҳардам
- 45 Текинхўрлар — ҳеч иши йўқ
Дангаса-ю ва нашъабоз
Фисқи фужур ҳаддан ортиқ
«Ҳақ олло!— деб сўрар овоз
Жандалари, о, серҳашам
- 50 Ваҳимали бошда кулоқ
Белда қовоқ — пул бор беғам
Кўзлардадир сурма сиёҳ
Ваъз этади қаландарлар,
Бозор аро гуринг ерда
- 55 Авжга чиқиб, пайғамбарлар
Тўғрисида сўйлар терда
Ваъз этади ғилай, бўқоқ
Бир банги чол, одам қалин
Тинглайдилар, очиб қулоқ
- 60 Пиқ-пиқ йиғлар... узоқ-яқин
Ериб чиқдим мен олдинга
Банги авжда, оғзи кўпик
Мен ўтирдим, халта-хулта
Олдимда-дир, нафас бўғиқ
- 65 Титроқ босар, жигарим хун
Дам Алининг қудратига
Маҳлиё бўб қолдим бутун
Е, Муҳаммад хитобига
Аммо халтам, бирдам боқсам
- 70 Йўқ! Эс-ҳушим зумда кетди
— «Вой дод!»— дедим.— О, йўқ халтам!
Ким олди? Қим?»— кўз ёш энди
Ариқ каби оқди тинмай
— «Вағиллама, бадбахт!»— дер чол
- 75 Баджаҳиллар деди: «Бай-бай»
Жўнат нари! Аҳ, ҳа, сол!» сол!»
Кўзимда ёш, мен ҳам дадил:
Гўшт қани? Сабзи, пиёз?»
— «Ахир, бозор»— қилар ҳазил
- 80 Чиқардилар, туртиб хуллас
Қаландарлар. «Ҳақ, дўст»— деяр,
Банги чол дер: «Е Муҳаммад»
Жиғи бийрон бўлиб сўкар
Мен ўғрини, йиғлаб беҳад
- 85 Ҳеч вақо йўқ, қўлда арқон
Йўл оламан секин-секин
Уйларим кўп: ё биёбон,
Еки ўлим?

Уйлар — хорғин

- Улим хавфли! Лекин чўл-қир
90 Ундан дуруст, аммо ғоят
Очман! нонни тугиш, сўнг зир
Қочинг! Бўпти! Парга намаг
Кейин қалмоқ олиш керак
Уйга кириш билдирмасдан
95 Менинг маррам! Бўпти! Демак,
Кетдим! Тамом суръат билан
Э югурдим уйга томон
Эшигимга киргач, бирдан
Мен йиғладим ҳўнграб ҳамон,
100 Онам бояқиш билмай сирдан
Нима бало? Ҳай, ит Турғун!
Бир-бир айтдим воқеани
— «Бадбахт чўчқа, тилинг қурсин»,—
Онам деди шошма сени
105 Чатиб-боғлаб урай бир қур...»
Бувим писқир илон каби
Чақар, қизлар: «Ҳа, қаҳшагур,
Улсин ўғри, ўлсин банги!»
Қалтаклади ойим, бувим.
110 Уйдан чиқди дадам бироқ
— «Бас, бас!»— деди. Бирдан ҳужум
Тўхтаб қолди. Дадам шу чоқ
Зўр косовни томга отди.
— «Эрканг худо кўтарсин, шум!»—
115 Удағайлаб кампир қотди
— «Инсоф борми? Ҳа деб гум-гум
Урасизлар! Афти-саёк,
Чорамиз йўқ, очмиз бугун
Фойда қилмас сизнинг таёк,
120 Қаноатни тангри берсин
Аммо ўғил еган хўбам
Таъзирини!— кулар падар...
Хўмрайишар кампир, онам
Мен оч, хорғин, шишган кўзлар

- 125 Кунлар ўтди сувдай лекин,
Супургидай бозор кездим
Супургини сотиб, кейин
Лақиллаб хўб юрар эдим
Мен бедана, товуқ, каптар
130 Бозорларда тентирардим.
Уқтин-ўқтин уруша кетар,—
Тош метиндай мен зўр эдим
Мен ўғринча чекдим чилим
Чойхонага чиқиб гоҳ-гоҳ
135 Дадам кўрди, қотди тилим
— «Ўғлим, уят!»— деди.— Гуноҳ
Чилим чекиш,

- 128 Мен лақиллаб юрар эдим
 130 Бозорларда юрар ўз бош
 132 Мен зўр эдим гўёки тош
 157—168-*Иўқ.*

ДАВРИМ ЖАРОҲАТИ

(55-бет)

Достоннинг қоралама автограф варианты (ҚА₁)⁶

- 1—4-*Иўқ.*
 5 Хирасима асло унутмаймиз биз
 9—20 *Иўқ*
 22 Заб тўла, тошқин ёзнинг супраси
 24 Нақадар гўзал шаҳарнинг ҳусни
 26 «Ута» дарёсига ясалган шаҳар (ҚА₂, ОКА)
 29—32-*Иўқ*
 33—34 Келинг, сайир этинг бу латофатни (ҚА₂, ОКА)
 Ерилган кўп нафис ғунчалар тунда (ҚА₂)
 36 Оҳиста тебранур капалак гулда (ҚА₂, ОКА)
 38—39 Шафақдай соф севги қилдилар изҳор
 Биринчи бўсадан ёқилди лаблар
 41—44-*Иўқ*
 43 Тўлқинлар соҳил-ла сирли суҳбати (ҚА₂, ОКА)
 47 Гавжум уялар — қушлар зафарни (ҚА₂, ОКА)
 53—60-*Иўқ*
 64 Гуллар ёғилади хоҳ қиш, хоҳ ёзу
 65 Соатга қарайди шошиб ёш жувон
 68 Интизорлик билан кутади фарзанд
 77—80 Бир дақиқа она кўнглидан кечар
 Қизчанинг келгуси: «Мана бир йилда
 Ёилдираб юради» — улашиб кетар
 Орзулар бирма-бир: «У ширин тилда».
 81 Бижиллаб дада дер, жоним, ая дер
 89—95-ҚА₁ *да қўшимча қоғозга ёзилган*
 85—104-ҚА₂ *да алоҳида қоғозга ёзилган*
 90 I Парашют тушмоқда ажал кўтариб
 91 I Саккиз соату ўн беш дақиқа
 II Соат саккиздан ўн беш дақиқа
 93—96-*Иўқ*
 99 Бир даҳшат, бир дўзах ағдарди само
 101—104-ҚА₁ *да қўшимча қоғозга ёзилган*
 102 Юз ҳисса ортиқроқ офат қуёши
 103—104 I Лов этиб бир ёниб ўчди балонинг боши
 Миллион даражага ошди ҳарорат
 II Лов этди-ку, ўчди, ютди ҳаётни
 Сипқирди борлиқни балонинг боши
 105 Атомлар ёрилди. Титради фазо
 110 Хирасима — юз минглаб унда аҳоли

⁶ ҚА₁, ҚА₂, ОКА ва Мк матнлардаги бирхиллик қавс ичида қайд этилади.

- 113—120-ҚА₁ *да қўшимча қоғозга ёзилган*
 115 Зилзила самода, зилзила ерда
 117 I Юз мингча одамлар ёнди, бўлди кул
 II Юз мингча одамлар кул бўлди зумда
- 118—120 I Одамлар йўқ бўлди, олди жароҳат
 Ун минглаб уйларни қамради олов
 Қўллари фалакда — тўзон кўмалар
- 121—124-*Йўқ*
 125—132-*қўшимча қоғозга ёзилган.*
 125—128 I Мингларча инсонлар куйди шу онда
 Ҳавода шаҳидларнинг қолди фарёди
 Мингларча уйларнинг кули осмонда
 Нечаси емирилди, олов қамради
- 128 II Миллион даражага ошган ҳарорат
- 129—130 I Мингларча инсонни ютди жароҳат
 Тарихда бўлмаган бундай бир офат
- 129 II Ун минглаб уйларни қамради олов
 131 Ҳаётни, гулларни ютиб кетди ёв
- 133—148-*Йўқ*
 154 Ғурур йиғитлару, кўп сулув қизлар (ҚА₂, Мк)
 155 Бўсаларга тўлиб муҳаббат оққан
 159 Қани севгидан маст йиғитлар-у — қиз
 160 Бир зумда соврилди ҳаёт, қолди фарёд
- 161—164-ҚА₁ *да йўқ.*
 163 Ажал юрган жойда не қилсин шодлик (ҚА₂, ОКА)
- 177—178 Инсоннинг бўғим-бўғимларига
 Кириб олди ажал — жон қароқчиси
- 183 Илк дафъа онанинг сутини тотган (ҚА₂)
 184 Барчасин фалокат ютди бир онда
- 185—212-*Йўқ*
 187 Арши аълодан ағдарди тамуғ (ҚА₂, ОКА)
 191 Сиёҳдай қоп-қора ҳавода заҳар (ҚА₂, ОКА)
 198 Кўк ферузасига суркалган сиёҳ (ҚА₂, ОКА)
- 213—214 Тарихга бугун йиғирма аср
 Инсонлар унутди қондаларни
- 216 Минг йиллар сақлаган обидаларни
 216-*дан кейин:*
 Инсон! — табиатнинг ижод гавҳари,
 Ошириб юборди вахшийликларни
 Инсоннинг ифлоси, инсон аждари
 Ютмоқчи гўзаллик, яхшиликларни
- 218—219 Илм марваридин бир-бирлаб терди
 Қалбларидан узиб (қирмасдан қабр)
 222 Излашиб, босдилар қадам-бақадам
 224 Очишга, уриниб, етдилар адам
 228 Қаричлар йўл босиб, қучдилар қабр
- 235—236 Бошини кўтарган — бир гуруҳ налид
 Гулдай ҳаёт сари ўт-олов сочди
- 242 Жонфуруш, олтинга тўлган ҳамёни
 244 Уларга бегона внждон исёни
- 245—246 Бомбани юбориб кутар бемалол
 Тасвири қийин бу аҳволи шаҳри
- 247 Гул манзил — қабристон! Бу ишми ҳалол?
 250 Йиллар шу тарзда бу шаҳри мазлум (ҚА₂, Мк.)

- 251 Бир томчи қон билан ҳаёт суруклар
 253 Йиртқич золимларнинг топшириғини
 257—258 Наҳотки, уни ҳам бир она туққан
 Наҳотки, унда бор сабий, ёш фарзанд
 259 У ирганч «қаҳрамон», оч кўзлик юққан
 261—264 Балки тўлгандир олтинга ҳамён
 Аммо у йўқотди жон тинчлигини,
 Қалби бор экан, бошлади исён
 Билди у ўзининг ваҳшийлигини
 265 Унгида, тушида, юрар изида
 267—268 Ҳамиша қонлардан — ботқоқ тизида
 Ҳар бир қадамида кўрар қон булоқ
 268-дан кейин:
 Ирғиб туради қоқ ярим кеча —
 Осмонга қалашган минг-минглаб бомба
 Қадамин кесади тўда ўлакса
 Ҳалқумин бўғади гўдак қўл гўё
 269—272 276-дан кейин ёзилган.
 271—272 Қийғоч қош, қийиқ кўз, гулрўлар жони,
 Барчасин қамраган ўлимнинг жари
 272-дан кейин:
 Гоҳ бирдан ўзини кўрар илмоқда
 Юзинчи қабатдан думалар гоҳо
 Бомбанинг портлаши ҳануз қулоқда
 Беқарор, беманзил тентирар танҳо

 Ҳамиша қулоқда кечаю-кундуз
 Бағрида минг яра шаҳардан ниндо
 Уликлар, хасталар қувар изма-из
 Виждони уйғонур — тинчликдан жудо

 277—281 Жаҳонгир малайин тарк этди қарор
 Фарқ этди мазлум, кўзлар гирёни
 Ҳақиқат чақнайди йиғлатади зор
 Инсоннинг бу зарра виждон исёни
 Асрлар тоймади йўлдан Ер курра

 284 Чексиздир орзуси, умид армони
 284-дан кейин:
 Қабоҳат инсонлар ясар бомбалар,
 Ақлга сиғмайди, қандай йиртқичлик
 Ёзиб хиёбонлар, гўзал бинолар
 Пок қалблар ўрнатар дунёда тинчлик

 Халқлар халқлар билан деди дўст бўлай
 Шунда битажак ҳасрат ва йиғи
 Ер курраси ажиб бир бўстон бўлғай
 Унутилар бомбалар, қиличлар тиғи.

 Шунда сайр этинг дўстларим ерни
 Космик кемадан, ё қўшни ойдан
 Нур тошган бўстонлар тўла бағрини
 Қўтариб шод учар мангу йўлдан.

Хиросима! Асло унутмаймиз биз
Бу сўз қалбларга ташлаган олов
У кундир тарихда мотам кунимиз
Авлодлар қилғуси жаҳонгирга дов.

Бомбалар... жаҳонда қалашган бомба
Ерилмас бириси ҳам, келур қалб ғолиб
Жангларга йўл йўқ! Ғазабда дунё!
Тинчлик келади, қуёш, бахт олиб

Халқлар ҳайқиради: «Битсин қурооллар!
Ваҳми билмайик, яшайик омон!
Бўлмасин жанг!»— деди эзгу оналар,
Сулҳ қуёшидан ярқирай жаҳон.

Атомнинг қурбони Япон ўлкаси,
Сиз билан биргадир бизнинг қалбимиз
Қун чиқар ўлкаси, қуёш ўлкаси,
Қуёшдай мангудир сизга меҳримиз.

Достоннинг қоралама автограф варианты (ҚА₂)⁷

- 1—32 *Алоҳида қоғозга ёзилган.*
14 Уфқлар юзига югирганда қон
44 Узилмас, битмасми, наҳотки мангу
55 Биров ишга зор, биров ўқишга (ОКА, Мк.)
58 Бировда севинч, бировда қайғу

91 Соат саккизу ўн беш дақиқа
100 Ҳаёт гулшанидан қолди хароба
138 Бўгади чайқалган нурда — заҳарда (Мк.)
159 Қани севгидан маст йигитлар ва қиз?
173 Тонгларда офтоб эркалаб ўпган
184 Барчасин ажал — нур ютди бир онда
208 Хароба ва ёнғин, бўғилур нафас
216-дан кейин:
Инсон! — табиатнинг ижод гавҳари
Оширди қирғоқдан ваҳшийликларни.
Инглайди ер курра: инсон ажлари
Ютмоқчи гўзаллик, яхшилликларни
228 Хайрли иш деб, шод қучдилар қабр.
238 Ҳақорат ёғдирди олам шаънига
244 Бегона — муҳаббат, виждон исёни
246 Дер: «Кул, тўзон бўлсин олча гул.

ҚА да ёзилиб ўчирилганлар

252-дан кейин:

Қонларга яширинди ўлим нурлари
Асрлар (йилларча) ютармиш ёш бўғинларни

⁷ ҚА₂, ОКА, Мк. матнлардаги бирхиллик қавс ичида қайд этилади.

Э, офатшунослар, «инсон турлари»,
Жаҳон лаънатлайди, сиз сўқимларни

Бизда энг биринчи зарра қудрати
Кўринг, айлангирди ҳаёт чарҳини
Муҳташам кемалар бор — ажиб суръати
Уйлайман ортиқча айтмак шарҳини.

Бизниқилар меҳрибон, миришкор боғбон
Халқ, бахтини қураш илм ва ақл
Юртни қоплаган гул, боғу хиёбон
Арзир дostonларда қилинса нақл

Шаҳарлар қураминиз, асло бузмаймиз
Беҳисоб, муҳташам шаҳарлар — гўдак
Қўшниллар яшнасин, ҳасад қилмаймиз
Кўнгилга боқингиз — тозадир гулдак

Атомлар бизга бахт этган булоқдан
Заводлар, фабриклар электр ичар
Қапитал сўкилди чоклар қуроқдан
Остонанга ажал келди муқаррар.

260-дан кейин:

Балки тўлгандир олтинга ҳамён
Аммо сен йўқотдинг инсонлик исминг
Қалбинг йўқми экан? Бошлади исён
Жиндай англадими ваҳшийлигини.

268-дан кейин:

Сапчиб турар у қоқ ярим кеча
Осмонда сузади минг-минглаб бомба
Қадамин кесади тўда ўлакса,
Ҳалқумин бўғади гўдак қўл гўё

276-дан кейин:

Гоҳ бирдан ўзини кўрар илмоқда,
Юзини қабатдан юмалар гоҳо
Бомбанинг портлаши ҳануз қулоқда,
Беқарор, беҳузур тентирар танҳо.

Инсонлар тингларлар кечаю кундуз,
Бағрида минг яра шаҳардан нидо
Ўликлар хасталар юрар изма-из,
Нега сен бўлмайсан тинчликдан жудо.

284 Йиғлайди: чексиздир умир армони

285—286 Жароҳатдан ҳатто тошлар ҳам чўтир,

Йиғлайди тошлар ҳам, йиғлайди соя

305 «Инсон». О, наҳотки. Сен шунча малъун (Мк)

338 Яшайди инсон, маҳв бўлур жабр (Мк)

Блокнот охирида:

Булутлар устига югурмиш сиёҳ
Қани тўла қушлар уяси
Қалблардан қайғу қон томар

Хиросима мана! Яшайди, янар
Аввалгидан катта яна гўзалроқ

Босқинчи Америка, лаънатлар башар
Виждонига солдинг. Буржуйлари қайғуда
Бомбадан. Генераллар хафа, ҳайрон
Токнода қайғу. Халқ ғазабда.
Император қайғуда. Америка ташлаган бомба.
Хиросима вайрона, халқ ғазаби тошган.

Америка лётчиги келди юксақдан,
Япония уйқуда эди уйғонган
Даҳшатли сурон, Хиросима устиди портлади
Ер осмон ҳаммаси чанг
Йўқ бўлди бирдан Хиросима, қани Хиросима!
Бутун фалокат
Лётчик кетди шод, бажардим буйруқни, деб,
Пастга тушар самолёт, Америкалар шод.
Гуллар билан қарши олар буржуйлар ҳар қатда
Қаҳрамон лётчик шод, лекин қувноқ, хурсанд
Лекин секин-секин (Америкалар шод)
Пайқар атом фалокатини:
Самолёт пайдо бўлди тўсатдан
Америка лётчиги чизди бир ҳалқа
Зилзила, ё тошқин, ё ёнғин эмас
Осмон, ер қоришди
Бу қандай офат, бу не фалокат?!
Чиқди Американинг бир самолёти
Билмадим фалакнинг қай қанотидан
Тўсатдан шўнғиб, келди Американинг
Шум бир самолёти...
Даврим балосининг шум қанотидан,
Америкали калхат ёнгилди дўзахининг
Қарсиллаб ажалнинг ўти
Сўйланг тоғ, денгизлар, туш ё босприқ эмас,
Ер курраси узра миллион ҳарорат
Денгизнинг мўъжиза тўлқини садоси.

Достоннинг журналда босилган матни

- 33--35 Келинг, сайр этнинг бу латофатни
Ерилган баслашиб ғунчалар тунда
Қайдан сезсин булар яқин одатни
47 Гавжум уялар — қушлар зафарни
55 Биров ишга зор, биров ўқиншга
58 Бировда севнич, бировда қайғу
138 Бўгади, чайқалган нурга — заҳарга
154 Гурур йигитлар-у, кўп сулув қизлар
162 Чайқалур бўм-бўш қайиқлар етим
187 Арни аълодан ағдарди тамуг —

216 дан кейин:

Инсон! — табиатнинг ижод гавҳари
Оширди қирғоқдан ваҳшийликларни,
Йиглади Ер курра: «Инсон аждари

- Ютмоқчи гўзаллик, яхшиликларий...»
 228 Хайрли иш, деб шод қучдилар қабр
 237 Атом, водород — хилма-хил бомба
 250 Йиллар шу тарзда бу шаҳри — мазлум
 254 Аъло адо этган, афсуски, бир шахс
 338 Яшайди инсон, маҳв бўлур жабр —

340 *дан кейин:*

- Толлар мажнун бўлмиш мотамдан, дарддан
 Бошлари денгизда, юм-юм йиғлайди
 Тошларнинг ўртанмиш қалблари ўтдан,
 Бағри тўкилур хок, ҳазин инграйди.
 348 Халқлар қилурлар жаҳонгирга дов!

ГУЛИ ВА НАВОИИ

(67-бет)

Достоннинг араб алифбесида ёзилган варианты

- 7 Қарвон-карвон тош ичра гўё,
 7—8 *Бу икки мисранинг бир парча қоғозга ёзилган қуйида-
 гича варианты ҳам бор:*
 Эланганда тош, шағал минг тос,
 Учраб қолур бир нодир олмос.
 9 «Навоий ва Гули» афсонаси
 17 Узи ёшдир, довруғи баланд,
 18 Ерқин қалби қўндирмаган гард.
 21 Йигит шоир — қомати ниҳол,
 22 Шеъри каби кўнгли ҳам зилол
 30 Нафрати кўп айшу ишратга.
 31 Зулмат ичра кўтарган машъал,
 35 Нафратига душман келса дуч,
 36 Шоир қаҳри ўткур бир қилич,
 38 Чехрасида табассум доим
 39 Ғайрат жўшар, йигит Навоий,
 40 Сўнмас бир дам дил офтоби.
 44 Мадрасалар ҳам кутубхона
 48 Ғарибликда орзу, бахт узук
 53 Аммо халқни ташлагуси йўқ
 54 Тўлдирса-да қалбни ташлагуси йўқ.
 58 Кўтарилса жабр ва жафо
 59 Булути, кўк бўлса мусаффо
 74 Ёзар-ёзар... О, бу улуғ бахт
 76 Кечалар такрор-такрор тилларга
 99 Дарахтларнинг бирлари гулда
 100 Бирини куртак очган япроқда
 105 Панжарадан эшитилган ширин
 114 Уқ узишда мерган ажойиб
 125 Улуғ бобо Темур қўлидан
 126 Тутуб борса унинг йўлидан
 141 Уйқумни ҳеч қувмас ваҳим, ғам,
 157 Хитой бордир, нозик санъати;
 158 Алоқанинг айни фурсати.
 161 Қилинг савдо, элингиз равнақ

- 162 Топур, шоҳим, бу гап муҳаққақ.
 164 Дилларга нур солур ҳамиша
 167 «Шоҳ юзига кулгу ёйилур
 168 Мантиқингиз зўрдир, ташаккур»
 171—173 Алишербек, эшитдим Қарши
 Бозорида юз қўй ҳисорий
 Соғибсизмиш, аммо насяга
 175—176 Вафотимдан сўнг қайтарурмиш
 Харидорлар пул, бу нечук иш
 194 Таърифиди ишқни, гўзални
 198 Истардикки, юрти Хуросон
 203 Дўстим, бу бир ишқнинг эртаги
 205—206 Рангдор қоғоз қайта тахланур
 Болишига султон қистирур.
 211—214 Икки шоир — подшоҳ, вазир
 Иккови ҳам севарлар шеър,
 Битардилар, ўқир эдилар
 Шеър ила сўзлашардилар
 218 Рубоб, танбур куйлари тошса
 223 Қадаҳларки тошиб, нурчақнар.
 246 Йпга ёяр экан нигоҳин
 247 Тортган ким деб, қиз юз ўғирди
 261—263 Оқ булутдай оққан нур каби
 Соф ҳислардан тўқилган саси
 Тўлқинида ширин руёсин
 268 Ахтармишим севгимдир бешак
 271—272 Бир табассум, бир нигоҳ шунда
 Қалбларини боғлади зумда
 276—277 Берур, дилда қуюлур шеър.
 Туйғулари мавж урур жўшқин
 281—282 Файри шуур, қайтади кўнгул,
 Эшигига банд бўлмиш буткул.
 285—286 Уй эгаси Солиҳ домिला
 Кўриб султон вазирын илло
 291—292 От жиловин тутиб боғчага
 Сўнг шоирин меҳмонхонага
 294 Ундан-бундан сўз қотишгач,
 364 Тотли нашъа, хушҳол ва тинч
 527 Қоплолмаган қизнинг ҳуснини

Достоннинг ҳозирги алифбеда ёзилган варианты

- 300 — «Жоним билан гар бўлса манзур
 309 Солиҳ домла чиқди мамнун, шод
 321 Бугун топмиш мислсиз сўлим
 326 Нафис завқга мувофиқ гулдор
 335—337 Пардасидан учган куй каби,
 Фусункор бир нашъа сингари
 Варақ-варақ тўлди ғазалга
 339 Умрим йўли изладим сени
 340—341 *орасида қуйидаги байт бор:*
 Ишқингга мен бўлдим ошино,
 Бош урурмен ҳижрон тошиғо
 344—345 *орасида ёзилган:*

- Илкимда инқ шароб, қонурмен,
 Ҳаёлимдан кетмайсан нари
 Ишқ мавжланур дақиқа сари
 355 Муаззамди ҳусн днёрн
 362—363-орасида ёзилган:
 Гулларни дер шабнамга қадаҳ
 Сўлим боғда сузадир сурур
 Шоир мамнун хаёлчан юрур
 363—364 Руҳи енгил, дил тўла севинч
 Тотли нашъа, хушҳол ва тинч
 365 Тонг шабада кезиб қир, ишком,
 367 «Ераббим, оҳ, бу не мўъжиза!
 378 Сипқирдим, оҳ, оромим хароб...»
 394 Севадурмен нақ ўз жонимдай
 407—408 Дарвозада кутади йўрға,
 Ўрда томон шоир равона.
 416 Расталари, карвон саройи
 435—436 Ҳалво бозор — тоғ-тоғ ҳалволар,
 Таъми тотли, нархи ғавғолар.
 445 Борур отда вазир Алишер,
 447—449 Еш-қари таъвозе ҳурмат,
 Ила салом берурлар албат.
 Хаёл ичра, аммо самимий
 462 Ҳол-аҳволдан сўрашди албат
 467—468 — «Хўп, тақсирим!»— заргар шошилур,
 Жовонлардан шода-шода дур.
 471—472 Ижодидир, ажиб мўъжиза
 Мисли йўқдир бозорлар ичра!
 475 Инжуларнинг текширар фарқин
 776 — «Маъқулдир шу, айтсинлар нархин?
 484—485 Тиллаларни тўкар заргарни
 Тавозеда тутган ховчига
 493 Шоир назар ташлар ўнг-сўлга
 495—496 Саломларга имо, табассум
 Билан жавоб берур шоир жим
 508 Шоир бахти ҳар он зиёда
 513—514 — «Девон Лутфий» ҳазратларни ки —
 Дер китобни олиб Навоий
 519 Деди Гули табассумидан
 521—522 — «Қалбимизнинг, — дер кулиб Гули
 Юлдузидир — ёлғиз Навоий»
 524 Сен ташладинг қалбимга оташ
 513—532 Дурлар сиз-чун бўлмишдир ижод
 Кўксингизда ярқирар энёд
 537—538 Тағин кулги ва сўзлашарлар
 Ед ўқирлар ишқий шеърлар
 541 — Ундоқ деманг, азизим, ҳазрат,
 555 Чалинг Гули, чоғидир улфат
 557 Гули чалур, оҳангли куйлар
 567 Қиз ялинур: — Шеър, о, шеър
 569 Йўлларимга ағдарибсиз нур
 574—575 Дейди Сизни гулдаги бодом,
 Гул келтирур шинам дастурхон
 580—584 Гуллармикни қилсам шижоат

- Мадрасалар, шифохоналар,
 Ҳаммомлару, боғи эрамлар.
 Шу чоқ келди Солиҳ домла
 Шоир қалқди истиқболимга.
 595 Домла сўзлар аҳвол завондан
 600- йўқ.
- 603—604 Ҳусайн отда, беклар қуршаган
 Нақ ҳайкалдай эгарга қўнган.
- 607—609 Бойқародур, мағрур — шоҳона,
 Муҳташам зўр салла пешона,
 Узра қўнган, ҳилпирар жиға
 Ярқирайди бир тўп саркарда
- 632—634 Юлдузларнинг табассумида
 Бундай нодир муаззам ҳусн
 Султон Ҳусайн олдирди ҳушинн.
- 653—654 Шоир ирғиб отидан тушар
 Сўлиқ ешиб, майсага қўяр.
 658 Сўзлашарди аралаш ханда
 665 Қўлда қадаҳ, лабида ханда
 671 Солиҳ домла титрайди эир-зир.
 684 Қирар ичга излар Гулини
- 691—692 Қози калон ёқасин тутди:
 «Ё олло!» деб тупугун ютди.
 699 Султон излар Алишербекни
 707 Домлага дер: — «Тақсир, қуллуққа
- 709—710 Қирди Гули олдига домла:
 — «Йўқ демагин, кечиргай олло...»
 727 Самода ўт ёнар юлдузлар,
 730 Бағишладим сенга мен кўнгул
 738 Достонларда нақл этгум сени
 771 Шоир ва Гул ғарибди етим
- 791—792 Утирарди ичдан қалтираб,
 Қамраганди уни бир гирдоб.
 791 Шоҳни қилмиш маст ва беҳуш
- 807—808 Ҳусайн дейди: «Борлигим бутун
 Оёғингиз остида жоним.
 819 Жойдан аста турди ҳукмдор,
 823 Бугун қирқ кун, Гул мисли соя,
- 829—830 Қиз хўрсинди, тугарди умр,
 Бугун сўнар кўзлардаги нур.
 836 Сўнгни дафъа сўзлар ёрига:
 843 Элтадурмен ишқимни қабр
 855 Қуюлур ёш, сийнани ёқир
 871 Оғушига олур чоҳ сиёҳ.

МАҲМУД ТОРОБИИ (98- бет)

Асарнинг қоралама автограф варианты (ҚА)

- 187—188 ∞ дўконхонаси. Ҳунармандлар ўз ишлари билан
 мангуллар.
 [Узоқдан куй эшитилади]
 192 Изғиринлар эсди-ю, қурди хазон гуллар копн
 195 Сийналарга ўт ёқилди, устихонлар чўғ бўлур.

- 201 Иккинчи суҳбатдош (*чай тугиб*)
 209- *йўқ.*
 229 (*Пул бера туриб тикилади*)
 274 Рафиқам юз тирнаб сочини юлди
 296 Ерда юриб бўлмас — туташ бир олов
 302 Балоларни даф қил, оллоҳу
 309 Балоларни даф қил, оллоҳу.
 338 Дард кўп-ку, дармон йўқ. Ана бу чатоқ.
 368- *дан кейин ремарка: «Ишга берилдилар»*
 369—370 [Жамила пайдо бўлади. Қўлида сопол кўза. Рўпарасидан
 Едгор келиб чиқади]
 372—379- *ўрнида:*
 У ён ўтдим, бу ён ўтдим
 Кўринмадинг кўзга, ёр.
 Қўй кўзангни, сўзлашайлик
 Жонима сенсан баҳор.
 Қизчаларнинг гулисан,
 Гулларни-да сумбулисан.
 Сайра ширин, жонгинам
 Сен қишлоғимнинг шўх қизи,
 Ўксиз кўнгилнинг юлдузи
 Сен бир-ла тунлар кундузи
 Қел, дардлашайлик гул узор.
 398 Юракларни қучар ишқнинг саодати
 398- *дан кейин:*
 Т о р о б и й — Тўхтангиз бир зум
 Мен айтай сўзим
 Икковингиз ҳам
 Унгу, сўл кўзим.
 Сизлар элимнинг
 Суюк фарзанди
 Бахтингизга ўгон
 Бўлсин кўп танги
 (*қизга*)
 Ўзим айтаман
 Оташ бобога
 Вақт ғаниматдир
 Тўй қилсин расо
 Кўнгилга тегди
 Йилги ва мотам
 Тўю — тамоша
 Бўлсин зўр кўркам
 399—401 [Жамила кўзасини кўтариб, уялгансимон илдам
 жўнайди.]
 (*Едгорга*)
 403 Едгор (*паст овоз билан*)
 408 Хўш?
 410- *дан кейин:*
 [Торобий ўз дўконхонасига кетади. Боядан бери
 узоқдан Жамилага қараб турган Тўсинбой куйлайди].
Шундан кейин 159—170-мисралар келади. Сўнгги ремаркада
ёзилган:
 [Тўсинбой уёқ, буёққа юриб, ўз қулларига иш буюриб
 туради]

- Едгор [катта бир дарахтга суюниб, ўйчан куйлайди]:
 Сени кўрганга ҳаётнинг гамлари тушдек кўчар
 Сен билан сўзлашганимда бу кўнгил қушдек учар
 Толемга сен эсон бўл, бир йўли дард кўрмагил.
 Куз ели, боғчамдаги нозик ниҳолни урмагил
 Қайда бўлсам ҳам хаёлим ёрнинг қошиндадир.
 Жон қуши парвонадек жонимнинг бошиндадир
 Ҳар сўзига арзимасми мингта жон бўлса фидо,
 Толем, бахтим менинг остонаси тошиндадир.
- 411—413 [Узоқда шовқин. Кўчада одамлар ҳар ёққа қочишади.
 Болалар, аёллар йиғлайди].
 457 Сулув бўлсин, сулув юлдуз
 457-дан кейин ремарка:
 [Аёллар чинқиришади]
 474 Ерда инсон овози ўчсин.
 497- ремарка йўқ
 536 [Нўён асир ва асираларни кўздан кечириб олиб
 жўнамоқчи бўлади. Жамиланинг кекса отаси ∞
 548 (чолни кўтариб четга олади)
 550 Улар бир тўда ахлат
 551—616- мисралар ўрнида:
 Хор (асир ҳунармандлар ва қизлар)
 Хайр, оталар, оналар, хайр оғалар
 Хайр, инилар, сингиллар, опалар
 Хайр, аламдийда, бахтсиз ёрлар,
 Хайр, тугилиб, ўсган диёрлар.
- Халқ Алвидо, азизлар, фарзандлар, алвидо
 Кўзимиз тўла ёш кўксимизда доғ
 Кўнглимизда мангу яшар ёдингиз,
 Бир дам унутилмас сизнинг номингиз¹
 Алвидо, азиз фарзандлар, алвидо².
- 617—618 [Навкарлар, асирларни уриб-суриб чиқара бошлайдилар³.
 Халқ улар билан қучоқлашиб кўрншади. Навкарлар
 халқни савалайдилар].
 619 Т о р о б и й (паузадан кейин)
 632 О т а ш о т а
 641 Д у к ч и
 642- йўқ
 643 Таёқ есин мўгул деган қапоғон ит.
 658—659 [Маҳмуд Торобий бошлиқ халқ ҳаракат қилади]
 II акт III, III акт эса II қилиб берилган.

II акт

- 1033—1035 [Кеч пайти. ∞ Қилич таққан, шашпар, найза
 кўтарган ва қуролсиз халқ]
 1936 Едгор (куйлайди)
 1045 О т а ш о т а
 1052 Гул Жамилам — ҳаётдан айрилдим
 1059 Золимнинг кўзларин бу қўллар ўюр
 1063 Торобий кўтарди диллардан андуҳ
 1064 О т а ш о т а
 1066 Эл агар пуф деса, эсар зўр шамол
 1068 Агар эл ерин тепса, зилзила бўлур

- 1069 О т а ш о т а
 1070 Мўғул суягидан ер қаъри тўлур
 1083 Ҳозир чиқар сардоримиз
 1110—1111 [Икковлари рақс этади. Халқ чапак чалади ва куйлайди: «Ололади кал, кал, ололмайди кал»].
 1112 Оташ ота
 1126 Торобийга қўшилади
 1135—1136 [Едгор икки савдогарни олиб киради]
 1138 (Одамларга)
 1139-дан кейин ремарка:
 [Одамлар юкларини олиб кириб ўртага қўядилар]
 1141 [Чодирдан чиқади ва савдогарларга]
 1143—1153-ўрнида:
 I савдогар. Биз ўткинчи. Биз тинч одам.
 Торобий. Қандай моллар юклагансиз?
 I савдогар. Ҳа, анчайин икир-чикир.
 II савдогар. Бизга қилинг лутфу карам
 Манзил узоқ, йўллар оғир
 1156—1194-ўрнида:
 Торобий. Рост денг, менга аён сир!
 I савдогар. Биз савдогар Исфaxonдан
 Юк бировнинг омонати
 Биз қўрқамиз зулмдан, қондан
 Озор бермасмиз пашага ҳам.
 Торобий (халққа) Очиб қаранг юкни илдам.
 [Одамлар юкларни дарров очадилар. Қиличлар чиқади]
 Холтош. Кул тагидан чиқди олов
 Едгор. Тангри бизга қилмиш сийлов
 Торобий [бир қилични олиб, диққат билан кўради]
 Ажойиб бир қилич, пўлати асл.
 Оташ ота. Исфaxon устасин ягона деб бил.
 1196-йўқ
 1205—1209-йўқ
 1228 Ев бошида... йўғ-е... бўғзида қайрайман.
 1229 Оташ ота
 1231 Хор
 1254 Беклар, ҳокимларда май, ишрат-сафо.
 1261 Бизнинг амалдорлар уйларда қалай?
 1266 Оташ ота
 1276 Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й
 1277 Мўғулларни ағдар теги йўқ жарга.
 1278 [Халқ чуввос билан ҳаракат қилади]
 1279—1477-йўқ.

III акт

- 660—663 [Бухорода ∞ Бош ҳоким (мўғул нўёни), яна бир неча мўғул амалдорлар, ҳарбийлар ва маҳаллий зодагонлар, ўлтиришиб, шароб ичадилар]
 667 Сипқиринглар, ҳай, ботирлар шонимиз-чун.
 680 Зерикдим мен бу юртда жуда
 707—708 Эл ёсони бузмоқда
 Оқар сувда сузмоқда
 718-дан кейин:

- Ҳоким. Халққа бўлманг ҳеч мулойим
 [Маъмур чиқиб кетади]
 735 [Кундуз нўён ва ∞ кирадилар]
 737 Кундуз нўён
 749 Кундуз нўён
 753-дан кейин ремарка:
 [Кундуз нўён навкарларига ишорат қилади]
 769 [Қизларни ∞ кўздан ўтказа бошлайди. Одамлар бир-бирлари билан қизлар ҳақида пичирлашадилар]
 771 Дуруст, лекин ранглари ўчиқ
 773 Ҳозир бари ғам билан сўлиқ
 782 Жонлар куядир, дил уйи минг пора бўлибди
 798 Хоҳ ғам, хоҳ шодлик албатта кўз ёш
 802 [Кундуз нўён қизларни олиб чиқишга ишора этади]
 803—836-ўрнида:
 Тўсинбой — (уни туртиб)
 Нима бўлди бизнинг муддао
 Ҳал бўлмаса ҳозир, ёмондир.
 837 Кундуз нўён (ҳокимга)
 839 У бўлибди шу қизга хуштор
 (Жамилани кўрсатади)
 840—845-йўқ
 854—856-йўқ
 857 [Ҳоким иккиланиб қози калонга қарайди]
 863—867-ўрнида:
 [Жамиладан бошқа қизларни олиб чиқиб кетадилар]
 Тўсинбой — (Ҳокимга эгилиб)
 Унутмайман сизни мангу
 [Одамлар Тўсинбойни табрик қиладилар. Тўсинбой
 Жамилага яқин келиб куйлайди]
 923—931-мисралар келади.
 [Жамилани қўлидан етаклаб, олиб чиқмоқчи бўлади.
 Жамила нафрат билан итариб юборади]
 934—941-мисралар келади.
 870 Шаҳарда бор ғалаён
 872-дан кейин ремарка:
 [Ҳаммада ҳаяжон]
 875-дан кейин:
 Қириб ташланг барчасин
 876—878-ўрнида:
 Чопар. Дарвозаларда қирғин
 Босиб кетди оломон
 Мўғулларга йўқ омон!
 Ҳоким (қиличини яланғочлаб ҳарбийларга ва амалдор-ларга).
 Югуринглар, ботирлар!
 (тобеларини бошлаб чиқиб кетади)
 Қози калон (шайхулисломга)
 Имирсиманг, кочайлик ахир
 Шайхулислом. Елғиз қолмай, қочманг, кор оғир
 Жамила. (Эс ҳушини йиғиб) Нима шовқин, улар ким экан? (қочмоқчи бўлади)
 Тўсинбой. (Жамилани маҳкам ушлаб)
 Ев босгандир, ё бир тўполон...

- Жамила. Ҳокимлар титради қаттиқ
 Бу гавгода бир сир бор аниқ
 Тўсинбой. Тақдирингга сен бер энди тан
 Жамила. Мен ўлимга розиман, шайтон!
 Тўсинбой. *(Ташқаридан икки навкарни чақиради)*
 Ол кумушни, менга бер ёрдам!
 [Навкарларга пул беради]
 Гиламга бук ва узат отга!
 [Навкарлар Жамилани гиламга ўраб,
 Тўсинбой орқасидан чиқадилар]
- Қози калон. Пулни ўзи яхши қанот-да.
 Ҳурни олиб учди Тўсинбой!
 Шайхулислом. Нелар дейсиз? Сиз жуда беғам
 Чиқиб боқинг, бу қандай дод-вой!
 Қози калон. *(Яқинлашган шовқинга қулоқ солиб)*
 Нима бало?
 Шайхулислом. Оломон иши.
 Қозикалон. Еруғ кунда селнинг қуйиши!
 Шайхулислом. Товба, товба!
 Қози калон. Беақл говға!
 [Ҳоким, Кундуз нўён бир кўп аскар бошлиқ-
 лари қочиб кирадилар!]
- 879 Шайхулислом *(ҳокимга)*.
 880-дан кейин:
 Ҳоким. Элни бузмиш бир боши бузуқ
 881 Шайхулислом
 883 Кундуз нўён
- 885 Қози калон
 887 — 1032-ўрнида:
 Ҳоким. *(Шайхулислом ва қози калонга)*
 Сизлар элга насиҳат қилинг
 Бошлиғини қўлга тез илинг
 [Шайхулислом ва қози калон иккиланиб қўрқа-писа
 ташқарига чиқмоқчи бўлишганда, чекилган мўғул нав-
 карлари эшикка ёпирилади, халқ уларни босиб киради.
 Бир неча навкарлар қилтичлашиб, йиқиладилар. Торо-
 бий, Шамсиддин Маҳбубий, Едгор пайдо бўлади].
 Торобий *(ҳокимга)* Яроғларни этинг таслим халқ қўлида
 ҳукумат.
 Ҳоким: Жим!
 Қимсан ўзинг, яланг оёқ.
 Биласанми мен ким, мен ким?
 Бу ўлкада ёлғиз ҳоким
 Менга ҳали ҳеч бир аҳмоқ
 Оғиз очган эмас, сен бил.
 Яроғингни сен таслим қил!
 Қўрдим, тўқдинг мўғул қонин.
 Қўчаларда қонлар тошқин.
 Бу яроғим ишга ярар,
 Бу ўн минглаб бошни узар!
 Қози калон. Бўлолмайд чумчуқ лочин
 Ботирликнинг урма лофин!
 Торобий. *(қози калонни итариб ҳокимга):*

Сен бекорга ириллайсан,
Билки, баринг қириласан.
Юртни этдинг хонавайрон.
Жароҳатсиз йўқдир бир жон.
Бу тупроқдан изинг ўчар,
Юрт бошидан зулмат кўчар.
Золимларга беомонмиз
(*Едгорга ишорат қилади*)

Едгор (*қиличини кўтариб*)

Ватан учун биз арслонмиз!

(*Ҳокимни яроғсизлантиради*)

[Халқ бошқа мўғулларни қуролсизлантиришга бошлай-
ли. Торобий билан Шамсиддин Маҳбубий кетади.
Чилангар билан дукчи киради. Қўлларида ҳар хил ўл-
жалар].

Чилангар. Қолмайди шаҳарда биронта мўғул.

Дукчи. Икки ботирни урди аканг қарағай!

Холтош. Бир бекнинг отини минди ушбу қул

Холпош. Мунча лоф бай-бай!

Отдан улоқтирдим уни мен, кейин

Сен миндинг

Холтош. Миндимми?

Холпош. Мен дедимки: минг!

Халқдан бири. Байталга миндими?

Холпош. Сендан ҳам оғир!

(*қулишади*)

Оташ ота. (*қози калонга*) Қулги бизниқидир, сиз йиғланг,
тақсир.

[Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий киради].

Торобий. Қулоқ сол, халойиқ, ҳукмномага.

(*Ҳамма жим бўлиб, бир нуқтага тикилади. Шам-
сиддин Маҳбубий ҳукмногани ўқийди*).

Шамсиддин Маҳбубий: — «Тангри таолонинг инояти
билан музаффар эл ва улус номилан сўзимиз: элимиз-
нинг бошига анво қулфатлар солиб, зулм ва тааддий
бобинда Заххоки замон бўлмиш малъун ҳокимнинг ва
Кундуз нўённинг ва аларга тобе жамъики мўғул саркар-
даларининг ҳақ ва адолат дастурига биноан танлари-
дан жудо қилинсин. Навкарларнинг гуноҳлари тафтиш
этилиб, ҳар қайсисининг қилмишларига мувофиқ жазо
ва жаримага тортилсин. Қози калонни зиндонга ташла-
ниб, Шайхул исломни мансаб олийсидин азл этилсин.

Қўл қўйдим: Маҳмуд Торобий».

Торобий (*халққа*) Сизлар раъингизни қилингиз баён.

Маъқулми?

Халқ. Маъқул! Маъқул!

Золимларга йўқ омон!

Ҳоким. Чин сўзми бу?

Торобий. Чин сўз.

Ҳоким: Бўлма пушаймон!

Торобий. Сени ғарқ этибди эллар кўз ёши.

Оташ ота. Кўлимга кирсайди дунёнинг тоши.

Барини мен сента ағдарар эдим!

[Бир қисм халқ, ҳукм этилганларни олиб чиқиб кетадилар]

Шамсиддин Маҳбубий (*Торобийга*):

Зулм ақлига тегіш мол-мулк не бұлу?р?
Торобий. Мусодара бұлу.
Етим-есир, фақирларнинг
Рўзгори тўлу.
Юринг кенгашайлик бу хусусни ҳам.
(чиқиб кетадилар).

[Асирликдан қутилган қизлар ва ҳунармандлар киради]

Хор

Қизлар — Дилларга чаман баҳор очилди,
Дард кетди-ю, кўз хумор очилди
Қайдан бу сабо эсибди, дўстлар,
Толе гули рангдор очилди.

Ҳунармандлар — Сургарди ажал оёғимиздан
Тун эрди кундуз фироқимиздан.
Кўз ёшларимиз оқарди ёлғиз
Озодликка иштиёқимиздан

Қизлар, эрлар — Дилларга чаман баҳор очилди
Дард кетди-ю, кўз хумор очилди
Қайдан бу сабо эсибди, дўстлар,
Толе гули рангдор очилди.

Оташота. Айтинг, қани Жамлам.
Қани, ул, нури дийдам?
(Едгор ва Торобий киради)

Едгор (қизларни ҳаяжон билан бир-бир кўздан кечиради)
Эл кулди бу дам юртда, жонон қани, айтинг,
Сизлар-ла асир ул моҳитобон қани, айтинг,
Даҳшатли бўрон ул гули қайларга совурди,
Жисмимдаги руҳ, қалбдаги шўх қон қани, айтинг?
Бечора йигит сўргали қайларга йўқолсин.
Бахтининг қаро иплари қайларда чувалсин,
Кўксинда ғазаб тўлқини ул кимдан ўч олсин,
Дунёга қуёш сингари ул жон қани, айтинг?

Қизлардан бири — Оҳ, бечора, Жамила опам,
Ҳоким олиб қолганди уни.
А, шундайми?

Иккинчи қиз. — Йўқ, йўқ, Мухаррам,
Янглишасан. Тўсинбой тулки
Тилаганди уни.

Бошқа қизлар — Рост, рост!
Торобий — Маълум. Илдам қочган у ифлос.
(Едгорга)

Ахтар ва топ!

Оташота — Сен ёшсан, югур!
(Едгор бир неча киши билан кетади)

Торобий — Саркардалар, аёнларнинг моли кўп,
Халқдан олган, қолдирмаган бирон чўп.
Мусодара қилмоқ бўлдиқ молларин.
Йиғиб келинг. Лекин таламоқ ясоқ
Хазинада бўлса — сизники қар чоғ!

(Халқ кўплаб, рақс тушиб аста-секин чиқади)

Халқ — Букилганди қаддимиз, кўтарилдик ҳой-ҳой,
Мўғулдан ўч олишни яхши билдик ҳой-ҳой
Қайси зolimга боқсанг, у албатта бой-бой
Карвон билан моллари келар эди той-той
Қани энди бермасин, олганларин, ҳой-ҳой
Аъён, садр, саркарда ҳолингга вой, вой-вой.
Қийганларинг шоҳона тўн, еганларинг мой-мой,
Энди бизга чўзиб қўй барчасини ҳой-ҳой.
Торобийнинг зарбини тотиб кўргил ҳой-ҳой.

IV акт

[Саҳна. Тўсинбойнинг ҳовлиси. Ҳовли атрофи шарқча уй-айвонлар билан ўралган. Супада бир тўда чўри қизлар кашта тикиб ўтирадилар].

Чўри қизлар хори — Ер-ошнолар қайдалар,
Ширин адолар қайдалар.
Сийналар тўлди аламга
Тонгги саболар қайдалар!
Игналар санчар кўнгилни
Тақдир эрмиш зим-зиё.
Изғирин қийратди гулни,
Этди офтобдан жудо.
Эрта-кеч қайнаб тошадир
Кўзларимиз бир булоқ.
Қим билан қиз дардлашадир
Тунда юлдузлар узоқ!
Ер-ошнолар қайдалар,
Ширин адолар қайдалар.
Сийналар тўлди аламга
Тонгги саболар қайдалар?

[Оқсоч келади. Катта ўғур ва дастакни бир ёққа қўйиб,
қизлар ёнига боради]

Оқсоч — Гандан хабарларинг борми? *(наст овоз билан)*

Биринчи қиз — «Миш-мишлар»га бизлар зорми?

Иккинчи қиз — Ҳар куш янги гийбат, «миш-миш».

Оқсоч — Йўқ, жудаям галати иш *(наст овоз билан)*.

Учинчи қиз — Қаттиқ сўзланг, шивир оий

Тўртинчи қиз — Тилни кесиб гунг мисоли

Бармоқ билан сўзлаш керак!

Биринчи қиз — *(оқсочни кўрсатиб)*.

Нега мунча ола-зарак?

Оқсоч — Бир зум қулоқ беринг, қизлар,

Ими-жимни билмайсизлар

Бешинчи қиз — Қулоқ сизда

Оқсоч — Пақ шу бугун

Икта қул, бешта қарол

Қочишибди

Биринчи қиз — Нима учун?

Иккинчи қиз — Эрлар шамол

Учинчи қиз — Бизларда йўқ қанот-қуйруқ!

Тўртинчи қиз — Уларнинг ҳам йўли тўсинқ.

Бешинчи қиз — Тўсинбойдан қочиш қийин.

Оқсоч—Энди улар яшар эркин
Биринчи қиз—Қайтармасми уларни бой?

Оқсоч—Бир ғалвирчи—шу аτροφдан—

Бош кўтармиш; эл азобдан
Қутулсин деб, боғламиш бел,
Бизникилар ўшанга эл!
Мўғулларга жуда ёвмиш
Бамисоли сув, оловмиш!

Қизлар—Вой бечора! Ғалвирчи денг!

Оқсоч—Бу тўғрида демангиз гинг:

Бека хафа бу хабардан

I қиз—Майли, ерга гинсин буткул

II қиз—Яратилган у заҳардан.

III қиз—Ғалвирчидан айланайин:

Мени сотган эди мўғул!

V қиз—Вой, мени ҳам!

I қиз—Мени қамчин

Билан саваб бошим ёрган,
Чўлда ойлаб яланг оёқ
У судраган қалин қордан.

IV қиз—Уйимизни ёққан мўғул

V қиз—Отам-онам ўлдирган ул

Оҳ, ғалвирчи, оҳимизни
Эшитиб-да, жонимизни
Қутқарсайдинг бу зиндондан.

[Бека хос каниз билан пайдо бўлади. Қизлар жим бўлиб тикишга бошлайдилар. Оқсоч шоша-пиша ўғурни туйишга киришади].

Бека—Ғуж бўлибди илонлар!

Қирилиб кет баринг ҳам

(Хос канизга)

Айтаман-ку, қўзғолма,
Гаплаштира! Воҳ эгам!

Булар бало! (бир қизга) йўталма!

(Хос канизга) Хайри, Бодоқ, Сифат қани?

Хос каниз—Ошхонада.

Бека—Тез чақир!

Юнг савасин ҳаммаси

[Хос каниз кетади. Бека кашта тикувчиларнинг ҳар бирининг ёнига бориб, тикишини текширади].

I қизга—Қўлинг қурсин, ишинг кир.

II қизга (*ер тепиб*). Гулни эгри солибсан.

III қизга (*қулоғидан чўзиб*). Пишитмабсан ипакни!

IV қизга—Илдамроқ торт, қолибсан.

V қизга—Аҳ, бузибсан жиякни!

[Айвоннинг четига ўтиради. Хос каниз билан уч қиз чиқади. Қизлар ҳовлига пўстак солиб, юнг савай бошлайдилар].

(Хос канизга) Бор, ўсмадан олиб чиқ!

(каниз кетади).

(Юнг саваган қизларга):

Қулоғим битди, секин!

(Ўз-ўзига) Ишларим бари пишиқ.

Эрим лақма бетайин
Мен оқ десам қорани,
Ишонади — қолади.
Устимга у уч хотин
Олди — қани? ютди жин:
Ўлдирдим бирисини.
Куйдирдим иккисини!
Ўзим бош молга, жонга.

(Қизларга) Боқманг уён буёнга!
[Хос каниз ўсма ва ойна келтиради. Бека ойнага қараб,
қошига ўсма қўя бошлайди.]

Бека (куйлайди) Қора кўз бошқага хуштор
Кўксинда бошқа илинж бор.
Соқолнинг янтоғи қурсин,
Дил мўйлаб майсасига зор.
Бу қошлар мисли қаламдир,
Ўмадан ҳусни санамдир
Туйнукдан боқмадинг эй ёр,
Кўксимда² лим тўла ғамдир
(юнг савовчи³ қизларга)

Ахир мени қилдиларинг кар!

(жаҳл билан ўрнидан туриб жўнайди):

Биринчи савовчи — Букун чиён ютганга ўхшар.

II савовчи — Қулоқларинг ситилиб оқсин!

III савовчи — Қаттиқ урсанг, ёпар қулоғин

Секин урсанг — қилади зуғум

Оқсоч (белларини ушлаб) Вой белим, вой! Қолмади мадор.
[Қашта тикувчи қизлар ҳам энди ёйилиб, гаплашиб иш-
лайдилар].

Хос каниз — Кучларингиз етгани қадар
Ишлайверинг

Оқсоч — Бекамга ўлим!

Юнг савовчи қизлар (куйлайди):

Савағичим, санбитим

Сава, сава бетиним

Юнгдан кафан тўқилсин

Бекамизга бежирим!

Сава, сава тинма, қиз,

Бахтсиз экан ачамиз.

Қаллиқнинг узугини

Қаро гўрда тақамиз

[Тўсинбой Жамилани етаклаб киради. Қизлар ағрайиб,
аста-аста ўринларидан турадилар].

Тўсинбой (Жамилага) — Мана, жоним, даргоҳимиз бу
Бу ерларда кўрмайсиз қайғу.

(қизларга) Мана сизга янги бир ая!

Оқсоч (четга) Қийик каби ҳуркак бечора

(Тўсинбой ташқари чиқади)

I қиз — Қиз ҳуснда экан ягона!

II қиз — Омон топмас бекадан бу қиз

Хос каниз — Қўрқманг, синглим, биз ҳам одаммиз

Жамила — Қошки ўлсам ғамсиз, аламсиз

(куйлайди):

Мен билсам эди қайғу бўлур менга насиба

Ийд кунлари ҳам қўймас эдим қўлга хинони
Мен билсам эди ўгда куяр мангу бу сийна,—
Ешлик чоғи тарк айлардим ерни, самони.
Билсайдим агар севгига заҳр солгай илонлар,—
Жаннат эса ҳамбормас эдим севги диёри.
Қисмат бўрони орзу гулин узди, совурди,
Қимларга етар хаста, ғариб оҳи-фиғони?
Қайларда кезар кўз ёши-ла дардли баҳодир
Э, кўҳна фалак, ҳеч аяма энди балони!

Қизлар. Хор:

Йиғлама, қўй, бошинг омон бўлсин
Сенга ўгоним меҳрибон бўлсин
Ойнинг ярни қоронғи, ярми ёруғ,
Тилагинг, мақсадинг равон бўлсин.
Дардимиз кўп, юракни бооган қон
Сен каби бизга ҳам бу ер зиндон
Йиғлама, биз ҳамиша дўст бўламиз,
Тангри шояд бахт айлагай эҳсон.

Оқсоч—Сотиб олдимни бой?

I қиз—Е, олиб қочди?

Жамила—Юртдаги золимлар ўз заҳрин сочди.

II қиз—Тақдирдан йиғламамг, хизмат қиламиз
Биз сизни жондан ҳам азиз биламиз.

III қиз—Бечора!

IV қиз—Бечора!

V қиз—Бу—йўқсул қиз.

Оқсоч—Қашшоқ оиланинг балки ёлғизи.

[Бека киради. Ранги ўчган. Кўзларида ғазаб. Лекин
ўзини бепарво тутишга киришади].

Бека (Жамилага яқин келиб) Нонкўр бўлма, ҳай қиз, йиғи
яхшимас

Урганиб қоласан, бошинг
кўтар, бас

[Тўсинбой киради. Оқсочни имлаб, шивирлайди]

Тўсинбой. Ужарлигини синдир, яхши кийинтир!

Оқсоч (Жамилани қўлидан ушлаб.) Юринг мана у уйга,
олинг бироз дам.

[Жамила бойга бир ўқрайиб, оқсоч билан бир хонага
киради. Бошқа қизлар ҳам кетадилар]

Тўсинбой (хотинига—айбдорларча). Қалайсан, соғинг
динг мени, бойвуччам?

Бека (маккорларча юмшоқлик билан)

Қутлуқ бўлсин, эржон, попуқкина қиз.
Менга йўлдош бўлар, дилғирман ёлғиз.

Тўсинбой (ҳайрат билан четга)

Е, пирай! Сўзлари холвадек ширин
Охири бахайр бўлсин.

(хотинига)

Мен лекни

Сендан ўзгасига қўймайман кўнги,
Аммо баъзан... дилни алдар бирон гул.

Бека. Яхши чшонаман. Бироқ бу ерда
Совуқ хабарлар бор. Неча қарол, қул
Қочибдилар. Замон ғавғоли эмиш

Тўсинбой (соқолини қашиб-қашиб).

Ҳа, ҳа, ёмон, кўп ёмон —

Жуда хунук иш.

Ташвиш тортма, орқа кенг,

Қўлларим узун.

Тутаман, қўлимда бўлишар маймун.

(Қулбошини чақиради)

Қулбоши. Хўш, оға, не юмуш?

Тўсинбой. Каллаварам, ит.

Қулбоши. Гуноҳим йўқ, оға.

Тўсинбой. Қулларни йиқит.

Барининг пойига кишан ур маҳкам.

Бека. Ҳа, нонга тўйдирма, сувга қондирма!

Қулбоши. Оёқ-қўлларини боғлайман илдам.

(чиқиб кетади).

Тўсинбой (хотинига). Қизларга ҳазир бўл, кўздан қочирма!

Бека. Кўнглингиз тўқ бўлсин, темирдан панжам.

(Қулбоши киради)

Қулбоши. Доруға чақирар.

Тўсинбой. Айт, кираверсин.

Бека. Овга судраса у, борманг жонгнам.

(кетади)

[Доруға киради, ҳаяжонли]⁴

Доруға. Қандай кунга қолдик, биласизми, бой?

Тўсинбой. Тўнини тескари кийибди эл чин

Доруға. Торобийни мушти оғирми шундай?

Доруға. Уйимни босдилар тўсатдан шу тун

Талон, ёнғин, ур-сур... худди дев ўйин.

Базўр қочдим, лекин бола-чақадан,

Уруғимдан жуда ташвиш тортаман.

Хавфсираб минг ёққа боқиб қаргадай,

Сизникига етиб олдим, қадрдон.

Бу ерлар ҳайтовур етмайди бўрон.

Тўсинбой. Йом чиқарган баҳодир,

Жанг ишида энг моҳир,

Ун минглаб қўшин сурган,

Ҳар қандай ёвни урган —

Сиз туман доруғаси.

Қочдингиз Торобийдан.

Пасткашнинг яроғидан

Доруға (ерга қараб). Қўшиндир қанот-қуйруқ

У юлинди, учиш йўқ!

Тўсинбой. Чиқинг меҳмонхонага.

Сўнг кенгашамиз яна.

[Доруға ташқари чиқади. Тўсинбой ҳовлидаги хоналардан бирига киради. Бека ўзининг хос канизини сургаб

келади.]

Бека. Тутақаман, сўзим қайтарма,

Жуда ўткир заҳар тайёрла.

Бугун қизда бор йнғи-снғи.

Эрта боқсанг эр билан иноқ.

Бойга ёқар ҳусни, қилиги.

Чидамайман бунга ҳеч бир чоқ.

Қ а н и з. Мен тангридан қўрқаман, бекам,
 Бу энг ёмон, жуда чиркин иш.
 Умрбод бу бўлур катта ғам
 Б е к а (*қоврилиб*)⁵. Менда асло бўлмас ачиниш,
 Мени ҳозир бир аждаҳо бил,
 Истагани ютаман енгил.
 Бажар, ёмон бўлар ўзингга,
 Билки, тупроқ тўлар кўзингга!
 [Каниз тараддуланиб кетади. Жамилани кийинтириб
 олиб чиқиб, супага ўтқизадилар].
 Б е к а. Саруполар муборак?
 Ж а м и л а. Қонли панжа урдилар кўнглим сари,
 Севгини тилди зулм кир ханжари.
 Шунча зийнатдан гўзалдир бўз кафан.
 Соф юракни безагай ишқнинг зари.
 Бойга мен эрмак бўллоймайман сира.
 Бунча бемаъно хаёл бор кўксида!
 Қабрим узра очилар бир тоза гул —
 Дунёга ёр бўсасидан хотира.
 Б е к а (*четга*). Бунча кеккаймаса!
 Димоғу фироқ!
 (*қизларга*)
 Келтирларинг ҳар хил таомдан мўлроқ.
 (*Хос канизга*)
 Элт, бекангга шарбат қуюб бер шу чоқ
 Х о с к а н и з (*четга*). Қишини заҳарлаш! Энг оғир гуноҳ!
 Йўқ ўзим ичаман — ўламан ногоҳ.
 (*Жамилага*)
 Юринг, тезроқ юринг!⁶
 Ж а м и л а. Йўқ, кўтармас дил?
 Қ а н и з. Қаршингизда менга ўлмаклик енгил!
 Ж а м и л а. А! Нима?
 Қ а н и з. Ҳеч нима!
 [Олиб кетади. Шу вақтда ташқарида шовқин]
 Б е к а (*қаттиқ қўрқинчда*). Вой дод! Қароқчилар!
 Т ў с и н б о й (*югуриб уйдан чиқади, ярим кийинган ҳолда*).
 Қимлар ғалва қилар!
 (*Атрофга аланглайди*)
 Мальунлар! Гадоёллар!
 (*хотинига*)
 Олгинни яшир!
 [Нарвондан томга чиқиб кетади. Қизлар уйларга беки-
 надилар]
 Б е к а. Қароқчилар! Вой дод! Қизлар, кел, оғир! [букчайиб
 ўтириб қолади. Едгор киради, қаршидан Хос каниз кў-
 риниб, қочмоқчи бўлади]⁸.
 Е д г о р. Ҳай қиз, тўхта! Тўсинбой қани?
 Жамила, янги қиз, келтирдими у?
 Қ а н и з. Ҳа, келтирди! Кимсиз?
 Е д г о р. Айт мани.
 Едгорман.
 Қ а н и з. Ҳа, ғалвирчи бу!
 Е д г о р. Шогирдиман!

- [Каниз югуради. Одамлар кириб, уйларни ахтара бошлайдилар. Қизлар ҳам бирин-сирин чиқадилар].
- Одамлардан бири *(боғланган доругага)*.
Айт, қаерда бой?
- Едгор. Тўсинбойнинг ажали бизда.
(одамларга)
Қочган бўлса, тушларинг изга
[Жамила ва каниз чиқади. Жамиланинг қўлида коса].
- Жамила. Оҳ Едгор! Тушми бу?
(Йигитнинг қучоғига отилади)
- Едгор. Жоним, қуёшим!
Энди йўқ ғам, андуҳ, энди йўқ ҳижрон.
- Каниз *(беканинг тепасига келиб)*
Ич бун! Ажалим кеч қолди бир зум
Биз яшаймиз, сенинг ҳаққингдир ўлим!
[Бека жим. Каниз унинг бошини кўтаради]
Ҳуши йўқ!
- Каниз. Қўябер!
- Оқсоч. Тўрда узансин!
[Каниз косани улоқтиради. Жамила безакларни улоқтиради]
- Жамила *(Едгорга)*. Қилич бер! Душманлар мени ҳам танисин!
- Едгор *(унга қилич беради)*.
Бу ердаги қуллар, чўрилар озод!
- Қизлар. Кишанлар узилсин, зиндонлар барбод!

V акт (IV акт ҚА-да V акт бўлиб келади)

- 1478—1481 Чигатой хоннинг саройи. Мўғул хонларининг тарзида безалган. Тўрда тахт. Эшникларда ясовуллар. Овдан қайтган Чигатой — қўлига бургут қўндирган ҳолда нўёнлари ва яқинлари билан кириб тахтга ўтиради. Бургутни қушчисига беради.
- 1500 Чигатой хотини киради...
- 1503 Бош нўён Хабаш Амидга
- 1506 Хабаш Амид *(таъзим бажо қилиб)*
- 1508 Юрт ишида асло йўқ чигил
- 1510 Елдай елар чопарлар ҳар кун
- 1516 Юришларга улар ҳозирлар
- 1536 Малика ховучига олиб, тамоша қилади-да, яна қутига ташлайди.
- 1544-*Йўқ.*
- 1545—1546 [Хабаш Амид қутини олиб кетади. Бундан кейин ҳар хил кийинган гуруҳ-гуруҳ қизлар кириб, турли рақсларни бажарадилар. Чигатой бу вақтда чағир ичиб ўтиради. Энг кейинги қизлар тўдаси куйлаб рақс этади]
- 1563-дан кейин ремарка:
[Парвоначи киради]
- 1564 Парвоначи *(Чигатойга)*
- 1570 Кундуз нўён
- 1572 Не тил билан айтсин ожиз қул?
- 1575—1666-ҚА-да *(62—65-бетлар)* йўқ.

VII акт (V акт ҚА-да VI акт бўлиб келади)

- 1668-*Иўқ*
 1669 Б а р а т
 1672 Юр, сен қара чапда тепадан
 1676 Б а р а т
 1680 М а ҳ а м а д ш а р и ф
 1683 Б а р а т
 1684 Бу чол ҳар вақт йигитдан афзал
 1689 Қутиб турамиз
 1691 Недир душман кучи режаси
 1697 Рухсат этинг, тугади бардош
 1698 Х о л п о ш
 1703 Пиёда бўл, отлиқдай жанг қил!
 1718 Соғ қолмайди биздан ёв сафи
 1719 [Торобий ва Маҳбубий кетади]
 1720—1741-*ёзилиб устидан чизиқ тортилган.*
 1742—1743 [Холтош, яна икки киши Тўсинбойни тутиб келадилар].
 1753-*дан кейин:*
 Е д г о р. Қузғунлар еми — эт, мой
 1757 Қимир этмай ётибди бу
 1781 Ҳангамани қўй, тулки!
 1782 Х о л т о ш
 1784 Х о л п о ш
 1787 Айт яхшиликча, маккор!
 1794 Тилингни кес, ифлос, шум
 1796 Булар бари эл одам
 1806-*Иўқ.*
 1817 А, нима?
 1821 Д у к ч и
 1824—1825 [Халқ уни дўппослаб бир томонга улоқтирадилар].
 1825-*дан кейин:*
 Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й (*Торобийни бир чеккага олиб*)
 Азиз дўстим, нохуш бир хабар:
 Қарманадан душманга лашкар
 Келмиш яна
 Т о р о б и й (*ташвишланиб*)
 Мана бу чатоқ!
 Мудофаа қилурмиз узоқ
 Лекин босмоқ энди кўп қийин
 Кучимизни қилиб эҳтиёт
 Қурашурмиз. Керакдир сабот
 Ш а м с и д д и н М а ҳ б у б и й.
 Халқ кўксига солайик имон.
 Чўчитмасин ҳар қандай қурбон!
 Т о р о б и й. Ишонч катта қуролдир, зафар
 У билан эш туғилур аксар
 [Шу вақтда бўрон туриб, ёмғир қуюди. Чақмоқлар чақнайди].
 1828-*Иўқ.*
 1830 Е д г о р
 1836 [қатта бир тошга ўтиради, ўйга ботиб, аста куйлайди]:
 1839 Ҳар ҳақиқатдан менга юрт эзгу.
 1842-*дан кейин:*
 Офтоб барча дилга дўст бўлгай,
 Эсажак хуш саболар ҳар ёндан.

- Зулм сари наъра тортгил, ой, ер, кўк,
 Кўзгалиб тоғлар ёвнинг бошига чўк.
- 1843—1844 Қолмагай ҳеч бу юртда гадолар,
 Эр эсанг, ҳақ йўлинда қонинг тўк!
- 1845 [Торобий бўронга қулоқ солади]
- 1848-*Ийқ.*
- 1850—1875-*ўрнида қуйидагилар ёзилган:*
 От қўйишга шайланар мўғул,
 Уқ отишга бошлади илғор.
 Баратвой ҳам жавобга тайёр.
- Торобий. Кўрсатинг мардлар бугун
 Ким қортолу, ким қузгун
 Йўлимиз ё зафар, ё ўлим
 Ҳур виждонлар қул бўлмас бир зум!
 Евга яшин бўлсин қиличлар.
 Оловлансин ғазабдан ичлар!
- [Чопар югуриб киради]
- Чопар. Евга кўмак келар бир ёқдан.
 Уз кўзим-ла кўрдим узоқдан
- [Торобий тепага югуради]
- Муҳаммад Шариф. Кўмакчи бўл ўзинг, ё, олло!
 Шамсиддин Маҳбубий. Еғилмоқда қайдан бу бало?
- [Торобий тепадан тушади. Хафа]
- Торобий. Боринг, айтинг, тез келсин Ёдгор.
(Шамсиддин Маҳбубийга)
 Бари отлик...
- Шамсиддин Маҳбубий. Ҳар мушкулга бизда сабот
 бор.
- Торобий. Биз учун жанг қонли бўлғуси...
 Тепадагилар. Маълум... Булар душман гуруҳи
 Тик келмоқда бизнинг томонга
 Ташна экан шекили қонга!
- Торобий. Еғдиринг ўқ, ёғдиринг қалин.
 Рост зарб билан тўзғитинг барин.
- [Тепадагилар ёйларини тўғрилаб югурадилар, бир на-
 фасдан кейин «Бизга кўмак!» деган садолар эшитилади.
 Торобий ҳайратда].
- Торобий. Душман найранг қилган бўлмасин!
 [Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий тепаликка чиқади.
 Бир зумдан кейин қувониб пастга отилади. От дукури
 эшитилади. Саҳнага Жамила ва Оташ ота отда кира-
 дилар. Жамила отдан сакраб тушиб, Торобийга таъ-
 зим қилади].
- Жамила. Омонмисиз, ҳурматли устод!
 Торобий. Сени кўриб кўнглим чексиз шод.
- Жамила. Онам? Ёдгор?
- Торобий. Шукур, саломат
- Оташ ота. Соғингандим сени бағоят...
(қучоқлайди)
 [Жамиланинг онаси киради, қизига ташланади. «Жа-
 милам! Кўзимнинг нури! Ростдан сенмисан? Жамилам?
 Ғамингда ўлаёзган эдим!»]
- Торобий *(Жамилага)*. Ақл ҳайрон. Сўйла, айт бизга.
 Жамила. Мана келдик хизматингизга.

Можаромиз жуда ҳам узун...
 Бухородан биз қочдик бир кун
 Душман тутиб олмасин дея,
 Одам юрмас тоғ диёрига
 Юзландик биз. Яшадик ғорда,
 Бир вақт бизга учради гуруҳ,
 Умри бўйи чеккан дард-андуҳ,
 Безор экан бари мўғулдан.
 Минг азоб-ла банддан қутилган.
 Улар билан бўлдик ҳамфикр.
 Тилларимиз, дилларимиз бир.
 Қайда мўғул кўрсак чанг солдик.
 Қиличини, отини олдик...
 Саргузашт кўп, қай бирин айтай?
 Оташ ота. Не-не кунлар кечирдик бай-бай!
 Жамила. Ва ниҳоят эшитдик сизни,
 Катта давруқ, ғалабангизни.
 Сизга етмак учун шошилдик.
 Торобий. Қўлдан келган қадар иш қилдик.
 Аммо бугун энг қатъий уруш.
 Зўр куч билан ёв қилди юриш.
 Жамила. Бу ниятда босдик оғир йўл.
 Торобий. Эл қизсан, яша, бахтли бўл!
 [Едгор киради, Жамила билан ҳаяжонли кўришади].
 1879 Душмандан озоддир бизнинг ҳур тупроқ.

ҚА га оид парчалар

- 544—618-*Бир бет қоғозга (18-бетда) ёзилган.*
 1 Бир дам унутилмас асл номингиз
 2 Азизлар, фарзандлар, алвидо
 3 [Навкарлар асирларни уриб ҳайдайдилар].
 660—671-*бир бет қоғозга (25-бетда) ёзилган.*
 671 Қабул этинг, улуғ ҳоким, узрим бор.
 869 —*Бир бет қоғозга (36-бет) ёзилган.*
 [Ҳоким, бир кўп амалдорлар, аскар бошлиқларни
 билан қочиб киради].
IV акт алоҳида қоғозда берилган.
 1 «Хос каниз» «қизлар боши» деб берилган.
 2 Юрагим лим тўла ғамдир
 3 «Юнг савовчи» «юнгчи» деб берилган
 4 [Доруға киради, ғоят умидсиз]
 5 Б е к а (юлиниб)
 6 Юринг, илдам юринг
 7 Ж а м и л а. Кўтармайди дил
 8 [∞ Едгор киради, шовқинни билмак учун қаршидан
 чиққан қизлар боши қочмоқчи бўлади]
 9 [Қизлар боши косани ерга уради...]
 1667—1719-*Икки бет қоғозга (63—64-бетларда) ёзилган.*
 1667—1668 [Бухоро қалъасига яқин бир майдон. Қуролли халқ мў-
 гул ҳужумини кутмоқда]
 1684-дан кейин:
 Едгор. Бу кунларнинг нашъаси баланд.
 Маҳамадшариф. Бўйинлардан узилган каманд

- Б а р а т. Қорачар ҳам тўкди катта кўр
 Бериш керак ота, тигга зўр
 Душманларни ағдарсак бугун
 Маҳамадшариф. Халқ кучига тоб бермас малъун
 1694 Дукчи.
 1696-Йўқ.
 1697 Жанг қилайлик, тутади бардош
 1706-дан кейин Торобий давом этади:
 Евда куч кўп, отлиқ, пиёда...
 Уз юртининг қадрини билган,
 Озодликни эҳтиром қилган
 Ҳар бир инсон кўрсатур гайрат
 (Баратга)
 Тўдангни ол, бор олға Барат
 Ев ўртасин ёрмоқ — вазифанг
 Б а р а т. Сиз буюрган жойда қилгум жанг
 1707 Шамсиддин Маҳбубий (Торобийга)
 1708-Йўқ.
 1713 Унг қанотга бошлиқ бўл, лекин
 1715 Душман сафи бузилгач, кескин
 1719-дан кейин:
 М а р ғ у б а (Едгорга)
 Қани, шу паллада Жамила бўлса
 Олам нурланса-ю, кўнглимиз тўлса.

Асарнинг оққа кўчирилган автографи (ОкА)⁸

- 5 Ж а м и л а (куйлайди)
 41 Сен қишлоқнинг гўё Лайлоси!
 42 Бошқа бир қиз
 43 Мажнуннинг йўқдир ҳисоби
 54 [∞ бошлайди. Шу вақтда ёдгор ∞]
 72 Е д г о р (куйлайди) (Мк)
 151 Уста Маҳмуд ёқимтой киши
 155 [Шу вақтда қизларнинг ∞]
 165 Қўл бола қилиб бўлар
 178 [Бояги қизлар келишади]
 198 Он-баон бахти қаро дилларга ғам тоши чўқур
 200 Уста Маҳмуд дуруст, бажосиз
 241 Эй бойқиш, бойқиш наққош
 243 Холинга шуқр эт, йўлдош
 274 Рафиқам юз тирнаб сочини юлди
 302 Балоларни дафъи қил, оллоҳу
 309 Балоларни дафъи қил оллоҳу
 536 [Шу вақтда Жамиланинг ∞]
 550 Улар бир тўда ахлат
 568 М а р ғ у б а (куйлайди)
 586 [Едгор бақариб ∞]
 402 (келини Марғубага)
 686 [чағир ичиб куйлайди]
 699-дан кейин:

⁸ Бу вариантнинг машинкада кўчирилгани ҳам бор. Улар ўртадаги фарқлар қавс ичида (Мк) кўрсатилади.

[Бир тўда қизлар кириб, куй билан рақс бажарадилар,
бажариб, чиқиб кетадилар] (ОкА)
[Бир тўда қизлар кириб, куй билан рақс бажарадилар]

Х о р

Осмоннинг тўп-тўп юлдузи,
Еримнинг бордир гул юзи.
Бир кулса агар нуридан
Тун бизга бўлур кундузи.
Тақимга тушмиш қора соч
Бахт йўли қайда, бизга оч!
Пойингга диллар интизор,
Сен дема йўлдан нари қоч!
Базмингда бўлсак бирдами,
Қўлингдан ичсак косани,
Май бирла ҳуснинг маст этиб,
Оташдан ёқсак сийнани.

[Қизлар яна бир неча рақсларни бажариб, чиқиб кетадилар] (Мк)

- 782 Жонлар кудир, дил уйн минг пора бўлибди (ОкА)
810 Бир зумгина бўлди қизгин жанг (ОкА)
889 Галвирчига ўлим яқин
933 [жеркиб ташлаб куйлайди]
961 Олиб келиб бир-икки навкар
1002—1003 Мин, орқанга қизингин ҳам ол.
Қишлогингга сен отни бурма
1008 Тоғни, горни қилингиз макон
1018—1019 [Чол Тангриқулни қучоқлайди. Ҳаммалари
1020 Т ў с и н б о й (*навкарлар билан кириб*)
1028 Т а н г р и қ у л (*жиддий*)
1036 Е д г о р (*куйлайди*)
1231 Х а л қ (*хор*)
1257—1258 Ҳар кун ўйлашади анвоъи бож-хирож
Ҳар кеча ўйларда талон ва торож
1285 Таланган, ўртанган мамлакат учун
1297 Орқасида юзлаб баҳодир
1328—1330 [Торобий тўлқинланади. Унинг ҳаракатларида урушнинг ∞]
1342 Т о р о б и й (*куйлайди*)
1378 У истайди ёруғ, соф турмуш
1381 Бухорони олгач, у замон
1408-дан кейин ремарка:
[Ёдгор индамайди. Боши солинган]
1409 Е д г о р (*куйлайди*)
1439 Кўринг, халқнинг иши бу (ОкА)
1500 [Чиғатойни хотини]
1503 (*Бош вазир Хабаш Амидга*)
1506 Х а б а ш А м и д (ОкА Мк)
1520 Давлатингиз бўлмасин завол
1527 Х а б а ш А м и д
1532—1534 [Хабаш Амид бир мулозимга ишорат қилади. У бир қути келтиради. Хабаш Амид қимматбаҳо ∞]
1539 Х а б а ш А м и д

- 1625 Қўшин беринг, мен элтай ёвга
 1628 (Хабаш Амидга)
 1630 Х а б а ш А м и д
 1677 Чин маҳкамми, қараб чиқ бир-бир!
 1689 Кутиб турамиз
 1696 Бошқа бири
 1698 Х о л п о ш
 1794 Тилингни кес, ифлос, шум
 1866—1875. *ОкАда 72-саҳифанинг орқасига ёзилган ва қаерга олиниши кўрсатилган.*
 Мк да йўқ.
 1875 Бахт юлдузимиз туғди букун, мангу чарақлар (ОкА)

ОкАга оид парчалар

- 551—576-*бир бетга ёзилиб, «18 бетга» деб кўрсатилган.*
 554—555 [Жамиланинг онаси Марғуба юлиниб кириб келади.
 Бўри Нўённинг қаршисига боради]
 560-дан кейин ремарка:
 [қизига отилади]
 561 И к к и н ч и а ё л (Бўри Нўёнга)
 563 Б и р ч о л. Бу турмушдан яхши қаро ер.
 583—618-*бир бетга «2» рақами қўйилиб ёзилган:*
 583 О т а ш о т а (Бўри Нўёнга ўдағайлаб)
 588 Севгим учун тўкасан кўп хун!
 598-*Йўқ.*
 599-600 [Мўғул ∞ Ҳар икки ёқдан бир нечалар яраланар].
 606 (келини Марғубага)
 608—609-*Йўқ*
 612 Оломонни қутуртирган сен
 617—618 [Бўри Нўён асирларни олиб, тезлик билан жўнаб қолади]
 803—1032-4 *саҳифа ёзув қоғозининг ҳар икки томониغا ёзилган.*
 818 Тўполоннинг бир томири бор
 825 Сиёсатда жудаям хомсиз
 837—839-*ўрнида ремарка:*
 [Бўри нўён Тўсинбой билан киради. Бўри нўён Тўсинбойнинг арзини сўзлайди].
 861—889-*ўрнида:*
 Қ о з и к а л о н. Яхши одам кўринади бу
 Т ў с и н б о й (ҳокимга эгилиб)
 Унутмайман сизни мангу
 [Чопар киради, қўзғолондан хабар беради]
 Ҳ о к и м. Тайёр бўлинг, жўнаймиз ҳозир.
 Қуритамиз тухумин тақир.
 896 Ш а й х у л и с л о м. Ваъз этишдир элга вазифам.
 901 Ғалвирчининг қирилар тухуми.
 920 Кўп қишлоқни ҳоким ёндирар
 924 Хурсанд бўлингиз, ёш бекам
 931 Хурсанд бўлингиз, ёш бекам.
 931 дан кейин ремарка:
 [Жамилани етаклаб олиб чиқмоқчи бўлади. Жамила уни нафрат билан итариб юборади].
 933-*Йўқ.*

- 954-Йўқ.
 962 Қизни олиб қочайин бадар
 1016 Севги дилда ёнган бир олов
 1030 Буюргани уйланар бир кун
 1176—1199-бир бет қоғозга ёзилган
 1176 Биринчи савдогар
 1179—1180-Йўқ.
 1185 Этмакчилар душманга лекин
 1190 қайси аҳмоқ жаллодлар учун
 1192—1193 Биз уларнинг пойладик йўлини
 Роса чандиб оёғу қўлин
 1196 Менга аён энди барча сир
 1291—1350-5бет қоғоз (19X11,2)га ёзилган.
 1303 Дадил бўлинг, титраманг бир он
 1313 Изин бергил, Торобий, бизга!
 1317 [Бир гуруҳ халқ билан Едгор жўнайди]
 1317-дан кейин:

Муҳаммад Шариф.

Раҳм айлагил, ё, улуғ раҳмон!

Торобий (атрофдагиларга)

1332 Шамсиддин Маҳбубий [унинг йўлини тўсади]

1343 Қўксимда ғамлар чайқалур

1345 Эл халққа интилган чоғи

1350-дан кейин:

[Қоронғи қуюқлашади. Торобий одамлари қайтади. Ораларида ярадорлари ҳам бор]

Торобий. Жангда чишиқамиз — ёш, қари ботир

Ҳозир тунга киринг, тун бизга чодир

Куч йиғиб чиқармиз яна қуёшга

Олармиз юз бошни ёвдан бир бошга!

[Ҳаммалари тепанинг орқасига тушиб кетадилар. Бир насадан кейин ваҳшиёна қийқириқ билан мўғуллар саҳнадан югуриб ўтади].

Парда

Планлар ва қайдлар

Адибнинг шахсий архивида «Маҳмуд Торобий» либреттосининг турли ўринларидан кўчирилган чала қўлёзмаси ҳам сақланган. Унда асарнинг ҳар хил пардаларидан парчалар бор. Алоҳида бир қоғозга қуйидагилар қайд этилган:

МАҲМУД ТОРОБИЙ

I, II, III қизлар керак эмас
 Хунармандлар хори керак.

Ўзбек хори

1-картина

Мўғул хори

1. Жамила

1. Жамила

2. Ёдгор

2. Ёдгор

3. Торобий

3. Торобий

4. Тўсинбой

4. Тўсинбой

5. Дарвеш

5. Дарвеш

6. Бўри нўён	6. Қози калон
7. Қози калон	7. Бўри нўён
	8. Маҳбубий
	9. Қоражон
	10. Ҳоким.

Эски учинчи акт бутунлай олиб ташланади.

Булар ҚА ва ОКА ларда йуқ

Алоҳида қоғозга қуйидаги парча ёзилган:

I

Е д г о р (*ясанган-тусанган*)

Ҳай, яхшилар, қани марҳамат.

Д у к ч и. Тўй муборак бўлсин, азамат ўғлон!

Т о р о б и й. Юртга ҳам тўй кирсин, эл бўлсин хандон!

Тўёна учун йўқ ёнимда чақам.

Ана келин пошша... хай, кел, Жамила!

[Жамийла ўртоқларидан уялиб, яқин келади]

Мана ғалвирни ол, бошингда рўзгор.

Илоҳим икковинг мангу қўша қари

[Ҳамма хурсанд, кулишади]

Ж а м и л а. Шоҳона совғадан менга бу афзал.

Е д г о р (*кулиб*). Тез югур. Шолини оқлайбер дангал!

[Жамила кетади]

Т о р о б и й (*Едгорга маънодор*)

Бу оқшом саҳрода қонли базм бор.

Е д г о р. Бораверинг устод, тангри бўлсин ёр.

[Узоқдан аёлларнинг тўй ашуласи. Торобий дўконига чий тутиб, илдам жўнайди. Едгор ҳам кетади. Дукчи, темирчи ишни йиғиштира бошлайди. Шу вақтда тўполон. Нўён қизларни, ҳунармандларни йиғдиради].

О д а м л а р. Торобий қаерда? Ҳозир у даркор!

Кулфатда сўзига, ақлига эл зор...

[Жамилани олиб кирадилар]

XXX (Қизлар боши косани ерга уради)

Араб алифбесида алоҳида қоғозларнинг (6 саҳифа) 48—53-бетларига ёзилган IV парда 2-кўриниш бор.

IV парда

II кўриниш.

[Бухорода Санжар саройи, ҳашаматли бир хона]

Қ о з и к а л о н. Бу қандай ҳол, бу нима ахир?

Жоҳил, нодон ғалвирчи ҳоким.

Унга бутун халқ топинадир.

Битди ортиқ сабр-бардошим.

Барча улуг зотлар бўлди хор.

Гадо бўлди қанча давлатдор

[Паузадан сўнг]

Барча садр, сайд, уламо,

Менга яхши ошино,

Қутиртираман барни,

- Оломон бошлиқларин
Ичига солғум низо.
Қочиртирдим Бўри нўённи
Яна қанча бегу боённи.
Бунга торгсин бошқалар жазо
[Атрофни аланглаб, чақиради]
Ҳай, қоражон, мунда кел иним!
[Қуролли навкар — Қоражон киради]
Яна янги ишларимиз бор
Бажарурмиз — тангри мададкор.
Қ о р а ж о н. Унутмайман ичган қасамим.
[Иккинчи эшикдан чиқиб кетадилар. Бошқа эшикдан Маҳмуд
Торобий киради]
Т о р о б и й. Мана олий Санжар саройи.
Деворларда гул тиллакори
Улуғ одам эди, оқибат,
Тақдир солди бошига кулфат.
Эл ишини қилмоқ барқарор
Жуда оғир, бўлмасанг хушёр.
Ҳар қадамда чалғуси бало
Тиш қайрайди душман доимо
[Маҳбубий ва Ёдгор киради]
М а ҳ б у б и й. Барча мўғул амалдорлари
Элни эзган барча ситамкор,
Адлинг билан бўлди шармисор.
Ишни олди эл саркорлари.
Т о р о б и й. Золимларни халқ ҳукм қилсин,
Халқ нимадир, улар хўб билсин!
Ё д г о р. Кашшоқларга улашдик мол-ҳол
Бари хурсанд, қўлида қурол.
Т о р о б и й. Йўл қўймангиз талон-торожга,
Кийим-таом беринг мухтожга.
Асло ноҳақ тўкилмасин қон.
Халқ рўзғори бўлмасин вайрон.
Адл, қонун ҳар ишда раҳбар,
Лекин ёвдан бўлманг беҳабар
[Ёдгор ва Маҳбубий чиқади. Торобий ёлғиз ўйга
чўмади. Навкар киради]
Н а в к а р. Кўп сайдлар кирмоқ тилайди.
Т о р о б и й. Нима шовқин? Кирсинлар, майли.
[Ун чоқли сайдлар киради]
И с а и д. Жоҳил, нодон, йиғиштир ишни!
Улуғларга қайрама тишни
Нақ елканга минибди шайтон,
Дилингда ҳеч қолмабди имон.
И с а и д. Биз пайғамбар ва чаҳор ёр
Авлодимиз, шак қилма зинҳор.
Юзинг қаро тангри қошгида,
Қул бўлурсан лаънат тошида.
Т о р о б и й. Ғмонликми ишим, ажабо?
Юртимизни қора бир вабо
Қаби босган мўғулни урдим,
Эл ғазабин мўғулга бурдим.
И с а и д. Сен фитнангга барҳам бер тамом.

Тилагимиз шу — хулмас калом
Ужар бўлсанг ўқиймиз лаънат.
Имонингни қоплайди зулмат.

Сени диндан ҳайдаймиз шу он.
Бошқа саидлар. Сени урур шариат, қуръон!
[Торобий вазиятида эзилганлик, чуқур қайғу барқ
уради. Лекин бирдан тетикланиб саидларга мурожаат
қилади]

Торобий. Қўнглимда чайқалган жўшқин дарё бор,
Бу дарё халқимга тоза муҳаббат.
Мен унинг асири, менга у куч-ёр.
Умримга, йўлимга нурдир у албат.
Ҳақиқатдир менинг дийним, имоним,
Элим орзусидан унган виждоним!
[Саидлар ғазаб билан қарғаб,⁵ саройни тарк этадилар.
Навкар Қоражон кириб, хат топширади. Торобий хатни
ўқийди]

*Бу каминага яқин кунларда энг қабиҳ жиноятнинг сирли пар-
даси очилди. Юрт ва улуснинг баҳодир сардори Маҳмуд Торобий
жанобларининг хотираларини бу мазмундан огоҳ қилмоқни лозим
билдим, токи янги жиноят, фитна-фасодларнинг йўлига сад чеккай-
лар. Бул мазмун шундан иборатдирки, ўлим жазосига ҳукм этилган.
Бўри нўён Тўсинбой ва ҳоказо гуноҳкорларнинг зиндондан кочиб
кетмаклари ҳаргиз тасодиф эмас экан. Сизга дўст кўринган Шам-
сиддин Маҳбубий, Ёдгор каби мунофиқлар улардан кўп миқдор
симу зар олиб, душманлар юзига зиндон эшикларини очиб қўйган-
лар. Хаста ва ожиз ётгоним учун мактуб билан огоҳлантирмоқдан
ўзга чора топмадим.

Муҳаммад Дарвеш».

Торобий. Э воҳ! Бу қандай ҳол? Даҳшатдан дилим
Гўё муз парчаси! Тез борай пири
Жиноят томирин чуқур айлар фош.

Қоражон. Кулингиз тилайди бир лаҳза бардош
Торобий. Сўзла, йигит, не гап?

Қоражон. Дарвеш кулбада,
Ўлим оғушида ётар...

Торобий. Сафсата!

⁷ Қоражон. Номаълум кимсалар ўлдирмиш уни.
Енидан чиқибди ушбу мактуби.
Қотиллар шошганда қўлга илмаган...

Торобий. Олчоқлар пок қондан хазар қилмаган
⁸ [Маҳбубий ва Ёдгор киради]

Маҳбубий. Биродар, эл иши топмоқда равнақ
Хўш, айтинг не ҳол бу?

Ёдгор. Титрайсиз шақ-шақ.

Торобий. Азиз дарвеш ҳалок, мана мактуби
⁹ [Маҳбубий хатга тикилади. Ёдгор ҳам хатга
энгашади].

Маҳбубий. Ҳайҳот! Бу на тўҳмат, йиқил эй фалак!

Ёдгор. Чиндамайман, ёрил, ёрил ай, юрак!

Торобий (қуйлайди) Пок инсон эдинг аламда пишган,
Ҳикмат қуши бирла роз этишган

Қонларга белабди фитна тиги
Дарвеш, ўзинг офтоб эмишсан!

Маҳбубий. Солди бошима балони олчоқ.

Едгор. Дунёни тун қучди, тоқатим тоқ.

Кўзлар, ситилинг, умид рўё.

Ҳақликка гувоҳ ёлғиз халлоҳ!

[Ҳаяжонли оломон киради. Дарвешнинг ўлдирилганли-
гидан,¹⁰ жиноятдан ҳамма ғазабли]

Торобий. Орамизда юрибди илон

Биз янчармиз уни беомон

Қўрмак лозим дарвешни илдам,

Ҳақпарварга тутайлик мотам

Маҳбубий. Дилингизда қолмасин гумон,

Боғланг мени, жазоланг шу он.

[Қўлларини чалкаштириб, Торобийга тиз чўкади]

Едгор. Пешонамга юқтирмайман доғ,

Е инон, ё бошимга йиқ тоғ!

Торобий. Инонаман, дилларингиз пок.

Бир маккор бор, у бўлгай ҳалок.

Тафтиш айланг, ҳақиқат қуёш,

Кесилади қай қўл отса тош.

[Бу қарордан ҳамма хурсанд. Қози калон, Қоражон
ўнғайсизланади.

¹² Узоқдан келган чопар киради]

Чопар. Кўшин сурмиш Қораچار нўён.

Кўкни босди қоп-қора тўзон.

Торобий. Биродарлар, юрингиз ишга —

Қўрғонларни маҳкам этишга!

[Ҳамма дув ҳаракат қилади]

ПАРДА

II рим рақами қўйилган, пастки ўнг томони йиртилиб кетган
бир қоғозга шу парча ёзилган:

[Торобий билан Арслонбек киради]

Нўён. Бу ким?

Тўсинбой. Бу ғалвирчи. Бузуқларга бош.

Нўён. Емонларга ҳар вақт ўлимдиё йўлдош.

Торобий. *(Нўёнга мурожаат этади).*

II пардага қўшимча.

I Ҳоким *(қози калонга)*

Ёв ичига боринг, бўлинг ҳийлакор,

Қўринингиз унга жуда тарафдор.

Ҳар бир ишдан бизга берингиз хабар,

Енг учида тутинг ханжар ва заҳар.

Қилурмен ижро.⁹

(чиқиб кетади)

миниб учди бир томон

[Тагриқулнинг кетидан баъзилари отилади]

⁹ Кўп нуқта қўйилган ўринлар йиртилган.

ҳаётни янчар бу бўрон
(ган) бир чоғ.
ман йиғ...

нақилларга зеҳн солади)

2 рақами қўйилган яримта қоғозга шу сўзлар ёзилган:

III парда

САНЖАР САРОЙИ

Торобий халқ ишини бошқаришда. Қурол-асбоб тўпланади. Савдогарларни қамайдилар. Қози калон Торобийнинг яқин одами каби кўринади. Елғиз қолганда Қоражонни чақириб, маслаҳатлашади. Мўғул амалдорларидан Бўри нўён ва бошқаларни яширин бўшатиб чиқариб юборади. [Уларга танилмаслик учун сандиқдан тўнлар чиқариб кийдиради].

Четлари йиртилган алоҳида бир қоғозга қуйидагилар ёзилган:
Жамиланинг арияси. (II акт)

Дардларим уммон ичинда, мен бу дам кимга дей?
Қалб тирик, кўзлар тирик — оҳ, мен нетиб гўрга кирай?
Қайда инсофу адолат, айтингиз, саркардалар?
Ишқу орзу гуллаган кўнглим нетиб вайрон қилай?

Сизда йўқми раҳму шафқат? Тангри, бу вақшат нима?
Элтингиз, гўрга тиқингиз! Меҳр бор ер кўксиди!
Мен ўлимдан ҳўрқмагайман, сиз ўлимдан ҳам қаро
Ҳақ қарор топгай. Оҳам тор бўлур зулм аҳлига.

Кўкрагимда севги қайнар, менга дўстлар барча ёр
Барча эркислар бу юртда ҳақ сўзига интизор
Дўстларим олгай қасос қонли курашга отланиб.
Э, қаро юзли балолар, сиз бўлурсиз шармисор!

Алоҳида бир бет қоғозга уч юлдуз қўйиб, қуйидаги шеърлар ёзилган:

Менга юрак, жон эдинг, ҳақ йўлида маржон эдинг,
Йўлларимни нурлаган сен хуршиди тобон эдинг.
(2 мисра сиёҳда ёзилган, қолгани қора қалам билан)

Эй улуг дўст, сен мени тарк айладингми — мангулик?
Мен нечук бардош қилай, сен менга гўё жон эдинг.
Хасратингда абадий инграр кўнгил, инграйди жон.
Қай разилнинг тиғи тўқди пок бадандан шунча қон?
Алвидо, дўст, алвидо, алвидо, эй дўст, ҳур инсон.
Йўлларимни нурлаган сен хуршиди тобон эдинг.
Алоҳида уч бет қоғозга қуйидагилар ёзилган:

«Қўшимчалар ва ўзгартишлар»

1. — Жамила иккинчи пардада шундай мазмундаги ария куйлаши керак:

Мен ўлимдан қўрқмайман, лекин сиз одамсиз, йўқми?

Инсондаги энг олий туйғуларни — муҳаббатни ҳазон қиласизми?

2. (биринчи қисмда) Жамила уларга ялинади. Кейин улардан нафрат қилади. Ишқ номига кураш, золимларни йўқотиш ҳақида фаред қилади.

3. Суд иккинчи актнинг охирида. Торобий отда киради. У: «Мўғул ҳокимияти йўқ. Бухоро озод, Боғлангиз уларни. Суд эълон қилмоқ керак.

4. Торобий учинчи актда дейди: «Биз халқни тузатдик, Бухорони олдик, ҳокимларни асир олдик. Уларни жазо кутади. Мен ёмон иш қилдимми? Нега менга сайдлар тўсқинлик қиладилар? Мен ҳақиқат учун курашмадимми?

5. Жамила мавзун. Менинг гўзал қизим борди. Ҳусни ҳаммани беқарор қиларди. Мен ҳаммани қутқардим. Қани, лекин ўз қизимни кўра олмаймаман. Дарвеш, қани қизим? Менга қайдан бундай азоблар!

6. Дўстлик темаси: мен сизларга суянаман. Сизлар борсиз, мен ёлғиз эмасман. Ёдгор, сен ўғлимсан. Жамилани севасан, ниҳоят биз енгамиз.

7. Дарвешнинг ўлими устида Торобийнинг аҳволи. Драматизм кучли бўлиши керак. Чунки фожиа уни сорситган.

8. Торобий аввалги ҳақиқатларни ютаётганини сўзлайди. Ҳаяжон билан. Ҳақиқат қаерда? Бу Ёдгорнинг қонли қўлими? У Дарвешни ўлдирганми? Йўқ, балки маккорликдир.

Сўнги сўзи: Қайда ҳақ? Қайда макр? Қандай топғум ҳақиқатни.

9. Охирида: Ёдгор! Қиличини суғур, қўл-қўлга бериб, жанг қиламиз.

IV акт. I саҳна. Жамила узоққа қарайди. Одамлари ҳам унинг буйруғини кутиб, тикилиб турадилар. Кейин қайрилади. Одамлар ўтиради. Ария. Мазмуни. Ҳамма ёқ тинч. Жанг йўқ, лекин менинг кўнглим бетинч (қолгани аввалгича). Охири: Мана, менинг дўстларим.

2. Жамила Тўсинбойни кўриб, юзини ёпади.

Тўсинбой дейди: Мен камбағал одамман. Сенинг номингни эшитиб келдим. (Жамила ва Тўсинбой орасида савол-жавоб).

— Сен камбағалларданми?

— Ҳа, камбағаллардан.

— Нима билан исбот? Ва ҳоказо. Қасам ичади.

Тўсинбой. Кейин Жамила юзини очади.

V акт.

1. Осада Бухары. Атака врага. Рушатся дома. Народ. Крик. Шум. Тараби успокаивает народ. Народ внимательно слушает. (содержание речи). Народ успокаивается. Народ верит Тараби. (Хор небольшой).

2. Новая атака. Народ разбегается. Тараби на башне.

3. Ядгар появляется. Атака ответа. Ядгар задумался. Ночь. Ария. [Оқшом юлдузи. Араб алифбосида: Муҳаббат. Торобийнинг кўзларида шубҳа бор. Бўхтонлар юради].

4. Қазы-калон и Қараджан. Оружие послано. Иадо послать весть. Қараджан: есть — способ». Ядгар поймает его. Навкарлар (араб шрифтида) киради ва уни банд қилади.

5. Опять атака. Тараби. Пыль. Подлог врагу. Вооружить народ. Что случилось. Зачем же ты здесь. (араб алифбосида). Ёдгор: «Мен

Жийояткорни тутдим. Душманга хат юборар экан». Шу вақтда Торобийга хатни олиб келтириб берадилар. У ўқийди. Қози калон киради. Торобий, қурол йўқ, бу нима? Қўлингми? Буйруқ: Иккисини ўлдирларинг. Қоражон ялинади. Қоражон тезгина ҳақиқатни сўзлайди. Қози калон унга «жим тур» дейди. Торобий уни ўлдирди. Ханжар билан. Яна бир неча қаҳрли сўз. Шу вақтда янги тревога. Финал. Торобий: «Жанубий дарвозага! Шарқ дарвозасига» Торобий ва Едгор тепада. Улар кўради: аёл ўз отряди билан жангга кирди. Едгор: «ёрдамга бор!» Ўзи ҳам кетди. Финал.

Бир кичик кепак (23X14,5) қоғозга қуйидаги парча (рус алифбесид) ёзилган:

I ч о п а р

II ч о п а р. Йиқилди дарвозалар

Посбонларни найзалар

Жуда катта қўзғолон.

III ч о п а р. Кўтариб болта таёқ

Урар бизларни шақ-шақ,

Келади тўкиб кўп қон

IV ч о п а р. Қора халқ кўп шаҳарда,

Навкарлар парча-парча,

Оломон мисли бўрон!

Алоҳида бир бет қоғозга рус алифбесид қуйидаги мисралар ёзилиб, устидан русча таржимаси берилган. Саҳифа четида «Вставка № 2 на об. стр. 2-ой» деб қўйилган.

Е д г о р. Чўпон бўлиб най чалдим,

Билдингми дил армонин?

Ж а м и л а. Пойламакдан мен толдим

Ишқнинг жонли навосин

Е д г о р. Елларга боғладим гул

Топширдими сенга, ёр?

Ж а м и л а. Келарми дедим булбул

Боғим бўлгач чаманзор.

Шу қоғознинг орқасид а ёзилган:

Т о р о б и й. Ҳа иш вақти бўлди-ку, ишлайлик

Меҳнат инсон ғурури — ишлайлик.

Яна бир бет қоғозда қуйидагилар ёзилган (рус алифбесид, таржимаси билан):

Е д г о р. Тингладингми най чалдим?

Ж а м и л а. Овозинг найдан гўзал.

Е д г о р. Еткиздими ел номам?

Ж а м и л а. Боғчамда гул сенга зор.

Е д г о р. Сайрарми булбулларим?

Ж а м и л а. Сен ҳам булбул, ҳам баҳор.

МАҲМУД ТОРОБИИ

Либретто плани*

* Араб алифбесид ёзув қоғозига ёзилган. Қўлёзма 6 актдан иборат (8 бет). Унинг машинкада кўчирилган (7 бет) икки нусха си бор. Бу план I қўлёзма нусханинг мазмунини акс эттиради. Планд а Торобий ўлими олдидан байроқни Едгорга топширади ва халқ мўғуллар устидан ғалаба қозонади. Қўлёзмада эса Торобий тирик қолади.

I акт

Тороб қишлоғи. Қўча. Қўчанинг муолишида Маҳмуд Торобийнинг дўконхонаси. Қарши томонда бир дучки ва бир чилангар дўконхонаси: Маҳмуд Торобий ғалвир ясаш билан овора. Уткинчилар: эзилган деҳқонлар ва қўллар. Бир гадой бўлади. Овозини бара-ла қўйиб, дунёнинг қайғу-жафоларидан шикоят қилиб куйлайди. Ҳамманинг диққатини жалб этади. Торобий унга тикилади. Уни бир вақтлар Бухоронинг энг моҳир ҳунармандларидан бўлганини билади. Торобий мўғул зулми остида хароб бўлган шаҳар ва қишлоқлар ҳақида, гадойлик даражасига тушган ҳунармандлар ва деҳқонлар ҳақида сўзлайди. Гадей кўп шаҳарлар ва қишлоқларни кезиб, ҳар ерда фақат ёнғин, жабр-зулм кўрганини баён қилади. Ҳамма хафа. Торобий ҳақиқат ва адолатнинг албатта ғалаба қозонишини, эзилган халқ мўғуллардан қасос олишга тайёр эканини ва Бухорода Шамсиддин Маҳбубийдек олим ҳам шу фикрда эканини сўзлаб, одамларга далда беришга тиришади, ҳам бир мактуб чиқариб, буни Шамсиддин Маҳбубийдан олганлигини билдиради. Гадей кетади. Яна ҳунармандлар ишга берилдилар. Қарши ёқдан Жамила сопол кўзада сув олиб келаркан, суюкли йигити қарол Ёдгор учрайди. Бу учрашувдан ҳар иккиси хурсанд. Торобий уларни ўз боласидай кўради. Уларнинг тезроқ тўй бошлаши кераклиги тўғрисида самимий хазиллашади. Жамила уялгансимон илдам жўнайди. Ёдгор катта дарахтга суюлиб орқадан тикилиб қолади. Тўсинбой (маҳаллий феодал) пайдо бўлади.— Жамилага кўзи тушиши билан: «Ҳусни ажаб тўлишибди». Эсизки, уни бир қарол олади» деб тажанглашади. Ёдгор Жамилага бўлган муҳаббатини куйлайди. Куй битиши билан узокдан сурон кўтарилади. Одамлар қочган, эшиклар тамбаланган. Болалар, аёллар йиғлашган. Торобий хушёрланади. Шу вақтда бир неча мўғул саркардалари ва бир тўда қуроли навкар кириб келади. Тўсинбой мўғул саркардаларига таъзим қилиб, хизматларига тайёрлигини билдиради. Мўғуллар Чиғатойхон учун энг яхши ҳунармандлар ҳам бир қанча гўзал қизларни юбориш кераклигини айтадилар. Тўпланган одамлар бу таклифдан қалтирайдилар. Тўсинбой ғоят маъқуллайди. Навкарлар энг яхши темирчи, шоҳи тўқувчи, заргар, аслаҳачи усталарни уриб-суриб йиға бошлайдилар. Кейинги ўн чоғли қизларни олиб келадилар. Тўсинбой қараб, булар орасида Жамила кўринмайди. Бир-икки навкарни олиб югуради. Жамила асирлар орасида. У — дадил. Мўғулларга нафрат билдиради. Ёдгор ханжарини суғуриб мўғулларга ўзини ташлайди. Торобий уни айиради — ўзини беҳуда нобуд қилмасдан, катта курашга тайёрланишни уқтиради. Жамиланинг кекса бобоси Оташ ота йиғлаб, саркардаларнинг оёқларига йиқилади. Набирасини тилайди. Мўғуллар сира эътибор бермайдилар, ҳунармандлар билан қизларни олиб жўнайдилар. Халқ ғамгин хайрлашиб қолади. Торобий халққа мурожаат қилиб, йиғи-сиғи фойда бермаслигини, унда-мунда мўғулларнинг йўлини тўсиш ва бурчакда ўлдириш билан натижа чиқмаслигини тушунтиради. Умумий қўзғолонга чақиради.

II акт

Сахро. Кечқурун. Ёдгор тепада кузатувчилик постида Жамилани эслаб ашула қилади. Ҳар нав қурол кўтарган халқ: ҳунармандлар,

деҳқонлар ва қуллар. Торобий ҳаракатига қўшилиш учун атрофдан янги-янги кучлар келмоқда. Едгор билан бир-икки қуроли киши икки савдогарни тутиб келадилар. Булар Исфиҳондан тўрт эшакка қилич юклаб келаётган эканлар. Чодир ичидан Торобий чиқади. Қилични қаерга ва ким учун олиб бораётибсизлар, деб сўрайди. Савдогарлар дудмол жавоб берадилар. Торобий: «Мўғулларга қилич бериб, зулмга зулм, қонга қон қўшишга йўл қўймаймиз» деб қиличларни мусодара қилади. Халқ шу ондаёқ зўр қувонч билан қиличларни олиб, белларига тақиб оладилар. Бухородан олим Шамсиддин Маҳбубий етиб келади. Торобий билан кўришиб, Бухородаги аҳволни баён қилади. Торобий Бухорога тантана юриш эълон этади.

III акт

Бухорода маҳаллий ҳоким саройи. Ҳашамат зўр. Ҳоким Яловоч, қози, шайхулислом ва бир кўп мўғул аскар бошлиқларининг ўлтириши, Чигатой номига шароб ичадилар. Тороб қишлоғига борган саркардалар Тўсинбой билан бирга кирадилар. Чигатойхон учун тайёрланган совғалар ҳақида ҳокимга сўзлайдилар. Ҳоким қизларни кўришни истайди. Олиб кирадилар. Бу ердагилар жуда маъқуллайдилар. Тўсинбой ҳокимга мурожаат қилиб, Жамилани ўзи учун сўраб олади. Жамила ҳокимга, асирликдан кўра ўлимга рози эканини куйлайди. Тўсинбой ўз давлати — бойлигини мақтаб, қизни кўндиришга ҳаракат қилади. Шу вақтда бирдан чопар кириб, қўзғолончилар — халқ Бухоро дарвозаларидан бостириб кирганини, мўғулларни қираётганини сўзлайди. Ҳамма паришон. Жамила ашула айтади. Тўсинбой навкарларга ақча бериб, уларнинг ёрдами билан Жамилани олиб қочади. Кўп ўтмасдан Торобий, Шамсиддин Маҳбубий, Едгор билан қўзғолончилар босиб киради. Мўғул саркардалари ва маҳаллий амалдорлар Торобийни фисқ-фасоҳчи, пасткаш ғал-виричи деб атайдилар. Торобий ўз ҳунари билан, ўзининг соф юраги билан фахрланади. Ҳашаматли саройларда ўтириб, халқ қонини ичувчиларга нафратини билдиради. Бу ердаги улуғларнинг барини асир қилади. Торобий мўғул бошлиқларининг ва маҳаллий феодалларнинг мол-мулкни мусодара қилишга фармон беради. Кейин мўғул улуғлари устидан Шамсиддин Маҳбубий ҳукмнома ўқийди. Бир қисмини ўлимга буюрадилар, бир қисми зиндонга жўнатилади. Халқда катта қувонч. Ўйнайдилар, куйлайдилар. Едгор асира қизлар орасида Жамилани кўрмасдан ташвиш тортади. Торобий Жамилани қидириб топиб, озод этишни буюради. Халқ қиличини яланғочлаб, найзаларини ҳавога кўтариб, унинг сўзини маъқуллайди.

IV акт

Тўсинбойнинг даргоҳи. Катта хона. Ҳашаматли уйлар. Тўсинбойнинг тўртта хотини бор. Қуллар, чўрилар хизматда. Суюкли бош бекадан ташқари, ҳамма бундаги ҳаётни ўзи учун зиндон деб билади. Бош бека ўзидан пастдагиларга зулм қилади. Тўсинбой Жамилани олиб киради. У жуда хурсанд. Жамиланинг атрофини чўрилар, оқсочлар қуршаб олади. Жамила ўзини қаёққа уришини билмайди. Севгини ва эркин ҳаётни эслаб, қайғуриб, куйлайди. Чўри қизлар унга ачинадилар. Лекин қўлларидан ҳеч қандай ёрдам келмаслигини сўзлашга мажбур бўладилар. Бош бека яқинлашиб, Жамилага кўзи тушиши билан ранги ўчиб, ичдан қалтираб

кетади. Жамила гўзал бўлгани учун «эримни ўзига ағдариб олади» деб ўйлайди. Тўсинбой оқсочларни чақириб, Жамилани тездан ювиб, тозалаб, кийинтиришга буюради. Оқсочлар Жамилани олиб чиқиб кетадилар. Тўсинбой истироҳат қилгани бир хонага кириди. Бош бека ўзининг ишончли чўрисини чақириб, Жамилани қандай қилиб йўқотиш ҳақида кенгашади ва заҳарламоқчи эканини сўзлайди. Чўри «ёш ва гўзал қиз, увол» деб эътироз қилади. Бош бека заҳар тайёрлашга уни мажбур этади. Бошқа чўриларга даров зиёфат асбобини тайёрлашни буюради. Катта супага гиламлар солиб, дастурхон ёзилади. Жамилани оқсочлар пардозлаб олиб келадилар ва гиламга ўтқизадилар. Бош бека одамларни кўзини чалғитиш учун, уни юпантиришга тиришади. Жамила ундан ёрдам сўрайди. Таомлар келтирадилар. Ҳалиги чўри бош беканинг ишорати билан Жамилага пиёлада заҳарли шарбат тутади. Жамила олиб ерга қўяди. Шу вақтда ташқарида бирдан шовқин кўтарилди. Жамила ола-зарак бўлиб ўрнидан сапчиб туради. Ҳамма саросимада. Шовқинни эшитган Тўсинбой чала-чулпа кийинган ҳолда уйдан югуриб чиқади-да, нарвондан томга интилади ва кўздан ғойиб бўлади. Ёдгор билан бир тўда халқ босиб кириди. Жамила ўзини йигит қучоғига отади. Эғнидаги заррин кийимларни ечиб улоқтиради ва бўйнига таққан дурларни узиб ташлайди. Ёдгор Тўсинбойнинг қулларини, чўриларини озод қилади. Заҳар тайёрлаган чўри пиёладаги заҳарли шарбатни олиб, бош бекага тутади: «Ич, ўзинг буни!» деб қичқиради. Бош бека пиёлани уриб ерга ағдаради ва қочади. Ёдгор Тўсинбойни тутиш учун халқни бошлаб чиқади.

V акт

Чигатойхон саройи. Чигатой тахта. Вазирлар, беклар, Чигатойга соқийлар чоғир тутиб турадилар. Чигатой ўзига қарашли турли ўлкалардан келган совғаларни, гўзал қизларни, қимматбаҳо буюмларни қабул қилади. Бундан кейин базм бошланади. Мўғулча, хитойча, эронча рақслар бажарилади. Шу вақтда Тўсинбой ва бир неча қочқин мўғул саркардалари кириб келадилар ва Чигатойга Бухородаги қўзғолонни баён қилдилар. Чигатой дарғазаб. У қўлидаги олтин қадаҳни ерга уриб, бақириб ўрнидан туради. У саркардаларга ўдагайлайди: «Мен жаҳонгир Чингизхоннинг ўғлиман, отамнинг қиличи билан забт этилган ерларни сенлар бир ғалварчига таслим этиб қочдиларингми?!» дейди. Саркардаларни шу онда қиличдан ўтказишга буйруқ беради. Тўсинбой катта маблағ тўлаш шарти билан жонини сақлайди. Чигатой ўзининг синалган беги Қарочор Нўенни чақиртиради. Қўзғолонни босиш учун қўшин ташкил қилишни буюради. Қўшин Чигатойга ўз садоқатини билдириб, йўлга чиқади.

VI акт

Бухоро ташқарисиди дала. Торобий ўз кучларини уюштириш билан овора. Торобийнинг қоровулликка юборган йигитлари Тўсинбойни тутиб келадилар. Халқ ундан нафратланади. Торобий мўғул қўшини тўғрисида маълумот сўрайди. Тўсинбой ўжарлик қилади. Торобий уни халқ ихтиёрига топширади. Оломон дўппослаб ўлдиради. Торобий Ёдгорни аскар бошлиғи қилиб тайинлайди. Жамила

қурол кўтарган. У Ёдгор, Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий билан бир сафда. Мўғулларнинг ҳужумга ҳозирлангани маълум бўлади. Жамила билан Ёдгор видолашади. Мўғуллар ҳужум ясайдилар. Халқ уларни улоқтириб ташлайди. Торобий оғир ярадор. Халқ чуқур қайғуда. Лекин Торобий ўлим олдида байроқни Ёдгорга топширади. Халқни омонсиз курашга чақиради. Унинг сўзи билан илҳомланган халқ ҳужумга ўтади. Мўғуллар қочади. Халқ жуда кўп улжа туширади ва ўз галабасини байрам қилади.

ТОРОБИЙ¹¹

I. Қоронғи кеча. Сахро. Бир неча қуролли шахс мўғул отрядларини йўлини кесмоқ учун кутиб ўтиришади. Булар ичида ғалвирчи Маҳмуд Торобий. У — бошлиқ. Унинг яқинлари — укалари Али Муҳаммад ҳам ҳамқишлоғи қарол Ёдгор. Икки савдогар Исфиҳондан олиб келаётган тўрт эшак қилич билан дуч келади. Қиличларни мусодара қиладилар. Ёдгорнинг севгилисиз Жамила қишлоқдан хабар келтиради — Тўсинбойникига мўғул дориғалари, саркардалари келганлигини билдиради.

II. Тороб қишлоғи. Маҳмуд ўз дўконхонасида ғалвир билан овора. Қишлоқда бирдан ҳаяжон-сурон кўтарилади. Ҳамма ҳарёққа чопган, эшикларни тамбалаган. Болалар, аёллар фарёд қиладилар. Маҳмуд хушёрланади. Тўсинбой билан бирга мўғул саркардалари — бир гуруҳ навкар билан пайдо бўлади. Яхши ҳунармандлар ва гўзал қизлардан бир гуруҳ жамлаб, Чигатойхонга юборилиши кераклигини билдирадилар. Темирчи, заргар, шоҳи тўқувчи, аслаҳачи усталарни мўғул навкарлари судраб уй-уйидан йиғиб бошлайдилар. Тўсинбой қишлоғидаги гўзал қизлар ҳақида мўғулларга маълумот беради ва Жамилани ҳам келтиришга буюради. Жамилани унинг кекса бобоси билан олиб келади. Тўсинбой унга ошифта бўлади. Ўзи уни олиб қочишни орзу қиладилар. Ёдгор қаршилик кўрсатади. Натижасиз: Маҳмуд халқни қурол кўтаришга, мўғулларни қиришга чақиради. Халқ тайёр эканлигини билдиради.

III. Оқшом. Маҳмуд Торобий бошлиқ халқ оммаси — асосан ҳунармандлар, деҳқонлар ва қуллардан иборат — Бухорога яқин бир тепаликда тўпланишади. Халқнинг Маҳмудга эътиқоди баланд. Бухородан Маҳмуднинг тарафдори Олим Шамсиддин Маҳбубий келиб, шаҳардаги аҳволни баён қиладилар. Торобий тантана билан Бухорога юриш қиладилар.

IV. Бухорода ҳоким даргоҳида ҳашаматли бир хона. Бу ерда Маҳмуд Ялавож, (Чигатойхон номидан Мовароуннахрни идора қилувчи ҳоким) қозий, Шайхулислом ва мўғул аскар бошлиқларининг ўлтириши. Жамила билан асир қилинган бир тўда қизларни олиб келадилар. Қизни Тўсинбойга совға қиладилар. Шу вақтда чопар халқ қўзғолони ҳақида билдиради. Ҳамма паришон. Тўсинбой Жамилани олиб қочади. Бир қисм қўзғолончилар билан Ёдгор келади. Улуғларни асир этади.

V. «Санжар» саройи. Маҳмуд Торобий шу ерни ўзига қароргоҳ қиладилар. Халқ мўғул саркардаларини боғлаб олиб келадилар. Маҳмуд Торобий ҳоким табақаларининг молларини мусодара этишга буюради.

¹¹ Араб алифбесинда ёзилган. Қўлёзманинг машинкада кўчирилгани ҳам мавжуд.

VI. Чигатойхоннинг саройи. Хон тахтда. Ўзига қарашли ўлкалардан келган совғаларни — гўзал қизларни ва қимматбаҳо буюмлар — қабул этиш билан машғул бўлади. Базм. Мўғулча, хитойча, эронча рақслар. Асирликдан қочган Тўсинбой билан бирнеча мўғул саркардалари кириб келадилар. Ғазабланган Чигатойхон қочқин саркардаларни ўлдиришга буюради. Тўсинбой катта маблағ тўлаш шарти билан жонини сақлаб қолади. Чигатой кўзғолонни босиш учун Қарочор нўён деган эътиборли бир бекни катта қўшин билан юборади.

VII. Бухорога яқин далада Маҳмуд Торобий душманга қаршилик кўрсатиш учун ва кучларини тайёрлаш билан машғул. Укалари Муҳаммад ва Алини ҳам Едгорни аскар бошлиғи қилиб тайинлайди. Ўзи олдинги сафда. Жамила ҳам қурол кўтарган. Уруш олди-дан Едгор билан видолашади. Мўғуллар сурон билан ҳужум ясадилар. Халқ жиддий қаршилик кўрсатиб, ниҳоят душманни улоқтириб ташлайди. Мўғуллар қочади. Халқ ўз ғалабасини байрам қилади.

I (II вариант)¹²

ТОРОБИЙ

I. Қоронғи кеча, саҳро. Бир неча қуролли шахс мўғул отрядларининг йўлини кесмоқ учун пойлаб ўтиришади. Булар ичида ғалвирчи Маҳмуд Торобий. У — бошлиқ. Торобийнинг яқинлари — укалари Али ва Муҳаммад ҳам қарол Едгор.

Буларнинг ҳар бири мўғул жабр-зулмини кўп тортган одам. Улар мўғуллардан шикоятландилар. Торобий уларга умид, ишонч беради. Ой кўтарилди. Саҳро нурланади. Торобий тепаликка чиқиб узоқдан бир нима пайқаганини сўзлайди. Едгор қилич ялангочлаб югуради. Орқасидан бошқа йигитлар боради. Икки савдогарни ушлаб келадилар. Булар Исфаҳондан тўрт эшакда қилич олиб келаётган эканлар. Торобий сўроқ сўрайди. Қиличларни тортиб олади, савдогарларни бўшатиб юборади. Шул вақтда Тороб қишлоғидан Жамила келади. Бу — Едгорнинг севгилиси. У, қишлоқда, Тўсинбойни кига (маҳаллий феодал) мўғул аскар бошлиқлар ва амалдорлари келганлигини билдиради. Торобий бу қиз билан қишлоққа жўнайди. Йигитлар далада қолади.

II. Тороб қишлоғи кўчаси. Бир чеккада Торобийнинг дўконхонаси. Торобий ғалвир ясаш билан овора. Бирдан қишлоқда ҳаяжонли сурон кўтарилди. Ҳамма ҳар ёққа қочган, эшиклар тамбаланган. Хотинлар, болалар йиғлаганди. Тўсинбой билан бирга мўғул саркардалари ва бир тўда навкарлар пайдо бўлади. Қишлоқдаги яхши ҳунармандлардан ва гўзал қизлардан бир гуруҳ тўплаб, Чигатойхонга юборилиши кераклигини сўзлайдилар. Торобий ғазабли. Темирчи, шоҳи тўқувчи, заргар, аслаҳачи усталарни навкарлар уйдан олиб чиқа бошлайдилар. Тўсинбой мўғулларга бу қишлоқнинг гўзал қизлари ҳақида маълумот беради. Жамила тўғрисида ҳам сўзлайди. Жамилани судраб олиб келадилар. Жамила мўғулларга нафрат билдиради. У дадил. Жамиланинг бобоси кекса Оташ ота мўғул саркардаларининг оёқларига йиқилиб қизини сўрайди. Улар масхаралайдилар. Торобий ердан чолни кўтаради. Бирдан

¹² Араб алифбесиди 2 саҳифага ёзилган. Охири йўқ.

Едгор пайдо бўлади. У Жамилани асирлар орасида кўриб хан-жарни суғуриб, мўғулларга ташланади: Натижасиз. Мўғуллар қизларни, ҳунармандларни олиб жўнайдилар. Халқ ғазабланади. Торобий халқни қурол кўтаришга, мўғулларни қирнишга чақиради. Халқ тайёрлигини билдиради. Бухородан Олим Шамсиддин Маҳбубий келиб, шаҳардаги воқеани билдиради. Торобий тантана билан Бухорога юриш ясайди.

III. Бухоро ҳокимининг даргоҳида ҳашаматли бир хона. Ҳоким ялавоч, қози, Шайхулислом ва мўғул саркардаларининг ўлтиришлари. Чигатойхон номига шароб ичадилар. Шу вақтда Тўсинбой кизларни олиб киради. Жамилани ўзи учун ҳокимдан сўраб олади. Чопар қўзғолончи халқ Бухоро дарвозасига кирганини хабар қилади. Ҳамма паришон. Тўсинбой Жамилани олиб қочади. Бир оздан кейин Торобий бир қисм халқ билан босиб киради. Улуғларни асир олади.

IV. «Санжар» саройи. Торобий бу ерни ўзига қароргоҳ қилган. Мўғул саркардаларини Торобий жазолатди. Шамсиддин Маҳбубий ҳукмномани ўқийди. Халқ қувончда. Торобий қулларни озод қилибди, ҳоким табақаларнинг мол-мўлкни мўсодара этишни буюради. Жамилани озод қилишга бел боғлайдилар.

V. Тўсинбойнинг ўйи. Унинг тўртта хотини бор. Қуллар, чўрилар. Суюкли бека хотинидан ташқари ҳамма бу ҳашаматли уйларни ўзлари учун зиндон биладилар. Тўсинбой Жамилани олиб киради. Жамила гўзал бўлгани учун суюкли хотин ғазабланади. Тўсинбой оқсочларига. (Шу ерда қўлёзма узилиб қолади).

«МАҲМУД ТОРОБИЙ»НИНГ ҚИСҚАРТИРИЛГАН ВАРИАНТИ¹³

I парда

Эрта билан Жамила сувга боради. Кўйлайди. Едгор пайдо бўлади. Арзи хол айтишадилар. Жамила ва Едгор Торобий ҳақида гаплашадилар. Ҳар икковлари уни отадек севадилар. Тўсинбой билан қози калон пайдо бўлади. Тўсинбойнинг қизга илинжи бор. Олифта кийинган Қоражон киради-да, уларга арз қилади. Торобийнинг бу қизга муҳаббати борлигини айтади. Қози калон заҳарханда қилади. Торобий кўлларида ҳали битмаган бир неча сават билан киради. Унга Қоражон чақимчилик қилади. Торобий ичдан ҳаяжон сезади. Лекин билдирмасликка тиришади. У халққа ишқи ҳақида, мўғулларни қувиш ҳақидаги орзуларини сўзлайди. Дарвеш пайдо бўлади. Маҳбубийдан олинган мактубни тақдим этади. Торобий хурсанд, жиддий. Мўғулларга қарши кураш тўғрисида гапирвади. Дарвеш иккиланади. «Хатни бер, қани хат». — дейди. Торобий чиқиб кетади. Ҳунармандлар дўконларини очиб ишлай бошлайдилар. Бўри нўён отяди босиб келади. Кизлар ва ҳунармандлардан асир олиб кетади. Торобий халқни қўзғолонга чақиради.

II парда

Бухоро ҳокимининг саройи. Зиёфат. Ҳоким кизларни кўради (аввалгича). Чопар кириб қўзғолондан дарак беради. Ҳамма ҳая-

¹³ Асар планининг қисқартирилган сўнгги варианты, у араб алифбесига бир бетга ёзилган.

жонда. Ҳоким кози калонга жосуслик ишини топширади. Ҳамма чиқиб кетади. Жамила киради. Тўсинбой уни олиб кетишга зўрлайди. Жамила қозиқда осиглиқ бир ханжарга кўзи тушиб, уни олади-да: Тўсинбойга ташланади, у қочади. Жамила ҳам қўтилиб кетади. Оломон бошида Торобий киради. Махбубий асир тўшган хоким ва амалдорлар устидан ҳукмнома ўқийди. Ҳамма қизлар бор, лекин Жамила йўқ. Едгор қайғуради.

(Шу ерда қўлёзма узилиб қолган. Планинг охири йўқ).

МАХМУД ТАРАБИ¹⁴

Первый акт

Площадь в деревне Тараб. Раннее утро весной. Вдали, над дубами видны свисающие деревья и кусты вьющихся роз. В углу с небольшой высоты струятся потоки воды. На первом плане сбоку — несколько мастерских ремесленников. Над одной висит как вывеска — сито. Это мастерская ситовщика Тараби.

При поднятии занавеса слышен веселый бодрый хор девушек и юношей, собравшихся у водопада. Гамма простых, но живописных костюмов. Многие девушки пришли к воде с глиняными кувшинами.

Хор смолкает. Девушки отпускают веселые шутки и остроты по адресу Джамилы, которая ждет не дожидается своего любимого Ядгара.

Джамила бойко отвечает на приставания подруг и нетерпеливо смотрит в даль.

Появляется Ядгар. Это простой деревенский парень, стройный и мужественный с открытым честным лицом. Все встречают его радостно, со смехом. По его поведению можно сразу увидеть, что Ядгар полон любви к Джамиле. Джамия отвечает тем же, и между молодыми людьми завязывается стройный любовный дуэт. Это двухголосая песня любви, дружбы и избытка сил.

Ядгар торопится на полевые работы, прощается с любимой и уходит.

Часть молодых людей расходитя. Девушки несут кувшины с водой. Появляется Тусунбай. Круглый, похожий на шар, пожилой, в богатой одежде. Тусунбай — крупный местный феодал. Он смотрит на девушек хищными глазами как на игрушки, пригодные лишь для его развлечения.

Увидев Тусунбая, девушки испытывают тревогу и отвращение. Они знают его грубый чувственный характер и боятся стать его жертвами.

Тусунбай, преграждая путь Джамиле, обращается к ней с нежными речами, которые получают комическое звучание. Тусунбай говорит о красоте Джамилы и о своей страсти к ней. Он обещает ей всяческие радости в своем гареме. Но Джамия резко отталкивает Тусунбая и велит забыть о ней раз и навсегда. Тусунбай раздраженно напоминает ей, что она только дочь ситовщика и нечего считать себя звездой на небе.

Девушки отвечают Тусунбаю, что Тараби, отец Джамилы —

¹⁴ Либреттонинг рус тилида ёзиллиб, машинкада кўчирилган плани.

бедный, но мудрый и всеми уважаемый человек.

Тусунбай приходит в ярость. Он удаляется неуклюжей медвежьей походкой, бросаая на ходу угрозы.

Выходит Тараби. В руках несколько незаконченных сит. Направляясь к мастерской, Тараби останавливается на мгновение у каскадов воды и радостно смотрит на девушек и на окружающую природу. Он нежно обнимает дочь. Другие девушки окружают его, и из его уст льется широкая песня жизнелюбца. В эту песню вторгаются скорбные ноты, вызванные бедственной долей народа, попавшего под пяту монголов. Но бодрость и вера в правду побеждают и песня кончается убеждением в грядущей победе народа над насилием.

Девушки уходят. Тараби открывает мастерскую, и другие ремесленники тоже. Воздух наполняется мелодией труда.

Приближается грустная задушевная песня. Тараби замирает, впитывая в себя глубокие, проникнутые чувством, слова песни. Нелышным шагом приходит Дервиш. Это старик с пышной бородой, носит грубую одежду. В прошлом он знаменитый наккаш (художник-архитектор), строитель лучших дворцов в стране. После монгольского нашествия предпочел уйти от всего мирского и искать правду в отшельничестве. Но он не стал нищенствующим монахом: под его одеждой бьется горячее сердце вольнодумца и поборника свободы. Он ходит из города в город, разнося идеи борьбы с насильниками и сея семена восстания.

Тараби узнает знаменитого наккаша, спрашивает его о причине такого превращения в дервиша.

Дервиш дает объяснение и показывает письмо великого ученого Бухары, Шамседдина Махбуби, призывающее к восстанию.

Тараби отвечает, что нет в стране честного сердца, в котором бы не горело это пламя восстания и ненависти к поработителям.

Дервиш сообщает, что монголы ищут красивых девушек с каким-то злым намерением. Тараби и другие ремесленники взволнованы сообщением. Отцы торопятся спрятать дочерей. Уходит и Тараби.

Топот конских копыт. Грохот запираемых дверей, плач женщин и детей. Спотыкаясь, пробегает несколько человек.

На площадь вступает Бурнаинон с отрядом вооруженных нукаров.

Бурнаинон, монгольский военачальник — надменный и жестокий. Тусунбай встречает монголов с раблепными поклонами и предлагает свои услуги Бурнаинону. Бурнаинон объявляет о смерти принца из династии Чингизхана и требует семь самых красивых девушек для погребального обряда: по монгольским верованиям покойник ведет загробную жизнь, и поэтому надо по случаю смерти царевича закопать живьем девушек, чтобы они были его наложницами в подземном царстве.

Постепенно площадь наполняется народом. Все в отчаянии. Тусунбай, отведя Бурнаинона в угол, сообщает, что родители спрятали лучших девушек, но он берет их найти, если получит в награду одну из них. Джамлию Бурнаинон дает обещание. Тусунбай уходит с монгольскими нукерами.

Тараби гневно упрекает Бурнаинона в бессмысленной жестокости: «ваш кинжал пронзил самое сердце, но вы сами утонете в потоке нашей крови и наших слез». Бурнаинон с каменным спокой-

ствием выслушивает Тараби. Приводят девушек, влача их по земле. Среди них — Джамия.

Тараби, обуздывая гнев, следит за событиями. Ядгар появляется, и, увидев Джамию среди пленниц, с кинжалом в руках бросается на нукеров. За ним бросаются и другие. Но вооруженные до зубов нукеры легко справляются с ними. Буринайон уводит своих пленниц.

Тараби обращается к народу с призывом — восстать и отомстить. Народ кричит в воодушевлении: «Нет пощады тиранам!» На небе вспыхивает огромное зарево — монголы, уходя из деревни подожгли ее.

Второй акт

Роскошный зал во дворце правителя Бухары. В зале военачальники, бахадеры, служившие еще Чингизу, чиновники местные и монгольские.

Присутствующие приветствуют правителя Бухары и славят могущество Чаготая.

Правитель объявляет, что сейчас состоится торжественный погребальный обряд, и велит ввести семь девушек.

Из толпы выступает Шаман в магическом одеянии. Два нукера с факелами становятся у входных дверей. Творя заклинание, Шаман зажигает эти факелы.

Вводят девушек. Правитель Бухары осматривает девушек, одетых с особой пышностью. Все обращают внимание на Джамию.

Кази-калан, главный судья Бухары, предатель своего народа, поддерживающий власть монголов — человек средних лет с пышной черной бородой и жадными, плотоядными глазами. Он с вожделением смотрит на Джамию и грубо прикасается к ней. Джамия с отвращением отталкивает его.

Правитель Бухары призывает девушек честно служить знаменитому покойнику в подземном царстве. Кази-калан поздравляет девушек с выпавшим на их долю счастьем.

Девушки стоят посреди зала. Шаман обводит по полу вокруг них магический круг, затем с заклинаниями надевает на палец каждой по золотому кольцу. Затем Шаман велит для очищения души пройти каждой девушке между двумя зажженными факелами.

Девушки совершают обряд, затем, по приказу Шамана, исполняют танец смерти. Девушек уводят.

Приходит Тусунбай. Просит правителя Бухары через Буринайона выдать ему Джамию.

Хаким отказывает. Тусунбай повторяет просьбу, но хаким резко отвергает ее.

В поисках развлечения хаким приказывает позвать танцовщиц разных стран. Гости рассаживаются живописными группами. Для них танцовщицы исполняют персидские, арабские, монгольские, узбекские танцы. Присутствующие живо реагируют на эти танцы, подпевая мелодиям.

В разгар оживления появляется гонец.

Гонец сообщает: В Тарабе и других местах близ Бухары восстание. Головные отряды под предводительством Тараби уже ведут

сражение у городских стен. Много монгольских наукеров уже сложило головы.

Смятение. Все поражены неожиданностью сообщения. Каждый по-своему выкрикивает имя ситовщика Тараби.

Правитель упрекает чиновников, особенно местных в плохом управлении, в том, что они до сих пор не привлекли народ на сторону монголов.

Отведя в сторону Кази-калана, хаким подсылает его в лагерь Тараби: «Будь змеей, жалящей в самое сердце, будь кинжалом, разящим наповал, будь ядом, убивающим медленно, но верно. Если ты хорошо выполнишь мое поручение — станешь моим беком, тарханом и получишь в награду прекрасную девушку».

Кази-калан клянется в собачьей верности и уходит.

Наукеры приносят оружие, все разбирают его и вооружаются. Хаким призывает беков, завоевавших край мечом, мечом утверждать власть в нем.

Обнажив меч, хаким идет вперед. Беки — за ним.

Тусунбай выводит на опустевшую сцену Джамилю. Он предлагает ей спасение, если она согласится быть его паломницей. Джамиля гордо отказывает ему: «Лучше смерть, чем это...»

Тусунбай решает взять Джамилю силой и поспешно уходит за наукерами.

Появляется дервиш. Стоя у входа, он слушает печальную песню Джамили и узнает об опасности, грозящей девушке.

Дервиш подходит к девушке и предлагает немедленно сесть на лошадь, стоящую у входа и бежать в горы. Дервиш выводит девушку через потайной ход. Затем он возвращается на сцену.

Одновременно появляется Тусунбай с наукерами. Ищет девушку.

— Птичка улетела! — насмешливо говорит Дервиш.

Слышен шум приближающегося сражения. В испуге вбегают воины хакима, а за ними — повстанцы Тараби.

Дервиш восторженно поднимает руки к небу, восклицая:

— Слава истине и справедливости! Те дворцы, что я строил, снова вернулись народу!

Третий акт

Первая картина

Стан Тараби. Ночь. Ярко светит луна. В степи — палатка. Виден обоз. Костры.

Из палатки выходят Тараби и Ядгар. Они одержали победу, но обоих гнетет тоска: Тараби грустит по дочери. Ядгар — по невесте. В дуэте выражаются чувства Тараби и Ядгара.

Но вот, стряхнув грусть, Тараби снова становится мужественным и решительным человеком. Он приказывает ввести пленных.

Приходят Дервиш и Кази-калан. Дервиш держится с достоинством и скромно. Кази-калан — надменно и раболепно перед Тараби.

Дервиш сообщает, что у богачей, особенно у монгольских беков, конфисковано много имущества. Спрашивает, как поступить с этим добром?

Тараби приказывает раздать всем нуждающимся и открыть житницы для народа.

Вводят пленных. Тусунбая, Хакима, Буринайона и др. Пленные угнетены и держат себя трусливо.

Собирается народ. Дервиш читает смертный приговор монголам-насилъникам. Народ приветствует приговор.

Незаметно приблизившись к пленным, якобы для того, чтобы записать их имена, Кази-калан подает надежду на освобождение. Пленных уводят. Тараби уходит в палатку, за ним Ядгар.

Кази-калан, оставшись один, открывает один из больших сундуков с отнятым у богачей имуществом, берет пригоршню золота и прячет в карман.

Входит Караджан, слуга кази-калана, и сообщает, что он все исполнил: нужные люди уже на воле!

Кази-калан радостно награждает Караджана золотом.

Дервиш вбегает в волнении. Он видит золото в руках Караджана. Ударяет посохом Караджана по руке и золото со звоном сыплется на землю.

Кази-калан видит, что разоблачен. Он бросается с кинжалом на Дервиша и закалывает его.

Кази-калан и Караджан относят труп Дервиша в сторону.

Рассвет. Входят сеиды — в белом одеянии и в белых чалмах. Сеиды — «потомки пророка», привилегированные духовные лица. Они требуют Тараби. Тараби появляется. Сеиды упрекают его в богоотступничестве и требуют отказа от мятежа, раздачи имущества беднякам и т. п. В противном случае грозят отлучением от ислама. Тараби терзается сомнениями, боится, что сеиды погубят его дело. Убеждает сеидов, что дело его нужно народу, что он борется лишь против зла и насилия.

Сеиды настаивают на своем требовании. Тараби, выведенный из себя, кричит: «Моя религия — любовь к родине и к народу!» Сеиды раздраженно уходят.

Оставшись один, Тараби беспокойно мечется по сцене.

Тараби натывается на труп Дервиша. В ужасе обнимает голову покойного, и из чалмы Дервиша выпадает письмо.

Это письмо подбросил, во время сцены с сеидами, слуга Казикалана, Караджан.

В письме говорится, что Ядгар — предатель, освободивший пленных. Тараби, прочитав письмо, приходит в ярость. Он вызывает Ядгара и бурно объясняется с ним, показав письмо Дервиша.

Ядгар, склонив голову перед Тараби, клянется в невинности.

— Если ты можешь сомневаться во мне — отруби мою голову. С этими словами Ядгар передает свою саблю в руки Тараби. Тараби колеблется. В это время вбегает воин с сообщением, что страшная сила Чаготая идет на Бухару.

Тревога в военном лагере Тараби.

Вторая картина

Дикая местность в горах: крутые скалы, темные пещеры, узкие тропинки. Хмурый день.

Джамиля с копьём стоит на скале. Она вспоминает о недавних мирных днях, об отце и жёнихе.

Ниже — толпа вооруженных крестьян и горожан. Многие с восхищением смотрят на отважную девушку, предводительницу отряда.

Внизу появляются Халташ и Халпаш — раб и рабыня. Халташ — маленький, плешивый, увертливый. Халпаш — высокая, рябая женщина. Они радуются, что наконец нашли лагерь Джамили, о которой слава идет по округе. Кто-то указывает им на Джамилю. Они замечают грусть Джамили и решают развлечь ее.

Халташ и Халпаш поют комические песни и исполняют народные танцы.

Джамили смотрит вдаль и говорит одному из джигитов: там видна пыль, два монгола идут по дороге, надо их взять.

Раб и рабыня продолжают петь и танцевать. Наукеры им подпевают. Приводят Тусунбая и одного ободранного монгола.

Джамили и Тусунбай удивлены встречей. Джамили велит удалиться всем, кроме пленных. Она допрашивает Тусунбая, Тусунбай дает ложные показания, уверяя, что в Бухаре все спокойно и что побуждаемый любовью к Джамиле, он долго раз...¹⁵

Четвертый акт

Крепость Бухары. Вооруженная толпа ожидает нападения монголов. Тараби воодушевляет народ, призывая сражаться до последней капли крови.

Появляется Ядгар и просит разрешения у Тараби взять оружие и защищать город.

Тараби колеблется, но все же дает оружие Ядгару и поручает ему один из постов.

Тараби посылает людей за «языком». Тараби уходит. Появляются Кази-калан и Караджан.

Кази-калан говорит, что оружие, которое Тараби держал в запасе уже тайным путем отправлено монголам. Кази-калан считает нужным как-нибудь сообщить об этом монголам. Караджан обещает придумать что-нибудь. Оба уходят. Ядгар приводит Караджана, держа его за шиворот. Допрос ведется при Тараби. Ядгар сообщает, что он поймал Караджана в тот момент, когда он отправлял монголам записку, привязанную к стреле. Караджан оправдывается, что он посылал таким образом бранные слова монголам. Ядгар возражает, что если бы было так, то монголы не схватили бы с такой радостью стрелу и не несли бы ее к военачальнику.

В это время караульный сообщает, что издали видна пыль: наверное откуда-то к монголам идет подмога.

Тараби обеспокоен положением. Велит Кази-калану выдать оружие, имеющееся в арсенале. Кази-калан, с дрожью в голосе, сообщает, что какие-то неизвестные люди ночью похитили оружие.

Тараби хватает Кази-калана за горло, разоблачает его: «Ты предатель, это дело твоих рук! Иначе ты сообщил бы обо всем раньше!»

Тараби решает сразу покончить с Кази-каланом и Караджа-

¹⁵ Машинкада бир интервалда ёзилган саҳифадан 15 қатор жойлашган ўрин йиртилган.

ном. Перепуганный Караджан обещает Тараби сказать правду, если его оставят в живых.

Тараби соглашается и Караджан раскрывает все преступления Казии-калана. Он сознается, что послал стрелу с запиской, сообщавшей о передаче оружия.

Ядгар убивает Казии-калана кинжалом, а Караджана отправляют в темницу.

Тараби радостно обнимает Ядгара и называет его начальником обороны крепости.

Тараби и Ядгар опасаются за исход сражения.

Дозорный башни сообщает, что к ним приближается большой отряд, возглавляемый какой-то женщиной.

Тараби и Ядгар смотрят с вышки вдаль.

На коне въезжает Джамиля, окруженная джигитами.

Радостная встреча с отцом и Ядгаром.

Тараби отдает приказ «В бой!».

Монголы бегут. Войска Тараби возвращаются со знаменами врага. Народ празднует свою победу.

МАҲМУД ТОРОБИЙ

Опера 4 парда 5 кўринишли. Либретто.

Ойбек

Музыка Олесь ЧИШКО

Иштирок этувчи шахслар:

Маҳмуд Торобий — Ҳунарманд, ғалвирчи —

Тороб қишлоғидан.

Жамиля — Унинг қизи (сопрано) — меццо сопрано

Едгор — Йигит батрак. Жамиланинг севгилиси, лит. др.
тенор

Дарвеш — Торобийнинг дўсти. лир. тенор

Тўсинбой — Чўлоқ, давлатманд. лир. тенор

Ҳоким — Бухоро ҳокими. — бас.

Қозикалон — Қози.

Қоражон — унинг хизматкори — баритон (бас)

Бўринўён — мўғул отряд бошлиғи — баритон (бас)

Навкар — лир. тенор

Шомон — миник роль — балет солисти

Қишлоқ ва Бухоро аҳолиси, мўғул жанговарлари.

I акт

Бухоро яқинида «Тороб» қишлоғи. Ғалвирчи Торобийнинг уйи ва дўконхонаси. Баҳор. Эрталаб. Дарахтлар гуллаган. Нарироқда шаршарак ва кичик кўприк. Лолалар очилиб ётибди. Парда очилганда сувга келаётган қизларнинг хори эшитилади.

Биринчи саҳна

- Ж а м и л а — Яшарибди бутун жаҳон,
Қизлар-ляй-ля!
Нурга тўлмиш ер-осмон.
Қизлар-ляй-ля!
- Қувонтирар кўзларни гул,
Ариқларда сувлар хандон,
Қушлар учар баландпарвоз.
Ҳар томонда жаранг овоз.
- Ҳ а м м а — Булутлар югурар баъзан,
Гўё майдонда чавандоз
- Ж а м и л а — Ҳини чоғи, севги чоғи,
Дилни имлар ёрнинг боғи
Унда гиламдир лолалар
Ишқ уйғотар лола чоғи.
- Ҳ а м м а — Ҳини чоғи, севинч чоғи.
Дилни имлар ёрнинг боғи
Унда гиламдир лолалар.
Ишқ уйғотар лола чоғи.
- Ж а м и л а — Лабим доладек қизил ол.
Кел лабимдан бир ўпиш ол.
- Ҳ а м м а — Лола чоғдек ўтар ёшлик
- Ж а м и л а — Ёр, узоқроқ ёнимда қол.
- Ҳ а м м а — Лола чоғдай. Лола чоғдай
- Ж а м и л а — Утар ёшлик...
- Ҳ а м м а — Ёр узоқроқ ёнимда қол.
Яшарибди бутун жаҳон-ляй-ля.
Нурга тўлмуш ер осмон...
Булутлар югурар баъзан.
Баҳор учар қанотидан.
Йиғлагудай Жамилаҳон.
Қўзлари кимга интизор?
Куйларидан ишқи аён...
- Ж а м и л а — Барчангиз ҳам қидирасиз ёр!
Нима бўпти? Севмак, севилмак
Ҳар бир қизда энг яхши тилак.

Иккинчи саҳна

Едгор арияси

(Саҳна орқасида Едгорнинг қўшиғи ва хитоблари эшитилади).

- Қ и з л а р — Ана келар дўстимиз Едгор!
- Е д г о р — Ҳей! Ҳей-да-да-да! Ҳей!
Жоним, менинг сенда ҳар вақт хаёлим, Жамилаҳон!
Севгинг қанотиму тотли шаробим, Жамилаҳон!
Қайда бўлмай, юрак ёлғиз сенда-дир
Шамол ҳорар элта бериб саломим, Жамилаҳон,
Жамла!
Кел қўйнимга, (2 раза) кўнгил бирдан шод бўлсин
Сайра жоним, кунинг руҳга ёр бўлсин, Жамилаҳон!
Ҳей-да-да-да-дадаад

Биз сажда айладик ишқ қуёшига, Жамила!
Ҳей-дада-да
Бахт йўлдошу, ҳижрон бизга ёт бўлсин!
Ҳей-да-дада-да!

Учинчи саҳна

(Жамила ва Ёдгор дуэти)

- Ёдгор — Қутлуғ бўлсин лола байрам
Қизлар — Сизга ҳам.
Ёдгор — (Жамилага бир даста лола бериб)
Қўлларингда баҳорим кулгай!
Жамила — Ботир йигит келса байрамга
Қишлоғимиз шодликка тўлгай...
Жамила
ва Ёдгор — Биз иккимиз бир қишлоқнинг боласи, (2 марта).
Гўё бир дарахтнинг икки новдаси (2 марта)
Табассум тўлдирди кўкни баҳор (2 марта)
Очила қолсин дилларнинг соф ғунчаси...
Ёдгор — Или-или-или-или, ля ёрим,
Чўпон бўлиб най чалдим
Билдингми дил оромим?
Жамила — Или-или-или-или, ля ёрим,
Пойламакдан мен толдим
Ишқнинг жонли навосин...
Ёдгор — Или, или... Елларга тақдим лола,
Топширдими сенга ёр?
Жамила — Или-или... Юракда битди нола
Боғим бўлгач лолазор!
Ёдгор — Ҳидладингми гулларим?
Жамила — Боғчамда гул сенга зор!
Ёдгор — Сайрарми булбулларим?
Жамила — Сен ҳам булбул, ҳам баҳор!
Ёдгор ва
Жамила — Или-или... ля ёрим
Ажралишга йўқ дилнинг ҳеч тоқати,
Ярлақоса агар тангрим тез кунда...
Юракларни қучар ишқ саодати...
Ёдгоржон! Жамилажон!.. Ишқ саодати...
Қизлар — Ҳа, ишларнинг кўпми шу қадар,
Қўринмайсан баъзан ҳафталаб?
Ёдгор — Баҳор келса, ҳўкизга йўқ дам
Биз бировга қарашлик одам
Бир бурда нон, бир қошиқ ёвғон
Учун бойга ишлаймиз ҳамон.
Хайр! Менинг юмушим зарур
Сал кечиксам койийди хўжайин. Ҳей-да-да!
Жамила — Жоним, тез-тез хабар олиб тур.

(Ёдгор кетади)

Тўртинчи саҳна

Тўсинбой, Жамила ва қизлар саҳнаси.

(Қизлар қаршидан келаётган чўлоқ бойни кўрадилар).

- Қизлар — Қоранг ўчкур! Қелар шилқимбой Тўсинбой.
Тўсинбой — Кўкси анор бўлибди, о Жамила, Жамила!
Кўзи хумор бўлибди...
Хусни тўлибди-ку.
Узи ўжар бўлибди... Жамилажон!
Мен кўзларинг хуштори,
Уйларим тиллакорий,
Менинг қўйнимга кирсанг,
Бошингда Қашмир шоли! (2 марта)
- Жамила — Бу тўнкада йўқ шарму ҳаё...
Қизиқтирмас мени мол-дунё
Ер бағридан унга бермас жой
Ифлос жирканч, оқсоқ, Тўсинбой
- Тўсинбой — Уҳу! Мунча кеккаймаса бу — Жамила!
Отаси бир ғалвирчи гадой
- Қизлар — Уста Маҳмуд ёқимтой киши (2 марта)
Халқ ғамидан ўзга йўқ иши
Уни севмас беклар боёнлар...
- Тўсинбой — Ҳа, кўрармиз, мен ким, сизлар ким?
Шаллақи кичик макиёнлар!!!

(Жаҳл билан чиқиб кетади)

Бешинчи саҳна

Торобий чиқади, ариоза, рақс қўшиғи.

- Торобий — О! Мундамиш ёш гуллар кони!
Қуюқ салом берар Тороби
- Қизларга ва улар қаторидаги йигитларга ҳам деҳқон ва ҳунар-
мандларга мурожаат этади.
Дўстларим, дўстларим, севинг ҳаётни
Ишқ нашъа боғига қоқинг қанотни
Саҳий қуёш нури дилни тўлдиргай (2 марта)
Кунлар оғир майли кўзда баҳор яшнагай! (2 марта)
Ҳей! Ҳей! Жўралар! Ҳей! Ҳей —
Лола таққан баҳорда қизлар ёнсин лоладай!
Ғалвир-ғалвир лолалар қизлар бошин безагай!
- Нақорат — Жамила, қизлар ва йигитлар.
Чаманда гул чаманда, чакканга тақ, чакканга
- Торобий — Қизлар боғда сайрар булбул: Гул сенга — ўпиш
менга!
Бахт турмас ғалвирда қизлар шодлиғи тўлсин
Ев бағри ғалвиримдай ўқлардан тешик бўлсин!

(Нақорат)

Мен ясаган ғалвирлар лолаларга лим тўлсин!
Қизлар, боринг адирлар, лола поёндоз бўлсин.

(Нақорат)

Олтинчи саҳна

Дарвешнинг келиши

(Саҳна орқасидан Дарвеш ашуласи эшитилади)

- Дарвеш — Юраклар таҳ-батаҳ қондир
Туғиб ўсган диёримда
Назарлар барча нолондир
Қаён боқсанг жуворимда
Кезарман дарбадар танҳо.
Чалинмас кўзга қилча нур,
Қани дўсту, қани ошно?
Қай тил билан дардим қилайин баён,
Торобий — Сиз эмасми элга таниқ зўр санъаткор?
Дарвеш — Балли, мен у, бухоролик наққош!
Торобий отли ғалвирчи сен эмасми?
Торобий — Мен Торобий
Дарвеш — Сенга мактуб! Эҳтиёт бўлинглар!
Мўғуллар букун хушрўй қизларни ахтармоқда...
Торобий — (атрофидагиларига). Эҳтиёт шарт! Қизларни шу он
яширингиз
Қандай мусибат, бало Сизни қақшатди бобо?
Дарвеш — Бутун оиламни кесди мўғуллар,
Ҳамма — ...ана мўғуллар...
Дарвеш — Мен қолдим, мен бадбахт, мен қолдим танҳо,—
Мени ўз элига сурди Чингизхон!
Ҳамма — Чингизхон!
Дарвеш — Йиллар ўтди, қайтдим юрт харобадур.
Халқ — Вой-дод!
Етим-есир билан тўлибди ўлка.
Халқ — Вой дод! Вой дод!
Яна ёв қиличи қонлар сачратир.
Мен қурган бинолар ер билан яксон.
Бутун қолгани ҳам итларга макон.
(Яқинлашаётган мўгул отряди отларининг дукури эшитилади).

Еттинчи саҳна

(Мўғуллар)

- Ҳамма — Мўғуллар! Мўғуллар! Вой дод!
Бўри нўёп — Ҳоқон ибни Ҳоқон. Яъни Чигатойхон
Хонадонидан бир зот вафот этди,

8 (а) [тушиб қолган қўшимча]

- Улуғнинг қабрига тириклайин,
Қўммак учун етти қиз,— сулув, гўёки юлдуз,—
Керакдир, чунки улар Чингизнинг авлодига
Гўрда хизмат қилурлар!
Торобий — Қолмагандир элда сулув қиз!

Барчасини асир олдингиз —
Тўсинбой (*яқин келиб*)—Елғон сўзлаш бунинг одати!

Сулув қизлар яширинди,
Мен топурман барин албат,
Бир шартим бор сизга фақат:
Менга берурсиз бирини (2 марта)

Халқ — Хонин! Сотқин!
Бўриниёён — Хўб, олурсан, иш кўрсат!

(Тўсинбой мўғул жанговарларини бошлаб қизларни қидиришга кетади)

Торобий (Нўёнга)— Бек, сиз чандон зулм этманг бизга

Тин қададди нақ бўғзимизга.
Зулмингиздан эл хонавайрон
Қўпларни элтингиз Мўғулистонга,
Чиридилар чўл, биёбонда.
Зулм ошса, оқибат ёмон;
Қилгонингиз оз бўлса агар,
Ёқинг, йиқинг, қишлоқ ва шаҳар
Ер юзидан бутунлай кўчсин,
Ерда ҳаёт нафаси ўчсин!

Бўриниёён — Гап сотма! Эзманн ёмон кўраман!
(Қизларни олиб келаётган Тўсинбой, навкарлар узоқдан кўринади,
қизлар орқасида Жамила. Бўриниёён буларни олиб кетишга ҳозир-
ланади).

Халқ — Бечоралар жўнар, оҳ!
Диллари қонар воҳ-воҳ
Не балолар кўрарлар!
Қим паноҳдир уларга?
Қора ўлим ютарми!
Шундай гуллар сўларми?
Ёрил юрак, қон тўк кўз!
Зулм шундай бўларми?
Бўлса қилич пичоқ ҳам.
Қўлга олсанг таёқ — тош
Бу хўрликни кўрмоқдан
Ўлим яхшироқ —

Торобий — Қора кунлар! Қонли диллар!
Ё ўлим, ё ҳокдир? Ғазаблар чақмоқдир!
Жамила — Жамила! Ой қизим! Ой қизим Жамила!
Мени ўлдиришлар, ифлос махлуқлар,
Едгор, Едгор! Алвидо!

Едгор — Оҳ Жамилам! Кошки кўр бўлсам,
Оҳ, Жамилам! Ё ҳақ, ё ўлим!

Қизлар — Алвидо! Алвидо!
Торобий — Яраларнинг шифосига малҳам борми?
Ёки мангу азоб қайғу бизга ёрми?

Халқ — Бўлса қилич пичоқ ҳам,
Едгор — Қўлга олсанг таёқ тош,
Дарвеш — Бу хўрликларни кўришдан — ўлим яхшироқ!
Дарвеш — (*Торобийга*) Қизлар менинг кўзимда!

(Мўғуллар отряди, орқасидан Дарвеш ҳам кетади).

Саккизинчи саҳна

(Финал қўзғолон)

- Торобий — Мана ҳозир дилларимиз парчаларин ўзиб кетди...
Туғилиб кўрдингиз азоб-уқубат
- Халқ — Тирқиради мўғул тигидан қони...
Торобий — Юртимизни босди олов бўрони
- Халқ — Тирқиради мўғул тигидан қони —
— Кул бўлди шаҳарлар эл ютди хасрат
- Халқ — Тирқиради мўғул тигидан қони...
Торобий — Лекин дилда умид сўнмагай асло
Бир куни бизга ҳам толе бўлур ёр.
Бошдан кўтарилур зулм-жабр, бало (2 марта)
- Халқ — Шундай улуг айём келсайди тезроқ!..
Торобий — Ҳақиқат, адолат топур барқарор
- Халқ — Шундай улуг айём келсайди тезроқ.
Торобий — Биродарлар, қаранг буни (*мактубни кўрсатади*)
Бухоролик доно олим яъни Шамсиддин Маҳбубий
менга ёзмиш,
- У дебдики: Чигатойхон малайлари бўлур яқсон,
Ҳар юракда муқаддас нафрат
Ҳар бурчакда исён олови
Кул бўлажак ҳақиқат ёви..
- Халқ — Биз учун—беғу хон йўқ, золимларга омон йўқ!
Торобий — Эркак, аёл баринг қурол ол!
Ҳар бир ишда яктан, яқдил бўл!
- Халқ — Биз учун — беғу хон, золимларга омон йўқ!
Торобий — Ёвга қарши ботир, дадил бўл!
Золимларга омон йўқ!
- Халқ ва Халқни жадал қўзғатайлик
Йиртқич мўғулни қақшатайлик.
- Ёдгор — Қасос! Қасос!
Торобий сардори бўл! Эл ўғлисан сардори бўл!
Элнинг ботир сардори бўл!
- Торобий — Юрагимда ярқираган имоним бор,
Элим учун курашаман то жоним боп!
- Ҳамма — Эркак аёл! Баринг қурол ол!
Ҳар бир ишда яктан — яқдил.
Ёвга қарши ботир дадил
Золимларга омон йўқ,
Биз учун беғу хон йўқ.

(Парда тушади)

II акт

Бухорода ҳоким саройи. Ҳоким мўғул қарбийлари, беқлар, маҳаллий чиновниклар, Тўсинбой.

Биринчи саҳна

Хор (*Ҳокимга қарата*)— Узоқ яша, баҳодир, қуёш бўлсин сенга ёр!
Қут ёғдирсин улуг кўк, мансабда бўл
барқарор!

Улуғ ҳоқон Чигатой ерларининг посбони,
Қаҳрингдан эллар титрар, сен ҳоқоннинг
арслони.

Ҳо к и м — Дўстлар! Солинг бир дам қулоқ!
Бошланар ҳозир маросим,
Вафот этган шаҳзодага
Гўрда хизмат қилмоқ учун
Кўмилиш керак бўлган
Гўзал қизлар ҳозир келур!

Иккинчи саҳна

Шомон ва машъал кўтарган икки навкар пайдо бўлади. Шомон дўмбира чалиб, машъалларни ёқадилар. Шомон сеҳргарлик расм-ойинни бажариб, магик доиралар чизади. Қизларни келтирадилар. Шомон ҳамма қизларни жой-жойига қўйиб хушдан кетгунча гир айланади, ниҳоят йиқилади...

Қизларни саралаш рақси

(Шомон қизларни танлаб, рақс этади, саҳнадагилар бу расм-ойинга қатнашадилар. Шомон бир қизни танлагач, рақсни сал тўхтатиб, қизни қайтадан олиб чиқади, танланган ҳар бир қиз унинг рақсига қўшилади, олти қизни танлаб, ниҳоят Шомон Жамила қошига келади. Тўсинбой буни кўриб Бўри-нўёнга мурожаат қилади).

Тўсинбой — Ваъда қани баҳодир? Жамила қани, Жамилам.
Бўри-нўён — Мана ҳоким, талаб қил ўзинг.

(Тўсинбойнинг талабини эшитгуси келмайди)

Ҳо к и м — Улик шаҳзода учун биздан совға у:
Тўсинбой (унга отилади) — Ваъда қани! Ваъда қани!
Ҳо к и м — Йўқ олурсан бошқа бир шушрўй!
Тўсинбой — Вой-дод! Вой!

(Қизларни танлаш рақси тугайди, Тўсинбой жаҳл билан чиқиб кетади).

Ҳо к и м — (Танланган қизларга мурожаат этади):
Дилингизда қолмасин армон.
На тилайсиз, қилингиз баён.

(Қизларнинг сўзлашга тоби, мадори йўқ. Жамила ҳокимга мурожаат этади).

Жамила арнаси

Ж а м и л а — Дардларим уммон ичимда мен буни кимга деяй?
Қалб тирик, кўзлар тирик, — оҳ — мен нетиб гўрга кирай?
Қайда инсофу? Қайда адолат? Айтингиз саркардалар?

На қ о р а т

Ишқу орзу гуллаган кўнглим, нетиб вайрон қилай?
Кўкрагимда севги қайнар! Кўкрагимда севги қайнар!
Оҳ, Едгор! Оҳ, Едгор!..
Қайда инсофу адолат? Сизда йўқми раҳму шафқат?
Тангри на бу ваҳшат!

Тўртинчи саҳна

(Тўсинбой Жамилани қўлидан судраб олиб киради)

Тўсинбой — Юр, бу ердан қочайлик шу он.
Жамила — Сен билан йўқ!
Тўсинбой — Тириклайин кўмарлар сени
Жамила — Йўқ!
Тўсинбой — Англадингми, Жамилам жон?
Жамила — Йўқ!
Тўсинбой — Тез юр, қочамиз!
Жамила — Йўқ!
Тўсинбой — Иккаламиз эр-хотин бўлиб,
Жамила — Сен билан йўқ!
Тўсинбой — Маза қилиб умр сурамыз.
Жамила — Йўқ! Улимимга розиман!
Мен ўлимга розиман.
Мен севгимга доим содиқ.
Тўсинбой (*ўз-ўзига*) — Олиб келиб бир-икки навкар,
Қизни олиб қочаман бадар!—

(югуриб чиқиб кетади)

(Яширин эшик очилади, бундан Дарвеш чиқади)

III акт

Биринчи кўриниш

Дала. Торобийнинг қароргоҳи. Кеча. Ойдин. Сандиқлар ва ҳар хил ўлжалар. Узоқда гулхан. Чодир ичида Торобий, Дарвеш ва Қози-калон.

Торобий — Тақдирнинг кўп жилвалари бор...
Элга бўлди тангри мададкор.
Ростин айтсам, кулди юрт бахти,
Ҳамишалик бўлсин барқарор!
Эзилганлар кўтарди садо,
Мана озод энди Бухоро.
Кўп саркарда, такаббур ҳоким
Асир тушди халқ бергай жазо!
Емонликми қилдим ажабо?
Эл ғазабин золимга бурдим,
Юртимизни қора бир вабо
Каби босган мўғулни урдим.
Мен курашдим ҳақиқат учун
Нега мени сайлаб ҳар кун
Қарғайдилар бўхтон тўқурлар?
Дилларига ҳокимдур малъун!
Кўнглумда чайқалган жўшқин дарё бор.
Бу дарё халқимга тоза муҳаббат.
Менга бу ҳаёт, куч, менга бу чин ёр.
Умримга, йўлимга нурдир бу фақат.
Қизим бор эди, ақлли, гўзал...

Ҳозир эл шод, қизлари хандон.
 Фақат ундан йўқ ному нишон!
 (Эл кулди бу дам юртида жонон қани айтинг?
 Зулматга асир ул моҳитобон қани айтинг?
 Офатли бўрон ул гули қайларга совурди,
 Қўкламга қуёшдек бизга дармон қани айтинг).
 Дардим беҳад, лекин дўстлар бор.
 Сизлар менга қанотсиз гўё,
 Эй шунқорим, эй ўғлим Ёдгор!
 Жамиламни севасан жондан,
 Йўқ, мен танҳо эмасман зинҳор.
 Сиз мен билан — зафар ҳар вақт ёр!
 Дўстлар, сиздан будир илтимос:
 Эл зулмидан топганда халос,
 Йўқ қўймангиз талон-торожга,
 Қийим таом беринг муҳтожга.
 Асло ноҳақ тўкилмасин қон.
 Халқ рўзгори бўлмасин вайрон
 Одил қонун, ҳар ишга раҳбар,—
 Лекин ёвдан бўлмаг беҳабар!

(От дукури эшитилади. Саҳна орқасидан: Ёдгор! Ёдгор! деган товушлар келади. Ёдгор саҳнага югуриб киради).

Т о р о б и й — О, Ёдгорим, интизор эдим!
 Қани, сўйла, не хабарлар бор?
 Ё д г о р — Чигатойнинг илгор қўшини
 Бизга яқин. Бурқиди тўзон.
 Тонгда жангга кирамиз яқбор!
 Д а р в е ш — Қуёш бўлур бошингда байроқ.
 Душманларни қилурсен яқсон!
 Т о р о б и й — Хўш, асирлар? Сақлайсен маҳкам?
 Ё д г о р — Тош, темирдай маҳкамдир зиндон!
 Т о р о б и й — Юринг бориб кўрайлик шу дам.
 Тайёрмизми биз жангга ўбдон?

(Торобий ҳаммага қўзғалишни ишорат қилади. Қози-калонни кимдир ушлаб қолади. Бошқалар чиқиб кетгач, Қоражон кўринад).

Қ о р а ж о н — Улуғлардан бир нечасини
 Ҳоким, Нўён, яна Тўсинбой,
 Қочиртирдим.
 Қ о з и - к а л о н — Ишинг соз, ўғлон!
 Ёдгор қалай? У сезмадимми?
 Қ о р а ж о н — Алдадим мен уни беомон
 Қ о з и - к а л о н — Яна янги ишларимиз бор,
 Бажарурмиз — тангри мадакдор.
 Эл ва қўшин Ёдгорни севар
 Торобийга у содиқ аскар.
 Тўғрилаймиз унинг суробин,
 Олчоқ дея булғаймиз номин.
 Қ о р а ж о н — Унутмайман ичган қасамни
 Қ о з и - к а л о н — Кичик совғам, олгил, жияним!

(Қози-калон сандиқдан бир ховуч олтин олиб, Қоражонга узатади. Шу вақтда Дарвеш пайдо бўлиб, хассаси билан Қози-калоннинг қўлига уради. Олтин сочилиб кетади).

Д а р в е ш — Шикоятнинг қизмиш садоси!
Сен кимларни қочирдинг, хони?

(Қози-калон Қоражонга ишора қилади).

Қ о з и - к а л о н — Бу гадонинг ўчир садосини!

(Қоражон Дарвеш устига отилади ва ханжар билан уни уриб, кейин Қози-калоннинг ишораси билан сандиққа тиқади. Қози-калон сандиққа бир мактуб ташлайди, иккиси ҳам ғойиб бўлади. Бир оздан кейин саҳна орқасида танбур садолари эшитилади: Торобий! Едгор! Саҳнада Торобий, Едгор, аскарбошилар ва Қози-калон пайдо бўлади).

Т о р о б и й — Дўстлар, Чигатой яқин!
Душман ўсал ва ёвуз
Эркнинг қадрини билган
Юртни ихтироли қилган
Ҳар инсон арслон бўлур,
Разил ёвга чанг солур!

(Чопар югуриб киради)

Ч о п а р — Улуғ устоз! Очилмиш зиндон.
Ҳоким, Нўён, Тўсинбой яна
Кўп асирлар қочирилибди!

Т о р о б и й — Бу қандай ҳол? Қотди танда жон!
Едгор! Бу на? Бу қандай ғафлат!
Бошинг билан масъулсан албат!

(Оғир сукут ҳаммада)

Т о р о б и й — Орамизда юрибди илон,
Биз янчамиз уни беомон!
Дўстлар! Унга бўшашманг лекин,
У разиллар қочибди, аммо
Синдирганмиз уларнинг белин.
Мана мунда кумуш ва тилло
Бу уларнинг қуввати, жони.
Зар сочармиз халқнинг бахтига,
Бу хазина ёлғиз халқ моли!

(Торобий сандиқни очади, Дарвешнинг жасадини кўради).

Т о р о б и й — Эвоҳ! Йиқил фалак! Даҳшатдан дилим
Гўё муз парчаси! Эй дўстим, пирим,
Сенинг пок қонингни тўкди қай малъун?
Бу қандай жиноят, қандай қора кун!

(Торобий Дарвешнинг жасадига ҳурмат билан бош қўйиб, узоқ инграйди).

Торобий — Менга юрак, менга жон эдинг,
 Пок ва комил бир инсон эдинг,
 Мени тарк этдингми, эй қадрдоним?
 Абадий тутақар ва инграр жоним!

Едгор — Аҳ, қўлимга тушсайди олчоқ,
 От думига бойлардим шу чоқ!

Торобий — Қўммак керак Дарвешни илдам,
 Халқпарварга тутайлик мотам!

(Халқ Дарвешни эҳтиром билан сандиқдан олади. Унинг салласи орасидан хат тушади. Торобий олиб ўқийди.)

Симу зарга сотилиб Едгор,
 Асирларни қочиртирибди
 Хоинликни касб қилибди...

Торобий — Чиқинг илдам! Қолмасин ҳеч ким!

(Халқ таажжуб ва ҳаяжон билан аста чиқиб кетади).

Едгор — Рухсат этинг, қолай сиз билан
 Торобий — Йўқ, сен ҳам кет! Илдам чиқ, Едгор!

(Едгор чиқиб кетади).

Наҳотки олтинга сотилса Едгор?
 Бу ёзувда фожиё чуқур бир сир бор.
 Мана таянчларим! Дўстлик қайда оҳ!
 Бошимда йиқилди тоғларим ногоҳ
 Едгор! Асирларни қочирган уми?
 Дарвешни қонларга ботирган уми?
 Йўқ, балки макрдир, жуда эҳтимол...
 Уйла, бошингни ёр! Ераб, бу не ҳол?
 Қайда халқ, қайда макр?
 Бу қон-ла мавжланар сир...
 Қонлидир кимнинг қўли,
 Қай қинда қонли ханжар?
 Заҳар билан ёзилган
 Бу мактуб бошдан-оёқ
 Ҳақ сўзи жонга сиртмоқ!
 Қайда ҳақ, қайда макр?
 Кимга айтай мен бу сирни? Менга бу душвордир.
 Мендан ортиқ йигит ҳижрон билан афкордир.
 Қўрмадим мен унда лаҳза шодмонликдан нишон,
 Ул бир арслонким дили ҳасрат билан бемордир.
 Унга озор бергунча мен кўзларимни юлайин.
 Унга доғ юқтиргунча, ҳасратда ўзим куяйин.
 Ой Жамилам ёри ул, кўкка тўла пок севгидир.
 Изғириндек ишқ гулини мен нетиб сўлдирайин!

(Торобий халқни чақиради)

Кўтарингиз Дарвешни, дўстлар,
 (Халқ Дарвешни олиб чиқади).

Едгор — Еки инон, ёки бошим кес!

Торобий — Қиличингни суғур, жангга борамиз.
Отларда бўрондек ёвни ёрамиз!

III акт

Иккинчи парда

Тоғлиқ ваҳший бир манзил, бахайбат чўққилар, қора, мудҳиш
ғорлар. Қуюқ арчазорлар кўриниб туради. Жамила катта қоя усти-
да, унинг вазиятидан хафалиги, юртиши ва юраги учун азиз бўл-
ганларни кучли соғингани сезилиб туради. Пастда деҳқонлардан,
косиблардан иборат қашшоқ оломон, ҳар хил қуролланган. Баъзи-
лар ўзаро нималар тўғрисидадир ҳасратлашиб ўтирибдилар, баъзи-
лари эса ўзларининг бошлиқлари Жамилага меҳр ва садоқат ифо-
даси билан қарайдилар.

Жамила — Қаро кунлар қачон кечар ғариб бошдан?
Қафасдамен, деворлари соқов тошдан.
Яшин каби сўнди кетди ғамсиз чоғлар.
Сас йўқ на ёр, на ота, на қариндошдан.
Ўртоқларим — асирлар нима бўлди?
Наҳот шаҳло кўзларига тупроқ тўлди!
Отам бойқиш қайғум билан юраги хун,
Ёки кундан мўғул тиғи билан ўлди.
Оҳ, қайдасан, қарчиғайдай ўтли Едгор?
Биласанми юрагимда қанча дард, зор?
Эй турналар, салом ёрга, диёримга,
Топдим азиз дўстлар учун дил интизор.

(Оломон ичида жонланиш. Янги одамлар келиб қўшнилади. Булар
орасида Холтош ва Холлош бири қул, бири чўри. Холтош пакана
ва кал. Холлош дариг ва чўтир).

Оломондан бири — Ана халойиқу, мана халойиқ.
Келинлар, келинлар баримиз ўртоқ,
Ҳаммамизга етар товоғу қошиқ.

Холтош — Шунда экан қадрдонлар,
Ғам тошида чағилғонлар,
Эски қалпоқ, жулдур чопон,
Оши ёвғон хор оломон.
Эшитдим-ку сизга келдим
Арғимоқдай чўлда елдим.
Хирилловчи мўғул тўра,
Уни ютди эски ўра.
Қани бизнинг Жамиламиз?
Эшитдик-ку унинг номин,
Ғарибларга илтифотин,
Тез югурдик бу ёққа биз.

(Оломондан бири).

Сардоримиз ёшгина қиз.
Меҳрибондир она каби.
Донм унинг шер юраги

Холтош — Ҳақиқатга интилади.
(Ўртага Холпошни судрайди).
Бу ён қара, юрт гўзали:
Бир ёрим бор чўри Холпош.
Қамина исми Холтош.

(Оломонга)

Гулдай нозик ниҳол Жамила,
Лекин менга бургут сингари
Кўршади тоғлар устида.
Чуқур ўйга чўшибди ҳозир.
Ёруқликка йўл топсин ботир!
Оломон — Ширин калом экансан, жоним,
Ҳангамага боп замон бу,
Дил муштоқдир шодликка донм.

(Холтош билан Холпош қизиқ қўшиқлар айтиб халқ ўйинларини бажарадилар).

Холтош — Ёшинг бир кам етмиш эрур, ўзим қурбон.
Эркак чиқдинг севгинг билан бўл меҳрибон.

Холпош — Ўн гулимдан биттаси ҳам очилмаган,
Ҳусн гулидан бирорта барг сочилмаган.

Холтош — Юзинг чўтир, Торобийнинг галвиридай,
Кўзинг эса худди сийқа бир миридай.

Холпош — Боши кал деб қарамасдим қиё боқиб,
«Вой-дод!» дердинг чекканга гуллар тақиб.

Холтош — Ёғоч оёқ минган каби бўйинг бордир,
Буриинг кува, оғзинг эса мисли ёрдир.
Мен не қилай сендак калу, пақанани!

Холпош — Сирин очма иккимиз оқ ва қизил гул,
Кел ўйин туш, эрклик куни тўйимиз шул.

Жамила — (йигитлардан бирига)
Кўзларимга чалғиди қора,
Тез боринглар, олинглар хабар,
Қим бўлмасин келтиринг жадал!

Ингит — Қимса қочиб қутулолмас, қўлимиздан ҳеч маҳал!

(Қуролли уч-тўрт йигит кетади. Халқ чапак чалиб, ўйин-кулгини давом эттиради. Шу вақтда Тўсинбой билан бирга жулдуз кийимли бир мўгул навқарини келтирадилар. Жамила пастга тушади. Халққа ташқари чиқишга буюради).

Жамила — Хўш, бой, бунда нетиб юрасан?
Могу дунё қидириб келдинг?
Истамасдим бетинг кўришни
Модомики қўлга тушдинг сан,
Тақдир бизни учратди яна,
Учрашувдан эмасман хафа,
Ўлкамизнинг надур аҳволи?
Отам қалай, Ёдгоржон қалай?
Элни худди илгаридай
Эзадими Чингиз авлоди?

- Тўсинбой — О, Жамилам, пари Жамилам!
 Сўзларимга қулоқ сол,
 Шукур мени улур ҳаллоқ,
 Йўлиқтирди сенга бу дам.
 Юрт ободдир тангрим гувоҳ,
 Ҳеч ким чекмас оҳу воҳ.
 Бутун эл — косиб, деҳқон
 Узи шод иши равон.
 Отанг, шукур, саломат,
 Уз иши-ла овора.
 Баъзи бошлиқлар ундан
 Шубҳаланганди, шу он.
 Қилдим уни ҳимоя.
 Тилга олма Едгорни зинҳор.
 Унда на қалб, на муҳаббат бор
 У уйланди бошқа бир қизга.
- Жамила — Сўзинг ёлғон, тамоман ёлғон,
 Пок ишққа доғ солмайди Едгор,
 Ишонаман унда бор виждон.
 Ишқда Мажнун, курашда арслон.
 Нега келдинг? Бунда бир сир бор!
 Сўйла, тулки, эй эски маккор!
- Тўсинбой — Золим бўлма, Жамилам,
 Ярамни очай шу дам.
 Сени кўрмагач, кўнгил,
 Гўё қафасда булбул,
 Сингари қилди фиғон,
 Қоронғу бўлди дунё,
 Қидирдим сени узоқ,
 Кездим чўлу биёбон.
 Топдим сени ниҳоят,
 Битди дилдаги ҳасрат.
 Кетайлик бундан шу он
 Маликадай яшарсан,
 Дилингда ҳолмас армон.
- Жамила — Баттар қаллоб бўлибсан,
 Емонлиққа тўлибсан.

(Навкарга)

- Навкар — Сўйла, жоним, сирни оч
 Ёв наслидан бўлсанг ҳам,
 Лекин қашшоқ, яланғоч
 Қайдан келар бу маккор,
 Юртда қандай гаплар бор?
- Менга инон, опажон,
 Қўрган, эшитганимни
 Қилайин сенга баён:
 Бир галвирчи — Торобий
 Қўтарди зўр қўзғолон
 Бухоронинг ҳокими
 Торобийдир шу чоқда.
 Донгғи кетди узоққа.
 Мўғулларни ҳайлади,

Бошлиқларни бойлади.
Тўсинбой, Бўри нўён
Қочишибди жазодан
Чигатойхонга келиб
Аҳволни бир-бир этиб
Булар тилади ёрдам.
Ғазабланиб Чигатой
Юборди катта қўшин.
Торобийни босгани,
Эл уруғин осгани.
Қўшинда эдик биз ҳам
Ортда қолиб адашдик,
Уч кун қир, довон ошдик,
Қўлингга тушдик ҳозир
Елғон чиқса бир сўзим,
Жазо бергил энг оғир!
Ҳақиқатдир сўзларинг
Бунга гувоҳ кўзларинг

Ж а м и л а —

(Тўсинбойга)

Тўсинбой, қалтирама
Эркаксан, ўзингни тут!
Элнинг сўрдинг қонини
Қулларнинг қасосини
Оламан! (Қиличини сўғуради).

Т ў с и н б о й — Мен элатинг, кечиргил,
Бутун гуноҳим унут.

Ж а м и л а — Сендай элатдан менга
Ит яхшидир, буни бил!

(Қиличини ғазаб билан уриб Тўсинбойни ўлдиради. Кейин баландликка кўтарилиб, оломонни имлаб чақиради. Оломон тўпланади. Жамила ҳаяжон билан уларга мурожаат этади).

Бухорода отам Торобий,
Кўтарибди катта кўзғолон.
Мўғулларни қувибди юртдан
Элнинг бахти кулмиш бу замон.
Хавф остида лекин эл иши
Қайралибди Чигатой тиши.
Бухорони ёқиб-йиғиш чун
Юборибди у катта қўшин
Ёрдамга биз тез отланайлик
Саҳроларда елдай учайлик,
Отланинглар йигитлар илдам,
Торобийга етайлик шахдам!

(Халқ бу хабарни катта қувонч билан қаршилаб, сафарга тайёрлана бошлайди. Хор билан Жамила бошлиқ йўлга тушади).

Х о р — Яша, эй сардор,
Яша, Жамилам,
Улуғ қаҳрамон

Торобий учун
Ердамга тайёр.
Душманга жаҳон
Бўлғусидир тун.
Яша, эй сардор,
Яша, Жамилам,
Бизларни илдам
Жангга олиб бор!

Парда

IV акт

(Бухоро қалғаси, қуролли халқ мўғулларнинг ҳужумини кутмоқда).

Торобий (халққа)—Дўстлар, Қорачар яқин

Отлиқ, пиёда лашкар
Билан қуршади шаҳар,
Душман ўсал ва ёвуз
Ҳар юртдош буни билсин:
Эрkning қадрини билган,
Юртни эҳтиром қилган,
Ҳар инсон арслон бўлур
Разил ёвга чанг солур.
Бекор тўкилмайди қон.
Номингиз қолур абад.
Қулликка кўнмас асло
Фурури билан инсон!
Бу тупроқлар бизники
Бу ўтлоқлар бизники.
Бунда боболар шони
Бу ер — бахтимизнинг қони!

Халқ —

Кўлларда қурол
Зафар бизга ёр,
Бизни жангга сол
Улуғ байроқдор!

Торобий (Едгорга)—Ёвни ҳар он кузатиб туғ

Мақсадин бил, кучин сина
Керак вақтда ўхшатиб ур!

Едгор —

Истеҳкомлар мустаҳкам.
Йигитларим кўп бардам
Жанг қилурмиз омонсиз
Ҳасрат кўп, дилда кўп ғам!
Сезаман, баъзан устод
Мендан қилурлар гумон
Ҳаммадан ҳам бу ёмон!

Торобий —

Ғийбатга солма қулоқ
Ҳақмисан ва покмисан
Демак дадил бўл ҳар чоқ!

(Торобий кетади. Едгор баъзи жойларни кўздан кечириб, узоқларга, душман томонига диққат билан тикилади. Жамилани эслайди).

Едгор (ария)—Эл кулди-ю, қолди менда хасрат,
Ҳар кимда қанот, менда йўқ пат

- Қул, чўри-ю, кўп асир қутулди
 Чирмади ул ойни турли зулмат
 Ҳар лаҳза кўнгилда чайқалур ғам
 Ернинг ғами бўлур менга ҳамдам.
 Из чиқса-ку бир нафас юансам
 Оҳ, кимсага тушмасин бу кўлфат!
(Едгор кетади. Қози-калон билан Қоражон киради).
- Қози-калон *(Қоражонга)* —
 Ўғлим, ишлар ёмон эмас
 Торобийнинг бахти кулмас
 Омборхона бўш тамоман
- Қоражон — Қайга кетди шунча қурол?
 Қози-калон *(кулиб)* — Қуролларни юбордим ман
 Мўғулларга тунда яшириб
 Ўғлим, манов мактубни ол,
 Мўғулларга етказ тездан.
 Лекин ҳеч ким пайқамасин
(Қоражонга хат беради-да кетади).
- (Қоражон ҳар ёққа аланглаб хатни ўқ учига боғлайди, тепаликка чиқиб отмоқчи бўлади, шу вақтда Едгор тўсатдан уни ёқалаб олади).*
- Едгор — Ҳа, ит ўғли, тушнинг қўлимга
 Мажақлайман бошингни, илон!
 Эҳ, беномус, заҳарли тикон!
*(Қоражонни тепадан тепиб юборади ва бир йигитга буюради).
 Қўлларини яхши бойла, зиндонга сол, қаттиқ пойла!
 (Йигит унинг қўлларини боғлаб олиб чиқиб кетади. Қоровул киради).*
- Қоровул — Карманадан душманга яна
 Қўмак келди: отлиқ, пиёда...
(Шу вақтда Торобий билан Қози-калон киради).
- Едгор — Карманадан душманга ёрдам:
 Отлиқ, пиёда!
- Торобий — Мана бу чатоқ!
 Мудофаа қилурмиз узоқ,
 Лекин энди қийиндур ҳужум.
 Кучимизни қилиб эҳтиёт
 Курашурмиз керакдир сабаб
(Қози-Калонга)
- Қози-калон *(Қурулларни чиқаринг илдам
 Улашурмиз бор элга шу дам.
 (титраган товуш билан) —
 Аҳвол ёмон, тақсир не дияй!
 Тунда тешиб омборхонани
 Қурулларни олмиш ўғриллар.
 (Торобий ғазабланиб уни ёқалади)*
- Торобий — Нега олдин бермадинг хабар?
 Едгор — Бу ифлоснинг сўзлари ёлғон
 Мўғул дўсти бу Қози-Калон.
 Исбот қилғум мен сизга ҳозир.
(Йигитга ишорат қилади)
 Бу ён келсин тезда Қоражон!

(Едгор Торобийга қўлга тушган хатни кўрсатади. Қоражонни келтирадилар).

Торобий — Айт, бу хатни берди ким?
Қоражон — Тўкмасангиз агарда қоним,
Бутун сирни қилғум фош.
Торобий — Сўйла қолур сенда аблах бош!
Қоражон (Қози-калонни кўрсатиб)
Олчоқ ҳам шу, ўғри ҳам шу
Душманларга сотилган ушбу
Қонга белаб ушбу Дарвешни
Тухмат қилди Едгорга бу қув.
Евга берди қуролни тунда.
Мен бир разил малайман унга.
Торобий — Қози-Калон,
Сен одам эмас,
Сендан яхшидур энг ифлос ҳайвон
Юзинг қорадир
Икки дунёда.
Ҳеч гуноҳ бундан
Бўлмас зиёда.

Қози-калон — Афв этингиз гуноҳим,
Мени алдади шайтон,
Бола-чақалар қолмасин етим.
Торобий — Элниг ишига раҳна солганлар
Ер қаърин қучар.

(Едгор ғазаб билан ханжар солади. Қози калон йиқилади. Қоражонни зиндонга элтадилар. Торобий Едгорни қучоқлайди).

Торобий — Йўқотилди маккорлар,
Бу зафарнинг нишонин
Едгор — Ўз бошини чайнади.
Бўхтончилар чиени.
Торобий — Менда йўқ ўзга севги — юрт эл бор.
(ария) Этамен ўзга ёрни мен инкор.
Халқ ҳақиқатдан юрт ишқи эзгу.
Бу саодат кўнгилда — шукри ҳазар.
Қуважакман булутни осмондан
Қуважакман аламини ҳар жондан.
Офтоб барча дилга дўст бўлгай.
Эсажак хуш саболар ҳар ёндан.
Зулм сари наъра тортгил эй ёр, кўк
Қўзғолур тоғлар, ёвнинг бошига чўк.
Қолмағай бу ватанда ғаддорлар.
Эр эсанг ҳақ йўлингда қонинг тўк!
(Посбонлар қичқирадилар).

Посбонлар — Евга кўмак келар бир ёқдан
Кўринмакда тўзон узоқдан

(Торобий ва Едгор телага чиқиб қарайдилар. Торобийнинг бутун вазиятда урушнинг оқибати тўғрисида ташвиш сезилиб туради).

Торобий — Маълум, булар душман гуруҳи,
Биз учун жанг қонли бўлғуси
Не қиламиз?— зафар ё ўлим.
Едгор — Ҳур виждонлар кул бўлмас бир зум!
Тешадагилар — Тик келмоқда бизнинг томонга
Ташна экан шекилли қонга.

Торобий — Егдиринг ўқ, егдиринг қалин.
 Рост зарб билан тўзғитинг барин.
 (Тенадагилар ўқларини тўғрилаб, шайланиб турадилар. Бир нафасдан кейин қичқирадилар).

Тенадагилар — Бизга кўмак! Бизга кўмак!
 Бошлиғи аёл.

(Торобий ва Едгор ҳайратда! От дукури. Жамила кириб келади.
 Отдан сакраб тушиб отасига отилади).

Жамила — Отажоним, азизим отам!
 Торобий — Оҳ, қизим, оҳ нуридийдам!
 Бу қандай бахт, саодат,
 Қалбимда гўё кулди
 Қуёш шу чоқда.

Жамила — Едгор? Жоним!
 Едгор — Булутдан чиқиб кулди
 Менинг моҳи тобоним! (*қучоқлашадилар*).

Тенадагилар — От қўйишга шайланди душман.
 Илғорлари ўқ қўяр ўнгдан.

Жамила — Мана келдик хизматингизга
 Жанг қилмоққа рухсат эт бизга
 Можаромиз жуда ҳам узун.

Торобий — Тўғри, вақт йўқ эртақлар учун
 (*Халққа*).
 Босинг ёвни ва қилинг яксон
 Чақмоқлансин қиличлар,
 Ғазабдан ёнсин ичлар,
 Олға бос эл, олға бос мудом,
 Қириб ташланг душманни тамом!
 (Едгор, Жамила ва бутун халқ жангга отланади. Торобий ҳам қиличсини сугуриб югуради. Жанг сурони кучаяди. «Ур! Кес!, «Отдан йиқ!» ва ҳоказо садолар эшитилади. Халқ зафар қозонади. Торобий бошлиқ Едгор, Жамила ва халқ ўлжалар билан қайтиб саҳнани тўлдиради. Ерда душман байроқлари ётади. Ҳаммада қувонч).

Торобий — Енгди халқ, енгди адолат,
 Енгди ҳақиқат ва ҳақ.
 Юртинг бахт бўлсин фаровон
 Мазлумга ёр бўлсин саодат,
 Халқ ишига садоқат
 Зафарга имон
 Асло енгилмай
 Халқ тутган байроқ!

Парда

Тамом

МАҲМУД ТОРОБИЙ

І а к т

Қизлар хори

Яшарибди бутун жаҳон,
 Нурга тўлмиш ер, осмон,

- I қиз —
 II қиз —
 III қиз —
 Жамила —
- Хамама —
 Дустан — Едгор
 ва
 Жамила
- Бошқалар —
 Едгор —
 Тўсинбой —
 Жамила —
 Тўсинбой —
 Қизлар —
 Тўсинбой —
 Торобий —
- Қувонтирар кўзларни гул,
 Ариқларда сувлар хандон.
 Ҳийин чоғи, севги чоғи,
 Дилни имлар ёрнинг боғи.
 Қанотланган кўнгилларга
 Баланд эмас юртнинг тоғи.
 Дустанлар, юрнинг далаларга,
 Этак тўлсин долаларга,
 Чархни, дугни ташланг букун
 Қари-қури холаларга.
 Йиғлагундай Жамилахон
 Кўзлари кимга интизор?
 Қуйларидан ишқи аён
 Барчангиз ҳам қидирасиз ёр.
 Нима бўбди? Севмак, севилмак
 Ҳар бир қизда энг яхши тилак.
 Ана келар дўстимиз Едгор!
 Биз иккимиз бир қишлоқнинг боласи.
 Гўё бир дарахтнинг икки новдаси
 Табассумга тўлдирди кўкни баҳор.
 Очила қолсин дилларнинг соф гунчаси
 Биз иккимиз бир қушнинг жуфт қаноти,
 Ажралишга йўқ дилнинг ҳеч тоқати,
 Ярлақаса агар тангрим, тез кунда
 Юракларни қучар ишқ саодати.
 Ҳа, ишларнинг кўпми шу қадар,
 Кўринмайсан баъзан ҳафталар?
 Баҳор келса ҳўкизга йўқ дам,
 Биз бировга қаршлиқ одам.
 Бир бурда нон, бир қошиқ ёвғон
 Учун бойга ишлаймиз ҳамон.
 Кўксин анор бўлибди,
 Қўзи хумор бўлибди.
 Ҳусни тўлишибди-ку
 Ўзи ўжар бўлибди.
 Мен кўзларинг хуштори,
 Уйларим тиллакорий
 Менинг қўйнимга кирсанг,
 Бошингда Қашмир шоли.
 Бу тўнкада йўқ шарму ҳаё...
 Қизиқтирмас мени мол-дунё.
 Ухў, мунча кеккаймаса бу,
 Отасин бир ғалвирчи гадо!
 Уста Маҳмуд ёқимтой киши,
 Халқ ғамидан ўзга йўқ иши.
 Уни севмас беклар, боёнлар.
 Ҳа, кўрармиз, мен ким, сизлар ким?
 Сизга ким тил берди, ёмонлар!
 (Ария)
 Қувонинг, дўстларим, севинг ҳаётни,
 Гул каби очилиб, сайранг булбулдай,
 Ишқ, нашъа боғига қоқинг қанотни,
 Сахий қуёш нури дилни тўлдиргай,
 Тўғилиб, кўрдингиз азоб-уқубат,

- Юртимизни босди олов бўрони,
 Кул бўлди шаҳарлар, эл ютди ҳасрат.
 Тирқирайди мўғул тигидан қони.
 Лекин дилда умид сўнмагай асло.
 Бир куни бизга ҳам толе бўлур ёр.
 Бошдан кўтарилар зулм, жабр, бало,
 Ҳақиқат, адолат тоғур барқарор.
 Юраклар таҳ-батаҳ қондир
 Туғиб ўсган диёримда.
 Назарлар барча нолондир
 Қаён боқсанг жуворимда.
 Кезарман дар-бадар танҳо,
 Чалинмас кўзга қилча нур,
 Қани дўсту, қани ошно?
 Сиз эмасми элга таниқ зўр санъаткор?
 Балли, мен у, бухороли наққош.
 Қандай мусибат, бало
 Сизни қақшатди, бобо?
 Қай тил билан дардим қилайин баён,
 Юрагимда дардлар бир улуғ уммон!
 Бутун оиламни кесди мўғуллар,
 Мен қолдим, мен бадбахт, мен қолдим танҳо,
 Бошга йиқилса-да бир кўҳи бало!
 Мени ўз элига сурди Чингизхон.
 Қолмади ғурбатда кўрмаган жафо.
 Йиллар ўтди, қайтдим, юрт харобадир.
 Етим-есир билан тўлибди ўлка,
 Яна ёв қиличи қонлар сачратир.
 Мен қурган бинолар ер билан яксон.
 Бутун қолгани ҳам итларга макон.
 (хат беради)
 Биродарлар, қаранг буни,
 Бухороли доно олим,
 Яъни Шамсиддин Маҳбуби
 Менга ёзмиш ва мазмуни
 Ҳикмат билла тўла, чуқур,
 Олим тинмай китоб кўрур,
 У дебдики Чигатойхон
 Малайлари бўлур яксон,
 Сен юзингни халққа ўгур,
 Ва дадил бўл деб буюрур.
 Ҳар юракда муқаддас нафрат,
 Ҳар бурчакда исён олови,
 Кул бўлажақ хақиқат ёви.
 Дуруст, уста Маҳмуд, беғу, хон қани,
 Мўғулни қувғали эр ўғлон қани?
 Халқ ўзи бажарар, халқ кучнинг қони!
 Эҳтиёт бўлинглар, мўғуллар буқун
 Чиройли қизларни қидиришмоқда,
 Мўғул қилмишидан ҳуркади малъун!
 (Бўри нўён келади)
 Келинг беклар, нўёнлар,
 Соғмилар улуғ хонлар?

- Мана бу бизнинг қишлоқ,
 Хизматингизга ҳозир.
 Хоқон, ибни хоқон
 Яъни Чигатой хон
 Хонадонидан бир зот
 Вафот этди, улуғнинг
 Қабрига тириклайин
 Қўрмак учун етти қиз,—
 Сулув, гўёки юлдуз,—
 Қеракдир, чунки улар
 Чингизнинг авлодига
 Гўрда хизмат қилурлар!
 Сулув қизлар яширинди,
 Мен топурман барин албат,—
 Бир шартим бор сизга фақат,
 Менга берурсиз бирин
 Хўб олурсан, иш кўрсат!
 Бўри нўён —
 Горобий — (Нўёнга)
 Бек, сиз чандон зулм этманг бизга,
 Тиғ қадалди бўғзимизга.
 Зулмингиздан эл хонавайрон.
 Кўпларни элдингиз Мўғулистонга,
 Чиридилар чўл-биёбонда.
 Зулм ошса, оқибат ёмон,
 Қилғонингиз оз бўлса агар,
 Ёқинг, йиқинг, қишлоқ ва шаҳар
 Ер юзидан бутунлай кўчсин,
 Ерда ҳаёт нафаси ўчсин!
 (Қизларни олиб келадилар)
 Едгор —
 Оҳ Жамилам,
 Кошки кўр бўлсам эди,
 Тоқат йўқ бир зум,
 Ё ҳақ, ё ўлим!
 (Мўғулларга отилади)
 Жамила —
 Мени ўлдиришлар, ифлос маҳлуқлар,
 Виждони кўр, қалби бузуқлар!
 Дарвеш —
 Қизларинг менинг кўзимда!
 Горобий — (халққа)
 Халойиқ, хушингни йиғ, яхши ўйла.
 Ичингдаги дардларингни очиқ сўйла.
 Яраларнинг шифосига малҳам борми?
 Еки мангу азоб, қайғу бизга ёрми?
 Машойиҳлар сўзи борки, ҳақ ўлмайди.
 Зулм тиғидан эрк илдиэи ҳеч сўлмайди.
 Эл бошида қағиллайди бир тўп қузғун
 Оч бўрилар халқ бағрини юлар бутун.
 Мана ҳозир дилларимиз парчаларин
 Узиб кетди, не ҳол эрта-индин.
 Юрагимда ярқираган имоним бор,
 Элим учун курашаман то жоним бор!

- Халқ — Эл боласи юртни ёвга олдирмайди,
Суягини саҳроларда қолдирмайди.
Эл ўғлисан, элнинг ботир сардори бўл,
Маълумларнинг бошин силар донгдори бўл!
- Торобий — Эркак, аёл,
Баринг қурол ол!
Ҳар бир ишда яктан, якдил,
Ёвга қарши бўлинг дадил.
Золимларга омон йўқ,
Биз учун беғу хон йўқ!
Халқни тезда қўзғатайлик,
Мўғулларни қақшатайлик.
Шиоримиз — эрк, ҳақиқат!
Золимларга омон йўқ!

Парда тугади

II акт

Бухорода ҳоким саройи. Ҳоким, мўғул ҳарбийлари, беклар ва маҳаллий чиновниклар.

- Хор — Узоқ яша, баҳодир,
Қуёш бўлсин сенга ёр.
Қут ёғдирсин улуғ кўк,
Мансабда бўл барқарор
Улуғ хоқон Чиғатой,
Ерларининг посбони,
Қаҳрингдан эллар титрар,
Сен хоқоннинг арслони.
- Ҳоким — Дўстлар, солинг бир дам қулоқ!
Бошланади ҳозир маросим.
Вафот этган шаҳзодага
Гўрда хизмат қилмоқ учун
Кўмилиш керак бўлган
Гўзал қизлар ҳозир келур.
Ҳаммамизга бу қутлуғ кун.

[Шомон ва машғал кўтарган икки навқар пайдо бўлади. Кейин 10 қизни олиб кирадилар. Ҳоким ва бошқалар танлайдилар ва 7 қизни айирадилар].

- Ҳоким — Самодаги етти юлдуз
Қаби чақнаб турган қизлар,
Барчангизни табриклайман —
Зиммангизда шарафли иш
Қабр ичида шаҳзодага
Хизмат этинг кўнгил билан
Улуғ руҳин қувонтиринг,
Завқу сафо бўлсин ҳамдам.
Ярлақағай сизни эгам!
- Қозикалон — (қизларга)
Оппоқларим, йиғламанг,
Бу тақдирни бахт билинг.

Насиб бўлди сизга бу,
Ихлос билан, дил билан
Хизматингни қилинг!

Шомон қизларга олтин узук тақади, уларнинг руҳларини тозалаш учун машғаллар орасидан олиб ўтади. Кейин қизлар унинг кўрсатиши билан «ўлим рақси»ни бажарадилар. Қизларни олиб чиқиб кетадилар.

Тўсинбой — (Бўри нўёнга)

Ваъда қани, баҳодир?
Вақт ганимат, тезликда
Жамилам қўлга қўнсин!

Бўри нўён —

Мана ҳоким,
Талаб қил ўзинг.

Тўсинбой —

Менинг сўзим мис,
Сизники олтин!

Бўри нўён — (ҳокимга)

Тўсинбойнинг кичик арзи бор,
У бўлибди бир қизга хуштор.

Ҳоким —

Қайси қизга?

Бўри нўён —

Энг сулувига.

Тўсинбой —

Жамила, оҳ у кумуш сийна!

Ҳоким —

А! Бу қандай гап?

Улик шаҳзода

Учун биздан совға у.

Тўсинбой —

Йўқ, олурсен бошқа бир сулув.

Унақасин қандай топасиз?

Ҳоким —

Эсим-хушим Жамилададир!

Сўз бир!

Бошим айлантирмангиз!

(Ҳовлиқиб чопар киради).

Чопар — (Ҳокимга)

Далада бир галаён,

Қандайдир бир беимон

Улусни қўзғотибди.

Ҳоким —

Қандай боши бузуқлар

Бизга тиғ кўтарибди?

Чопар —

Мўғулларга зўр ёвмиш,

Мисоли сув-оловмиш,

Ҳоким —

Қандай келди у офат?

Ким у, нонкўр касофат?

Чопар —

Бир ғалвирчи, Маҳмуд Торобий!

Ҳоким —

Бир ғалвирчи, Маҳмуд Торобий!

Ҳамма —

(Ҳаяжонланиб)

Торобий! Ғалвирчи!

Қози-калон —

Бўлолмайди, чумчуқ, лочин.

Ғалвирчига ўлим яқин!

Ҳоким —

(Маҳаллий амалдорларга).

Сиз латтадай юмшоқ одамсиз,

Синёсатда ўлгудай хомсиз.

Ағдармайсиз халқни бир томон,

Чиғатой ери нуқул тўполон.

(Қози-калонни бир чеккага элтиб)

Исёнчилар орасига бор,
Торобийга ўзингни дўст тут.
Илонмисан, қўйнига суқул,
Заҳармисан унинг ошида,
Ҳанжармисан унинг бошида!

(*Таъзим қилиб*)

Қозикалон —
Сўз бир, тангри бир!
Юмушимни аъло бажарсанг,
Келажақда бексан, тархонсан,
Бир шаҳарда гўёки хонсан!
Ихлос билан бажарурмен,
Нодонларнинг ишларини,
Макрим билан
Бузурмен!

(*чиқиб кетади*)

Ҳоким — (*Ҳаммага*)

Қуролланинг барчангиз,
Қилич билан ўлкани,
Қилич билан сақлаймиз ани!

(*Ҳамма ошғич равишда қуролланади*)

Бўрин ўён —

Тайёр бўлди сафар жабдуғи,
Ғалвирчининг қолмас уруғи!

(*Ҳоким қилич яланғочлаб отрядга йўл бошлайди. Улардан кейин
Тўсинбой Жамилани сургаб чиқади.*)

Тўсинбой — (*Жамилага*)

Юр, бу ердан қочайлик шу он.
Овутмачоқ бўласан менга.

Жамила —

Тўсинбой —

Нималарни алжирайди у?
Тириклайин кўмарлар сени.
Англадингми, тез юр, қочамиз,
Иккаламиз эр-хотин бўлиб,
Маза қилиб умр сурамиз!

Жамила —

Тўсинбой — (*Ўз-ўзига*)

Улимимга розиман, шайтон
Мен севгимга ҳаминша содиқ
Олиб келиб бир-икки навкар.
Қизни олиб қочаман бадар.

(*югуриб чиқиб кетади*).

Жамила — (*ария*)

Ҳечким мендек жаҳонда зор-нолон бўлмасин,
Севгилилардан узоқ, бағри тўла қон бўлмасин.
Бахт қароси мендадир, кўзга кўринмас қилча нур,
Мен каби ҳеч ким балолар ичра сарсон бўлмасин.
Кел, ажал, олгил мени, ваҳшат диёрин тарк этай,

Дилда сафо севгим қучиб, соф руҳ ила илдам кетай,
Қарганинг ошиёнида мен орзу-армонни нетай,
Ҳеч асира мен каби оташда бийрон бўлмасин!

(Жамила куйларкан, иккинчи эшикдан Дарвеш пайдо бўлади. Куй-ни тинглаб кейин қизга яқин келади).

Д а р в е ш — Қутқорурмен, қизим, йиғлама,
Ҳозир сенга тақаман қанот,
Толмас қанот, яъни яхши от.
Ж а м и л а — Инсонмисиз ёки паришта?
Д а р в е ш — Унутмайман сизни ҳеч қачон!
Бу бинони мен қурган эдим,
Барча йўли менга маълумдир.
Мана бунда яширин йўл бор.
От эшикда юриши — шамол,
Ж а м и л а — Мин, лочиндек уч тоғлар томон!
Азиз инсон! Йўқ, паришта!
Қай тил билан мақтай, отахон?

(Жамила Дарвешнинг қўлини ўпади. Дарвеш уни яширин йўлга олиб кириб кетади. Навкарлар билан Тўсинбой киради).

III акт

Торобийнинг даргоҳи — дала. Кеча ойдин. Тепаликда чоллар. Исёнчи халқнинг мулки ва ҳарбий ашёлари кўриниб туради. Узоқда гулхан. Торобий ва Едгор чодирдан чиқиб келади. Ариқ.

Т о р о б и й — Жон асир бўлмиш нетайким лим тўла қондир кўнгил,
Офтобидан жудою зор-нолондир кўнгил.
Кўз булоғи тинмагай ёдимга тушсанг бир нафас,
Ой қизим, дардинг билан телба, паришондир кўнгил.
Зулм тиғи синдиришга барча шайлангандик бир дам,
Зулм қўргонини сузишга барчамиз ичдик қасам,
Биткусидир кўксимизни қоплаган доғи ситам,
Айрилиқлар ҳам битар, йўлингда мардондир кўнгил.
Е д г о р (*Дуэт*)—Эл қулди бу ғам юртида, жонон, қани айтинг?
Зулматга асир ул моҳи тобон қани айтинг?
Офатли бўрон ул гули қайларга совурди.
Жисмимдаги руҳ, қалбимдаги шўх қон қани айтинг?

Т о р о б и й
ва Е д г о р — Ул гулни сўраб кўз ёш ила қайга борайлик,
Дил ҳасратини кимга этиб, кимга ёзайлик?
Золимдан унинг тақдирига биз ўч олайлик
Кўкламги қуёшдек бизга дармон қани айтинг?

(Торобий асирларни олиб киришга буюради).

Т о р о б и й — Асирларни келтиринг буён
Халқ ҳам келсин — косибу деҳқон.
Золимларни халқ ҳукм қилсин.
Халқ нимадир улар хўб билсин!

(Шу вақтда Дарвеш билан Қози-калон киреди)

Дарвеш — Барча мўғул амалдорлари
Элни эзган барча ситамкор,
Адлинг билан бўлди шармисор.
Ишни олди эл саркорлари.
Қашшоқларга улашдик мол-ҳол.
Қози-калон — Бари хурсанд, қўлида қурол.
Хазинада моллар бемиқдор,
Ҳар бир нарса қаламга тобе,
Нинага ҳам менда ҳисоб бор.
Торобий — Йўл қўймангиз талон-торожга,
Кийим, таом беринг муҳтожга,
Асло ноҳақ тўкилмасин қон,
Халқ рўзғори бўлмасин вайрон
Адл, қонун — ҳар ишда раҳбар,
Лекин ёвдан бўлманг беҳабар.
(Едгор асирларни — Ҳоким, Бўри нўён, Тўсинбой ва бошқаларни келтиради. Халқ тўпланади).

Торобий — Ун минглаб қўшин сурган,
Кучли хонларни урган,
Ҳай, беклар баҳодирлар,
Қонларда сузган эрлар,
Энди халққа асирсиз!
Аҳволингиз жудаям чатоқ.
Халқ кечирмас сизларни ҳеч чоқ.
Солимларга бу бўлур сабоқ!
(Дарвешга)
Уқинг, дўстим, ҳукмномани!
(Дарвеш ҳукмномани ўқийди).

«Тангри таолонинг инояти билан сўзимиз: элимизнинг бошига анво кулфатлар солиб, зулм ва тааддий бобида заххок замон бўлмиш малъун ҳоким ва онинг нўён ва саркардалари ва жамики ғаддорларнинг бошлари, ҳақ ва адолат дастурига биноан, танларидан жудо қилинсин.

Навкарлар гуноҳлари тафтиш этилиб, ҳар қайсилари ўз қилмишларига мувофиқ, жазо ва жаримага тортилсинлар, қўлим қўйдим:

Маҳмуд Торобий».

Торобий — (халққа) Сиз фикрингиз қилингиз баён:

Халқ — Маъқулми?
Маъқул! Маъқул!
Солимларга йўқ омон!

Ҳоким — (Торобийга) Чин сўзми бу?

Торобий — Чин ва қатъий сўз!

Ҳоким — Бўлма пушаймон.

Торобий — Хунимизни сўрар улур хон!

Сизларни ғарқ этди эллар кўз ёши,

Қўлимизда бўлса жаҳоннинг тоши,

Барини сизларга ағдарар эдик!

Тўсинбой — Сўйла, недир менинг гуноҳим?

Торобий —
Едгор —

Бўшат мени, мен ўз элатинг,
Янглиш йўлдан қайтардим сени.
Бундан ўзга недир гуноҳим?
Золимларнинг разил малайи!
Сен ола ит, булар қора ит.
Сени олдин осамиз майли!

(Халқ хурсанд бўлиб тарқалади. Торобий чодирга киради. Қози-калон асирларга яқинлашиб, уларнинг номларини ёзмоқ баҳонаси билан ҳокимга бир нима шивирлайди. Асирларни Едгор ва қуролли халқ аскарлари олиб жўнайди).

Қози-калон — Бу қандай ҳол, бу нима ахир?
Жоҳил, нодон ғалвирчи ҳоким?
Унга бутун халқ топинадир.
Битди ортиқ сабр-тоқатим.
Барча улуғ зотлар бўлди хор,
Гадо бўлди қанча давлатдор.

(Паузадан кейин).

Барча садр, саид, уламо,
Менга яхши ошино.
Қутиртираман барин.
Оломон бошлиқларинг
Ичига солғум низо!»

(Бир сандиқни очиб, чўнтагига ҳовуч-ҳовуч олтин солади).

Олтин этар мушкулни осон,
Сажда этар олтинга инсон.

(Қуролли навкар — Қоражон югуриб киради).

Қоражон — Улуғлардан бир нечасини
Ҳоким, иўён яна Тўсинбой —
Қочиртирдим.
Қози-калон — Ишинг соз, ўғлон!
Едгор қалай? У сезмадим?
Қоражон — Алдадим мен уни беомон:
Чарчагансиз ухлангиз, дедим.
Қози-калон — Ундан жуда хавфлик эдим.
Яна янги ишларимиз бор.
Бажарурмиз, тангри мададкор.
Қоражон — Унутмайман ичган қасамим,
Қози-калон — Кичик совғам, олгил, жияним!

(Бир ҳовуч олтин узатади. Шу вақт Дарвеш кириб қолади. У ҳаяжонли).

Дарвеш — Жиноятнинг қизмиш савдоси!
Сен кимларни қочирдинг, хоин?

(Хассаси билан қози калоннинг қўлига уради, олтин сочилиб кетади. Қози-калон Қоражонга ишорат қилади).

Қози-калон — Бу гадонинг ўчир садосин!

(Қоражон бирдан сакраб, Дарвешга отилади ва унга ханжар уради. Қози-калон шошиб-пишиб, мурдани бир чеккага элтиб ташлайди. Ҳар иккиси йўқолади. Шовқин солиб сайдлар киради. Торобий чодирдан чиқади).

Торобий — Хўш, азизлар, бу нима ғовғо?
Мақсадингиз қилингиз баён.
I санд — Қаршимизда тиз чўк, эй нодон!
Йиғиштир тез ҳаёсиз ишни.
Улуғларга қайрама тишни!

II санд — Нақ елканга минибди шайтон,
Дилингда ҳеч қолмабди имон.
Биз пайғамбар ва чаҳор ёр
Авлодимиз, шак қилма зинҳор.

Торобий — Юзинг қора тангри қошида,
Кул бўлурсен лаънат тошида!

Емонликми ишим, ажабо?
Юртимизни қора бир вабо
Қаби босган мўғулни урдим,
Эл ғазабин золимга бурдим.

III санд — Сен фитнага бир ҳам, бир тамом
Тилагимиз шу — хуллас калом.
Ужар бўлсанг ўқиймиз лаънат.
Имонингни қоплайди зулмат.
Сени диндан ҳайдаймиз шу он,
Сени урур шариаат, қуръон!

(Торобийнинг вазиятида чуқур қайғу барқ уради. Лекин у бирдан тетикланиб, ҳаяжон билан мурожаат қилади).

Торобий — Қўнглимда чайқалган жўшқин дарё бор,
Бу дарё халқимга тоза муҳаббат.
Менга бу ҳаёт, куч, менга бу чин ёр.
Умримга, йўлимга нурдир бу фақат.
Ҳақиқатдир менинг диним, имоним,
Элим орзусида унган виждоним!

Сайдлар — Сени ўз йўлига солибди шайтон!

Торобий — (хоинларга) — Жўнанг! Эл кўп беомон!

(Сайдлар ғазаб билан қарғаб, чиқиб кетадилар. Торобий ҳаяжонланиб, ўйланиб юраркан. Дарвеш гавдасига йўлиқади. Унга ташланиб, қўллари билан унинг бошини кўтаради).

Э воҳ! Бу қандай ҳол! Даҳшатдан тилим
Гўё муз парчаси! Эй дўстим, пирим,
Сенинг пок қонингни тўкди қай малъун?
Бу қандай жиноят, қандай қора кун!
Орамизда юрибди илон.
Биз янчамиз уни беомон.

(Одамлар тўпланади. Ҳамма ҳаяжонли. Кимдир Дарвеш салласи ичидан бир қоғоз топиб олади. Торобийга беради. Торобий хатга кўз югуртириб, бошини ерга солади).

Симу зарга сотилиб Ёдгор,
Асирларни қочиртирибди...
Илдиз отмиш орада маккор!

(Халққа)

Қўммак лозим Дарвешни илдам,
Халқпарварга тутайлик мотам.

(Одамлар Дарвешнинг жасадини ҳурмат билан кўтариб олиб чиқадилар).

Ёдгор — Сўйла устоз недур гуноҳим?
Торобий — Уқи буни, ишонган тоғим!

(Ёдгор хатга кўз югуртириб бирдан улоқтиради).

Ёдгор — Ҳайҳот! Бу на тухмат, йиқил эй фалак!
Чидолмайман, ёрил, ёрил, эй юрак,
Қози-калон — Пешонада қозон қораси
Уэр тилар тутилган осий!
Ёдгор — Солди бошима балони олчоқ,
Дунёни тун қучди тоқатим тоқ.
Кўзлар ситилинг, умид рўё,
Халққа гувоҳ, ёлғиз халлоқ!

(Торобийга қиличини суғуриб тақдим эгади ва бошини эгади).

Торобий — Виждоним пок, устод, ё инон,
Ё бошим уз, жазола шу он!
Тафтиш қилғум, ҳақиқат қуёш,
Кесилади қай қўл отса тош!

(Бу қарордан ҳамма хурсанд, Қози-калон ва Қоражон ўнғайсизла надилар. Шу вақтда чопар киради).

Чопар — Қўшин сурмиш Қорачар — нўён,
Қўкни босди қоп-қора тўзон.
Биродарлар, юринглар ишга,
Қўрғонларни маҳкам этишга.
Эл ишига кўкраклар қалқон
(Ҳамма дув ҳаракатга келади).

П а р д а

ИЗОҲЛАР

Бу бўлимда мазкур томга кирган ҳар бир дoston матнининг яратилиши тарихига қисқача изоҳ берилади. Дostonлар автографи (ҚА ва ОКА) вариантлари қандай хил қоғозга, қайси алифбе (араб, лотин ва ҳозирги)да ёзилганлиги, асарларнинг босилиб чиққан манбалари, йили ва бошқалар ҳақидаги маълумотлар баён этилади.

ЗАФАР ВА ЗАҲРО

(7-бет)

Дoston қўлёзмасининг қораламаси жигарранг муқовали чизиқсиз блокнот (20×14,5)га, саҳифа номерлари қўйилмай, ёзилган. Боблар рақамлар билан ажратилмаган. Дostonнинг охирида «Зафар ва Заҳро»га қўшимча» деб рим рақамлари (I—IX) билан алоҳида парчалар ёзилган ва улар оққа кўчирилганида ўрни-ўрнига қўйилган. Дoston 257 мисрада тугаган. Матн охирида «23 декабрь, 50 йил, Москва» санаси қўйилган.

Дostonнинг ОКА оддий ёзув қоғози (28,5×20)га ёзилган:

Дoston дастлаб «Шарқ юлдузи» журналининг 1951 йил, 12-сонида босилган. У 1953 йилда алоҳида китобча шаклида нашр қилинган. Асар шоирнинг 1955, 1957 йилларда нашр этилган тўпламларига ҳам киритилган.

ҲАҚГУЙЛАР

(15-бет)

Поэма қўлёзмасининг қоралама ва оққа кўчирилган вариантлари сақланиб қолган. Қоралама вариант 3 та блокнотга ёзилган. Улардан биринчиси (16×11) нинг муқоваси йиртилиб кетган. Иккинчиси тўқ жигарранг коленкор муқовали (11,5×9), учинчиси кўк картон муқовали (20,5×14,5) блокнотлардир. Иккинчи ва учинчи блокнотларга парчалар ёзилиб, асар оққа кўчирилганида, биринчи қўлёзма дафтарга қўшимча тарзида киритилган.

Поэманиннг оққа кўчирилган варианты жигарранг коленкор муқовали блокнотга ёзилган. Унинг биринчи бетига «Ҳақгуйлар» кўчириш — 1952 йил, 14 февраль», деб ёзилган. Асар сўнггига «1952 йил, 3 март» санаси қўйилган.

Поэманиннг алоҳида иккинчи варианты ҳам ёзилган. Унинг иккинчи қораламаси ва бир оққа кўчирилгани бор. Ойбек қаттиқ бетоблиги учун қораламаниннг бири ва оқламаси Зарифахоним томо-

нидан ёзилган. Бу вариантнинг қораламаси биринчи қоралама ёзилган блокнотга рим рақами (III) қўйилиб, 20 бетига ёзилган. Қўл-ёзманинг иккинчи қораламаси, «Поэмдан парча» изоҳи билан, иккинчи блокнотга ёзилган. Оққа кўчирилган вариант оддий ёзув қоғозининг 14 саҳифасига ёзилган.

«Ҳақгўйлар» («Поэмдан парча») «Ўзбекистон хотин-қизлари» журналининг 1954 йил, 4-сон (12—15-бетлар)да босилган.

Поэманинг тўлиқ матни биринчи марта ушбу томда чоп этилди.

Достон матни (25-бет) даги 325—328-мисралар тушириб қолдирилди.— *Ред.*

БОБОМ

(33-бет)

Достоннинг қоралама нусхаси журнал дафтари (29×21) ва икки блокнот (19×13) га ёзилган. Журнал муқовасига «1937 йил, 10 декабрь», биринчи саҳифасига «Шеърлар ва поэмалар» Ойбек. 10/XII—37» сўзлари ёзилган.

Достоннинг оққа кўчирилган икки нусхаси сақланмоқда. Уларнинг бири араб алифбесига, иккинчиси эса ҳозирги алифбеда Зарифахоним томонидан, муқовасига гул расми солинган блокнот (29×20,5) га, кўчирилган.

Блокнотнинг биринчи саҳифасига «Ойбек. Бобом, 1955 йил» сўзлари ёзилган.

Достон биринчи марта 1957 йилда ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти томонидан алоҳида нашр этилган. У шоирнинг шу йили нашр этилган IV томлик асарларининг I томига ҳам киритилган.

ДАВРИМ ЖАРОҲАТИ

(55-бет)

Достоннинг иккита қоралама, бир оққа кўчирилган вариантлари сақланмоқда. Биринчи қоралама қора қалам билан оддий ёзув қоғозига ёзилган. Саҳифаларга рим рақами билан (I—XV) номер қўйилган. Икки варақ дафтар қоғозининг ҳар икки томонига қўшимча мисралар ёзилган. Унинг биринчи саҳифаси ҳошиясига қуйидаги маълумотлар ёзилган: «8 с 14 д 35 с парашют 8 14 50 600 м. от земли 8 15—500 м. 235 нейтр расщепили 235 на 1 мн долю секунды второе солнце 100 раз ярче мл. градуса (в 1 сек 8 6100 чел заживо (7200 тяж ранено) 6820 уй кул бўлиб, бир неча км осмонга учди кул (3570 емирилиб ёнди) пвар 1,5 км ч. бомбардимон қилди».

Достоннинг иккинчи қораламаси қизил коленкор муқовали блокнот (20,5×14,7) га Зарифахоним томонидан ёзилган. Унинг 1—32 мисралари алоҳида қоғозга ёзилган. 341-мисра ёнига «1965 йил, 13 март» санаси қўйилган.

Достонни оққа Зарифахоним (ҳозирги алифбеда) кўчирганлар. Бу вариантнинг машинкада кўчирилгани ҳам сақланиб қолган.

Асар биринчи марта «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил, 9-сонига босилган.

ГУЛИ ВА НАВОИИ

(67-бет)

Достоннинг Зарифахоним томонидан араб алифбесиди (46 бет) ва ҳозирги алифбеда (43 бет) ёзилган нусхалари ҳамда машинкада кўчирилган (139 бет) матни сақланмоқда. Машинкада ёзилган матн охирига «20/III. 1968 йил» санаси қўйилган.

Достон биринчи марта «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1968 йил 25 сентябрь (№ 225) сониди босилиб чиққан. Асарга қуйидагича кириш сўз ёзилган: «Кичикликдан Навоий шеърлятига яхши ошна, мафтун, муҳаббати зўр бўлган Ойбек 1934—1935 йиллардан бошлаб Навоийнинг ҳаёти, ижодиёти, фалсафий дунёқарашлари устида теран илмий тадқиқот бошлаган эди. Бунинг натижасида Ойбек 1936 йилда «Навоийнинг таржимаи ҳоли ва ижодий фаоляти» номли монографиясини ёзиб тугатди, кейин Навоий ҳақида достон, роман яратишга ва бир қатор мақолалар ёзишга киришган эди.

1968 йилнинг март ойида Ойбек хаёли яна беш асрлик вақт чангини тозалаб, тарих йўлларини кезди, бир халқ афсонаси асосида «Гули ва Навоий» достонини яратди.

Ойбек бу достонини Навоий ҳазратларининг 525 йиллик юбилейига бағишлаган эди.

Зарифа Саидносирова,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, адибнинг умр йўлдоши».

Бу сўзларнинг қўлёзмаси ҳам сақланган. Достон Ўзбекистон ССР «ФАН» нашриёти томонидан 1968 йилда китоб ҳолида нашр этилди.

МАҲМУД ТОРОБИЙ

(98-бет)

Бу драматик достон қўлёзмасининг қоралама ва оққа кўчирилган вариантлари сақланмоқда. Араб алифбесиди, ёзув қоғозига ёзилган ҚА 72 бетдан иборат. Бу автограф 186-мисрадан бошланган.

Достоннинг ОКА варианты ҳам ёзув қоғозига ёзилган (73 бет). Унинг биринчи саҳифасига: «Ойбек Маҳмуд Торобий. Опера учун либретто — 6 акт. 1941 йил, 15 сентябрь — 10 октябрь» сўзлари ёзилган. Иккинчи саҳифасига асарда иштирок этувчи шахслар рўяхати ёзилган. Бу вариант машинкада (58 бет) кўчирилган.

Ойбек архивида «Маҳмуд Торобий»нинг турли жойларидан кўчирилган парчалар ҳам сақланмоқда. Уларнинг баъзилари ҚА га, айримлари эса ОКА га яқинроқ. Баъзилари эса ҚА га ҳам, ОКА га ҳам тегишли эмас. Шунинг учун улар алоҳида берилди.

Адиб архивида асарнинг опера учун ёзилган (машинкада кўчирилган) вариантлари ҳам бор. Улар алоҳида вариант тарзида берилди.

Булардан ташқари асар планининг биринчи вариантлари ҳам тўлиқ келтирилди.

«Маҳмуд Торобий»нинг тугатилмаган насрий варианты ҳам бор. У адибнинг «Тугалланмаган асарлар»и (махсус том)га киритилади.

Бу драматик достонга композитор Олег Чишко музика басталаган. Опера либреттоси 1943 йилда Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида саҳналаштирилган.

РАСМЛАР РЎИХАТИ

«ЗАФАР ВА ЗАҲРО» ДОСТОННИНГ ОҚҚА КЎЧИРИЛГАН АВТОГРАФИ- ДАН САҲИФА. 1950 йил. Ойбекнинг шахсий архивидан...	13
«ҲАҚГУЙЛАР» ДОСТОННИНГ ҚОРАЛАМА АВТОГРАФИДАН САҲИФА. 1952 йил. Ойбекнинг шахсий архивидан...	27
«ҲАҚГУЙЛАР» ДОСТОННИНГ ОҚҚА КЎЧИРИЛГАН АВТОГРАФИДАН САҲИФА. 1952 йил. Ойбекнинг шахсий архивидан...	32
«БОБОМ» ДОСТОННИНГ ҚОРАЛАМА АВТОГРАФИДАН САҲИФА. 1937 йил. Ойбекнинг шахсий архивидан...	53
«БОБОМ» ДОСТОННИНГ ОҚҚА КЎЧИРИЛГАН АВТОГРАФИДАН САҲИ- ФА. 1955 йил. Ойбекнинг шахсий архивидан...	65
ОЙБЕК ЎЗ НАБИРАЛАРИ БИЛАН СУҲБАТДА. 1965 йил. Ойбекнинг шахсий архивидан...	93
«МАҲМУД ТОРОБИЙ» АСАРИДА ИШТИРОК ЭТУВЧИ ПЕРСОНАЖЛАР РЎИХАТИ. ҚАЙТА ИШЛАНГАН ВАРИАНТНИНГ АВТОГРАФИГА ДОИР. 1941 йил. Ойбекнинг шахсий архивидан...	132
«МАҲМУД ТОРОБИЙ» АСАРИНИНГ ҚОРАЛАМА АВТОГРАФИДАН САҲИ- ФА. 1941 йил. Ойбекнинг шахсий архивидан...	165

МУНДАРИЖА

Достонлар	Матн	Вариантлар	Изоҳлар
Зафар ва Захро	7	169	279
Ҳақгўйлар	15	171	279
Бобом	33	185	280
Даврим жароҳати	55	194	280
Гули ва Навоий	67	200	281
Маҳмуд Торобий	98	203	281
Вариантлар			167
Изоҳлар			276
Расмлар рўйхати			279

На узбекском языке

М. Т. АЙБЕК

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ
В 19 ТОМАХ

ТОМ IV

ПОЭМЫ

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт
институтининг илмий совети, ЎзССР ФА тилшунослик
ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Л. Эркинова*
Рисом *В. Тий*
Техмуҳаррир *Ҳ. Қорабоева*
Корректор *О. Абдуллаева*

P08236. Теришга берилди 26/XI-75 й. Босишга рухсат этилди 30/I-76 й.
Формати 84×108 ¹/₃₂. Босмаҳона қоғози № 1. Босма л. 14,91. Қоғоз л. 4,42. Ҳисоб-
нашриёт л. 14,0. Нашриёт № 1599. Тиражи 5000. Баҳоси 1 с. 25 т. Заказ 297.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмаҳонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.